KEEP THIS BOOK CLEAN

DO NOT TURN DOWN THE LEAVES

If the book is injured, or if this slip is torn or defaced, a fine will be required

FEB 3 - 1915			
De 23 '24			

Cancelled in records Tm

form 041a [x-2-12 400m]

MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK ÉS ÍRÓK.

ÉLETRAJZI EMLÉKEK

TOLDY FERENCTŐL.

MÁSODIK KÖTET.

PESTEN.
KIADJA RÁTH MÓR.
1868.

Ráth Mór kiadásában megjelentek:

TOLDY FERENC

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

II.

TOLDY FERENC

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.
KIADJA RÁTH MÓR.
1868.

MAGYAR

ÁLLAMFÉRFIAK ÉS ÍRÓK.

ÉLETRAJZI EMLÉKEK

TOLDY FERENCTŐL.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

1868.

B. EÖTVÖS JÓZSEF

M. KIR. VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSI MINISTER ÚRNAK

KIBEN

A BÖLCSÉSZ, SZÓNOK ÉS KÖLTŐ

A LEGSZEBB FRÍGYBEN EGYESŰLTEK

MÉLY TISZTELETTEL.

TARTALOM.

V.

MIKES KELEMEN.

1690—1762.

Megjelent 1861. Mikes Kelemennek általam kiadott Törökországi Levelei II. kötetében.

Mikes Kelemen.

Zágonyi [1]) Mikes Kelemen, a szerencsétlen Mikes Pál, Tököli párthíve és bújdosó társa [2]) és Torma

[1]) Ez előnéven nevezi őt Rákóci, végintézetében. „A mon bien-aimé prémier Gentilhomme de la Chambre, le Sr. Mikes de Zagony 10000 livres." L. Histoire des Révolutions de Hongrie, à la Haye 1739. Tome VI. (Mémoires du Prince François Rákóczy) 77. l.

[2]) L. *Cserei Mihály* Históriája, Kazinczy Gábor által, Pest, 1852. 473. szelet, és *Gr. Kemény József*, gr. Lázár Miklósnál: A gróf Lázár Család, Kolosv. 1858. 82. l., mely hely szerint Kelemen atyja Pál, nagyatyja György, nagyanyja Hidvégi Nemes Klára, egy gr. Lázár János által 1799-ben egy pör mellett az erdélyi kir. tábla elébe terjesztett nemzékrend alapján, de melynek képtelenségét a maga Kemény által közlött adatok bizonyítják. Ezek szerint t. i. Nemes Klára 1673-ban ment férjhez Lázár Imréhez, s mint ilyen perelt 1674-ben a maga és *fivére Mikes Pál* nevében Pongrácz Zsigmonddal. De ha Mikes György neki ama nemzékrend szerint férje, és Pál, neki fia, emez minden esetre csak 1691-en innen születhetett volna, mert Nemes Klára férje ez évben még élt (Kemény, Lázárnál 83. l.), s így

Éva fiok, 1690-ben született [3]), s a jezsuiták kolosvári convictusában nevelkedett [4]), úgy látszik unokabátyja,

---

Kelement, ki 1690-ben született, akkor nemzette volna, mikor még maga sem született! Helyesb, sőt egyedül lehetséges tehát a *Mike Sándor* úr nemzékrende, melyet velem *Hodor Pál* úr levele után *Nagy Iván* úr közlött, s ez így áll:

Kássay Anna

1. férje:	2. férje:
Hidvégi Nemes György	*Mikes György*
leánya:	fia:
Nemes Klára	*Mikes Pál*
(Lázár Imre)	(Torma Éva).
	Mikes Kelemen.

E szerint Mikes Kelemen nagyatyja György, nagyanyja Kassay Anna, s mostoha nővére csakugyan Nemes Klára. S ehez képest igazítandó meg mind *Lázár* az id. h., mind *Kővári:* Erdély nevezetesebb Családai, Kolosv. 1854. 183. l. s az őt követő *Nagy Iván* Magyarorsz. Családai, VII. köt. 473. l. — **Pál**, *Kővári* szerint az id. h. 184. l., Tököli mellett harcolt, ezzel kibújdosott, Bukurestben múlatván magára haragítá az oláh vajdát, ki titkon beküldé Erdélybe a (császári) hadak parancsnokához; ez Fogaras várába záratá, hol szörnyű kínok közt végezék ki. Ez igaz lehet, de *Mikolánál*, kire Kővári hívatkozik (Hist. Geneal. p. 22.), erről egy hang sincs!

[3]) T. i. maga azt írja: „Az első levelemet, amidőn a nénémnek írtam, *huszonhét esztendős* voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom (l. Tör. Levelei II. köt. 216. l.). Írta pedig amaz első levelét 1717. oct. 10.; ez utolsót pedig 1758. dec. 20.

[4]) Mint anyja mondja azon levelében, melyet már mint Boér Ferenc özvegye, 1720. máj. 12. Károlyi Sándorhoz intézett, kérve őt hogy fiának Kelemennek grátiát eszközölne (eredetie a gr. Károlyiak levéltárában, melyet Thaly Kálmán úr szivességéből láthattam).

Mikes Mihály [5]) fiával Ferenccel, kivel azonban, mint sokkal később még emlékezett, „meg nem alkudhatott". Mikes Mihály 1704-ben Rabutin által a székelyek összeszedésére Magyarországra küldetve, Rákóci híre nélkül elfogatott, s ez őt kicserélni akarván, Mikest sürgető kéréseire hívei sorába vette fel [6]). Mikes a gyulafejérvári gyűlésen lelkesen működvén II. Rákóci Ferencnek Erdély fejdelmévé választásában, a katholikus rendek részéről tagja volt azon küldöttségnek, mely, általa vezetve, az akkor épen Ipolyságon levő Rákócinak megvitte választási oklevelét [7]). A fejdelem őt még azon évi oct. 15. Vihnyén költ levelében egyik teljhatalmú biztosáúl nevezte Bercsényi Miklós fővezérével, Jánoki Zsigmond tanácsosával és Rádai Pál belső titkárával együtt a selmeci fegyverszüneti értekezletre [8]), melyben a Sepsi, Kezdi és Orbai székek, úgy egy *lovas ezred főkapitányának* s Belső-Szolnok főispánjának neveztetik, miből bizonyos,

---

[5]) A rokonság fokát a Kővári táblázatából tett köv. kivonat állítja elénkbe, de Zsigmond helyébe a fent hitelesen bemutatott Györgyöt iktatván be nagyapjáúl:

BENEDEK (Gábor—Benedek—Mihály—Zsigmond—Kelemen—MIHÁLY gróf.
(Miklós—Mihály—Benedek—*György*—*Pál*—KELEMEN.

Mely táblázat, ha áll, Mihály gr. és a mi Kelemenünk közös ősüktől öt ivadék által voltak elválasztva. Ferenchez való viszonyáról l. saját levelét, kiadásom II. köt. a 222. l.

[6]) L. Histoire des Révolutions de Hongrie, à la Haye, 1739. Tome V. (Mémoires du Prince François Rákóczy) 129, 130. ll.

[7]) Mémoires (Hist. des Rév. V.) 176, 178. ll.

[8]) L. Hist. des Rév. II. k. 249, 251. ll.

hogy a szövetséges hadsereg sok dilettáns parancsnokai közől egyik ő is volt, aminthogy hadi működéseiről Cserei Mihály Históriája több helyt tudósít is. 1707-ben martiusban, midőn Rákóci Erdélybe ment fejdelmi székét elfoglalni, gr. Mikes Mihály is részt vett ez országgyülésben, melyen Rákóci a fejdelmi székbe ültettetett[9]). Mihálynak viszonya a fejdelemhez nyújthatott alkalmat és okot arra, hogy Kelemen Rákócihoz jutott be „belső inasnak", ki iránt oly buzgó szeretettel viseltetett, hogy ez időtől fogva mellette marada [10]), s vele együtt Erdélyt többé nem is látva, őt mind magyarországi hadjáratain, mind a háború bevégeztével kivonulásában követé. Így vele franciaországi múlatását is megosztván (1711—1717-ig), mellette és ott szerzé meg magának azon ismereteket

---

[9]) L. Hist. des Rév. V. k. 338. l.

[10]) 1738. oct. Nikápoly alatt a Dunába szakadó Olt vize látásán megindúlva: „csak azt sem láthattam — így ír Levelei II. köt. 108. l. — suhajtás nélkül; *mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét 31 esztendőtől fogvást vagyok kirekesztve*" (tehát 1707 óta). — Mi Rákócihoz jutása évét illeti, minden oda mutat, hogy az 1707 volt; s ha anyja a [4]) jegyzetben idézett levélben azt írja, hogy fiát „a kolosvári convictusból 12 éves korában belső inasának melléje vevén Rákóci fejedelem, ugyan magával idegen országokban el is vivé"; s ismét, hogy „anyja híre s akarata ellen, külső experientiára vitték a fejedelem mellé", míg apja s anyja Brassóba vonúlva (bizonyosan a támadás elől) éltek: — a 12 év vagy tévedés, mert Rákóci 1702-ben, midőn Kelemen 12 éves vala, még Lengyelországban volt; vagy célzatosan fiatalította fiát, hogy annál biztosban eszközölhessen részére kegyelmet Károlyi.

s francia cultúrát, mely legtöbb kor- és hontársaitól oly előnyösen megkülönbözteté. Maga írja 1727-ben nov. 8.: „A bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bújdosásom, az igaz, hogy *az uramhoz való vak szeretetem* okozta“ [11]); s ismét, már ennek halála után, 1738. dec. 15.: „Énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy *igen szerettem az öreg fejdelmet*“ [12]).

II. A személyes szeretet önfeláldozása volt tehát hogy — midőn Rákóci Ferenc, III. Achmet szultán által, az erre nézve III. Károly cs. és király ellen szerencsétlenűl folyt háború alatt, Törökországba hivatván, színleg hogy őt egy török sereg élén Erdély elfoglalására küldje, s így a magyar király erejét megoszsza; de hihetőbben hogy, Rákóci birtokában, Károlyt a békére hajlandóbbá tegye s kedvezőbb feltételeket nyerjen [13]), 1717. sept. 15. Párizst elhagyta — Mikes őt Törökországba is követte. Csak ez évi jan. 25. következett be Mikesnek megnótáztatása [14]), mely hazáját előtte örökre elzárta. A tengeri útazók octóber

[11]) L. LXXXV. Lev. I. köt. 213. l.

[12]) L. CXLV. Lev. II. köt. 112. l.

[13]) „*Hadakozásra hítak ide,* de békességre jöttünk.“ XII. Lev. I. köt. 25. l. S ismét: „A bizonyos, hogy olyan reménység alatt jöttünk ide, hogy *hadakozás által menjünk hazánkban;* de nem a volt az irántunk való rendelés.“ XIV. Lev. I. k. 29. l.

[14]) *Nagy Iván:* Magyarország Családai, id. h. 475. l. (Kővári után).

10-kén Gallipolinál kiszállván a török földön, onnan oct. 22. Drinápolyba mentek, hol Rákóci a fővezér által fénynyel és tisztelettel, a köv. évi január 4. pedig a császár által melegséggel fogadtatott, de várakozása teljesedésbe nem ment. A szultán t. i., reménytelen állapotjában, a békét óhajtotta, Bonac a francia követ is ezt javasolta, Károly is hajlandó vala reá [15]), s így megköttetett az Passzarovicon 1718. július 21., mialatt Rákócit a szultán még mind igéretekkel biztatta [16]). Mikes nem áltatta magát. „E csak komédia!" írja már jún. 6., és teljes resignátióval folytatja: „Ilyenformán, édes néném, ellene ne mondjunk, de bízvást hátat fordítsunk Erdélynek, annak a kedves tündér országnak! és imádjuk az istennek rajtunk való csudálatos rendelésit!" [17]). Aug. 15. már így ír Drinápolyból: „Itt már megettük a nekünk rendeltetett rakás kenyeret. Már tovább megyünk, de nem elé, hanem hátra, és azon rakás kenyér mellé ülünk, amely Konstancinápoly mellett vár minket; mert, amitől tartottunk, abban torkig estünk .... A békeség meglévén, itt már semmi dolgunk nincsen, meg is indítják holnap az urunkot a császári főváros felé ...." [18]); aminthogy más nap a fejdelem, egész kíséretével, mely magyar menekvő urakból és francia házicselédségből, öszvesen ötven főből állott, meg is indúlt.

---

15) L. XII. Lev. I. 25. l.
16) L. XIV. Lev. I. 29. l.
17) Ugyanott.
18) L. XVI. Lev. I. k. 32. l.

Aug. 25. Bujukdere alá érkezvén, ott sept. közepeig sátorozva várta rendeltetése helyének kitűzetését, mialatt Mikes Bonac a francia követ hitvesénél keresett és talált mívelt s nyájas társalkodást, közben kétszer Konstantinápolyba is berándúlván. Végre Jenikő lőn a fejdelemnek lakóhelyűl kitűzve, hol sept. 22. csakugyan letelepedve találjuk már az egész társaságot. Rákóci, csalatkozva várakozásában, legott visszaszándékozott Franciaországba [19]), s e végett a regensnek, Orleans hercegnek ismételve írt, de egyenes választ nem vehetett. „Ha csak a mí akaratunkon állana — írja Mikes, 1719. oct. 10. — ma indúlnánk meg, de csak az akarat áll mirajtunk, a tehetség pedig máson... Az udvar se nem tiltja, se nem javallja az oda való menetelét világosan, amelyekből kitetszik, hogy nem kívánja az oda való menetelünket. Inimicus homo hoc facit — akik itt miellenünk vannak, ott is ugyanazok gátolták meg utunkat, Franciaországot Orleans herceg igazgatván, mivel a király még nem arra való. Ő mindenkor nagy barátságot mutatott a mí urunkhoz; az anyja pediglen, aki is egy házból való a mí fejdelemasszonyunkkal, úgy szerette mint a fiát mind holtig. De a fejdelmek között levő atyafiság és barátság olyan, mint a nádszál; ha jól vagyon dolgod, mind az atyafiság, mind a barátság fennvagyon; ha pedig rosszúl vagyon, és reájok szorúlsz, csak azt mondják: nescio vos. E már rajtunk bételjesedett... Annyi sok szép igéreti után legkissebben dolgait ebben az országban a portán nem

---

[19]) L. XIX. Lev. I. 36.

segítette" stb. [20]) Másfelűl az ellenséges udvarok kivitték a portánál, hogy a menekvők Konstantinápolytól messzebb szállíttassanak. 1720. mart. 7. írja Mikes: „A mí jóakaróink addig munkálkodtanak ellenünk, hogy megnyerték a pereket, és innét is ki akarnak bennünket tudni, mintha terhekre volnánk. Ma reggel hivatta a vezér Horváth Ferencet, és azt izené a fejdelemnek általa, hogy a porta jobb és alkalmatosabb helyt akar rendelni a magyaroknak Jenikőnél" [21]). A változás csakugyan közel volt. Apríl 16. a császárnak egy nagyobb díszes gályája várta a fejdelmet, száz „fegyveres leventi" tette tisztelgő kíséretét, s ágyuszó mellett történt a megindulás. Az útazás célja a Marmora tenger partján fekvő Rodostó, hol tágas és kényelmes lakok fogadták a jövevényeket.

III. Az életet nem a lehetőség, hanem a valóság szerint felfogó Mikes Jenikőn lelki csendben töltötte e több mint másfél évet. Különös érdekeltségét bírta a koronként meglátogatott Pérában a gr. Bercsényiné háza, melyhez egy szív-ügy is csatolta: a kis Kőszegi Zsuzsi, kinek, úgy mond, „igen fösvényen osztogatták a szépséget, de rendes, tisztességes személy, és tiszta jóság": mely leírásból, a mai regényes kifejezésmódhoz levén szokva, alig fogjuk kiolvasni azon lelkességet és saját bájt, mely e leányban lakott, s utóbb még komoly fájdalmakat okozott barátjának. Ezeken kivűl olvasás, írás, vadászat, séták a tenger partján,

---

20) L. XXXII. Lev. I. 64. l.
21) I. k. 64. l.

néha távolabbi kirándulások is töltötték be idejét, milyen vala a Pompejus oszlopának meglátogatása, s egy ízben (1719. aug.—oct.) az egész társaságnak egy két havi tartózkodása a Bosporus tulsó partján, Békós mellett, hol „sátoraink a tengerparton rendiben, ezt a gyönyörű kanálist végig látjuk — a Fekete-tenger zúgását jól halljuk — azok a nagy rettentő sajkák előttünk mennek el stb.“, s honnan így enyeleg egyik levelében: „Látja ked, hogy Ázsiából írok kednek . . . Minket már úgy tekintsen ked, *mint ázsiai magyarokot!*“[22]) Különben bizony elég híven festi, egy vonással, a társaság hangulatát egy igen egyszerű helye az 1719. oct. 10. kelt levélnek: „A német követ legtöbbet azon elmélkedik, hogy nekünk árthasson; mí pedig legkisebbben sem ártunk neki. És nem tudom, mi végre kívánja üldözni ezeket a szegény bujdosó magyarokot, akik itt a tengerparton csak dohányoznak suhajtozással!“ [23])

IV. Rodostó, a régi Thrácia partmellékén, a Propontisra dőlve fekszik, s egynapi tengeri út Konstantinápolyhoz. Mind helyzete, s a város maga, mind mívelt környéke, melyet Mikes egy nagy kerthez hasonlít, s jövevényeink alkalmatos elhelyeztetése kielégíték Mikest. Harminc főnyi jancsár-őrizet díszre és biztosságra szolgált egyszersmind. S e hely adott utolsó menedéket egy nagy ház utolsó s legnagyobb díszének, ki szellemi adományok, tanultság és mívelt-

---

22) L. XXX. Lev. I. 56. l.
23) L. XXXII. Lev. I. köt. 60. l.

ségre, mindenek felett pedig magas jellem és szeretetre-méltóságával kora elsői közé tartozott. Szenvedésekben dús ifjuság után háború és munkás férfikora legszebb éveiben, a hatalom és gazdagság magasságaiból leesve, hitvesétől, gyermekeitől megfosztva, de szerető hívei körében írói foglalatosságok közt, philosophusi nyúgalomban itt volt leélendő hátralevő napjait. A díszes házirendet, a fejdelem erkölcseit levélírónk több helyt festi. Mikes maga mint első kamarása kormányozta közvetlenűl a házat, el-elkísérte urát vadászataira, savanyúvízre, látogatásain. A tizenöt évi hosszú nyúgalom egyformaságát kétszeri dögvészjárvány (1722. 1726.) szakasztotta meg, továbbá Rákóci György látogatása (1727. jún. — 1728. mart.), s néhány haláleset, mint a fejdelemnéé, gr. Esterházy Antalé (1722.) s a Bercsényié. Mikes vallásos és elszánt kedélye is osztotta e lelki nyugalmat, s ha néha élesben jelentkezék honvágyas fájdalma, azt munkával s a bölcsnek resignátiójával győzte le. Leveleiben e küzdés s e győzelem sokszor a leg-megindítóbb kifejezést nyeri. De a Zsuzsi szerelme is, valamint neki a legszebb, legvidorabb órákat adta, úgy gazdagon látogatta meg szelíd szomorúsággal is. Mióta köztök e bizodalmas, meleg viszony keletkezett, egyek voltak az óhajtásban, de a leány, eszét kérdezve, mely egy honvesztett vagyontalan férfi oldalán kétes világításban látta jövőjét, sorsát hozzá kötni nem merészlette. 1723-ban Bercsényi, elvesztvén második feleségét, e leányt vezette az oltárhoz, ki neki, nem szerető, de hű és gondos hitestársa és ápolója lett. Ha mégis

a fejedelmi vadásznak, Kőszeginek [24]) árva leánya akkor is, midőn két évvel utóbb özvegygyé s Bercsényi örökösévé lett, megtagadta kezét attól, kit szeretett, s Lengyelországba költözött, akár a fényes név megőrizhetése végett, akár a bújdosás megúnásából: csodálnunk kell Mikes jóságát, melylyel mentegeti [25]) hűségét, melylyel hozzá ragaszkodék [26]), s a bánatot, melylyel utána tekinte. Mert még csak az ész, nem a szív resignátiója szól belőle, midőn nénje (tán környezete) bosszantván őt vigasztalásaival: „könnyű — mond — annak tréfálódni, akinek szíve helyén vagyon:

Nincsen kegyetlenebb dolog megválásnál,
Titkos barátjától való távozásnál:
De csak az időhöz kell magunkat szabni,
És suhajtásunkat a szívünkbe zárni" [27]).

V. Végre egy európai hatású esemény a csendes Rodostó vendégeit is felriasztá. 1733. febr. 1. meghalálozott a lengyelek jeles királya, II. Ágost, s Rodostó felismerte azonnal, hogy a varsai királyválasztás múlhatatlanúl háborút idézend fel [28]). A természe-

[24]) Rákóci testamentomában olvassuk: „Au Porte-arquebuse Koezegi 1000 liv." Hist. des Rév. VI. 78. l.

[25]) L. LXVIII. Lev. I. 164. l. és LXXV. Lev. I. 185. l.

[26]) L. LXXIII. Lev. I. 178.

[27]) L. LXXVII. Lev. I. 191. — A Zsuzsit illető helyek: I. köt. 76. 95. 105. 106. 108. 110.-121. 123. 159. 161. 162. 171. 188. s a felebbiek.

[28]) L. XCVIII. Lev. II. köt. 31. l.

tes vetélytársak Lescsinszky Szaniszló, XV. Lajos ipa, és Ágost szász választó-fejdelem, a meghalt király fia, valának: amazt Franciaország, a rokonság s keleti Európában megállapítandó befolyása végett fogta pártolni, ezt Austria s a cár, épen e befolyás megtörése végett. A háború el nem maradt. „Mi hasznunk lesz benne — kérdi Mikes — isten tudja. Mi csak reménlünk mindaddig, míg meg nem halunk. Az olasz példabeszéd azt mondja, hogy aki csak reménséggel él, az ispotályban hal meg. Ha ispotályban nem is, talám Rodostón.“ [29]) A fejdelem mindazáltal úgy hitte, hogy nem szabad tétlenűl maradnia. Élesztheté reményét hogy két vele barátságos hatalom, a francia s a spanyol, Károlyt készűltek Olaszországban megtámadni. „A szegény urunk — írja Mikes 1734. febr. 15. — amit a pennájával tehet, el nem múlatja. Eleget ír mindenfelé. Mert mí olyanok vagyunk, mint az evangyéliumbéli beteg, aki harminc esztendeig volt a tó mellett, várván, hogy valaki vesse belé, amidőn az angyal felzavarta. Mi is ezt várjuk, hogy valaki valamely zűrzavart csináljon; mert mi magunkkal jótehetetlenek vagyunk.“ De legott azt teszi hozzá: „Az isten elhozza még a mí óránkot is“ [30]); s kevéssel utóbb, midőn Olasz- és Lengyelország egyformán forrt: „Mindezekből nekünk mi hasznunk lesz? talám csak semmi. Még a mi óránk nem jött el — addig csak baráttáncot kell járni“ [31]); s újra, bár a császár Német-

[29]) L. C. Lev. II. köt. 40. l.
[30]) L. CI. Lev. II. k. 42. l.
[31]) L. CIII. Lev. II. k. 45. l.

és Olaszországban egy tartományt a másik után vesztett: „Mi még mindezeket távul nézzük; mert a szegénynek a szerencséje is szegény. De az a vígasztalásunk vagyon, hogy aki ezeket a nagy dolgokat míveli, minket is lát, és megemlékezik rólunk annak idejében“ [32]). Mégis a fejdelem, nem tudva még a Fleury bíbornok és Austria közt rögtönzött békét, Pápayt követséggel a portára küldötte, hogy Franciaországba mehessen, mire a válasz nem tiltó ugyan, de javalló sem volt: „De a császárok nem-jovallása parancsolat, és a mi elmenetelünkből semmi nem telik,“ írá Mikes [33]). E válasz 1735 elején jött. Azalatt a fejdelem idősbik fia József is Bécsből Velencébe szabadúlt. Rákóci azonban sem fiát, sem Franciaországot nem vala többé látandó. Martiusban gyengélkedni kezdett, virágzó szép tekintete, teljessége, ereje, jó kedve feltünő hanyatlást mutattak. Majd lopó láz érte utól, s apríl 8., nagypénteken, már így jajdúl fel a hű Mikes: „Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az isten árvaságra téve bennünket, és kivévé ma közűllünk a mi édes jó urunkot és atyánkot három óra után reggel . . . . . Hullassuk bőséggel könyveinket, mert a keserűségnek ködje világoson reánk szállott. De ne azt a jó atyánkot sirassuk, mert őtet az isten annyi szenvedési után a mennyei lakodalomba vitte . . hanem mimagunkot sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk. Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalább-

[32]) L. CVI. Lev. II. k. 52. l.
[33]) L. CIX. Lev. II. k. 57. l.

valón is . . . . . Az isten vigasztaljon meg minket“ [34]). Mikes a porta engedelmével a fejdelem testét Konstantinápolyba vitte, hol anyja Zrínyi Ilona maradványait is, a fia koporsójába rakva, ezeknek helyén együtt temettette el.

VI. Itt végződtek Mikes jó napjai, bár a porta kijelentette hogy meg nem szűnik gondoskodni a magyar menekvőkről, s ezek bele-egyezésével József herceget, a megholt fejdelem idősbik fiát, meg is hívta. Azalatt Mikes a betegeskedő öreg Zsibrik helyett, s ennek halálával (oct. 1735.) a maga személyében igazgatta a menekvő társaságot, melyben különösen a franciákkal sok bajai voltak, úgy, hogy midőn az ifjú fejdelem (jan. 1736.) a renegát gr. Bonnevalt bízta meg, hogy a dolgokat folytassa, s a fejdelem jószágát kezéhez vegye, ő, a megholt fejdelem legmegbizottabb híve, a bizodalomhiány e jelét nem tekinthette minden fájdalom nélkül, de megnyugvással vette. Helyzete így is nehéz maradt. „A testünk mindennap jól lakik — írja 1736. máj. 15. — de az elménk igen koplal a vígasságtól. A többi is érzi a maga bibiját; de én duplán érzem: mind a magamét érzem, mind a másét kell néznem, haszinte nem tehetek is rólla. Én soha ilyen állapotban nem voltam, ne is adja isten, hogy többször legyek. Legkissebb vígasztalásom nem lehet. A jó isten valóságoson magamra hagyott engemet. Mindennap a sok bosszút látom: de isten kegyelme nem engedi, hogy érezzem. Akikkel legtöbbet vagyok, és

[34]) L. CXII. Lev. II. k. 62, 63. l.

akik legtöbb jó szót adnak, és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületemet. Egy kis jó kedvem nekik méreg, és kedvetlenségem előttök kedves. Mindennap újítják ellenem való beszédjeket. Mindezeknek pedig, néném, nem más az oka, hanem hogy ki nem osztogatom nékik a fejdelem jószágát. Hogy pedig ki nem osztogatom, azt gondolják, hogy magamnak tartom. Hadd beszélljenek, csak én az igaz úton járjak." [35]) Csak dec. 6. érkezett meg Rákóci József, s ment azonnal Konstantinápolyba: de a porta az oroszszal folytatott véres háborút III. Károly közbenjárásával kivánván berekeszteni, nehogy e fejdelmet megsértse, Rákócit el sem fogadta, s rögtön visszaküldte Rodostóba. Mikes mindjárt számolt a megholt fejdelem minden jószágáról — úgy látszik Bonneval csak felsőbb felügyelést folytatott volt Konstantinápolyból — s a titkos feladásokat titkos vizsgálatok alaptalanoknak bizonyítván, Rákóci József megnyugodott ugyan; de „nekem — ú. m. Mikes — csak isten fizessét sem mondott azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot." Különben az ifjú herceg egyénisége s minden eljárása is szomorította Mikest. „A szép rendtartást, amelyet az atyja szabott volt közöttünk, és amelyet oly igen igyekezett annyi esztendők alatt megtartani és megtartatni velünk mind holtig, azt a fia harmadnap alatt felfordítá, és annak elrontásán kezdé el az itt való életét úgyannyira, hogy olyan kevés idő alatt

[35]) L. CXX. Lev. II. k. 76. l.

abban a keresztyéni, és fejdelemhez illendő rendtartásban csak egy kis fótocska sem marad meg. Minden eltöröltetett, és csak a nagy rendetlenségnek ködje szállotta meg a házunkat. Csak ebből elitélheti akárki hogy mit reméllhetünk, kivált mí, akik olyan nagy fejdelmet szolgáltunk volt, akinek minden dolga okosságból, rendből és kegyességből állott! Most pedig mind ellenkezőt látunk, mert a rendet nagy rendetlenség követte, az okosságot a hebehurgyaság, a kegyességet a harag és az idegenség, úgyannyira, hogy harminc esztendőtől fogva való bújdosásunk oly súlyosnak nem tetszett, mint már ez a három holnap stb.“ [36]). Különben is a herceg sötét, haragos természetű volt, magán uralkodni nem tudó, szép tehetségei kifejtetlenek, s nem tudó „azt, hogy mi légyen a nemzetihez való szeretet, mert soha a nemzetivel nem társalkodhatott“ [37]).

VII. Közel volt a változás. A cárné háborút készűlvén izenni a portának, III. Károlynak régibb kötések alapján igénybe vette segedelmét. Károly nem szívesen hajolt a háborúra, s engedékenységre intette a portát, de foganat nélkül; s így elhatározta Törökország megtámadtatását déli Magyarországból, elibe tevén a régi kötéseket az újabb passzarovici béke követeléseinek. „Azt nem tudom — írja Mikes júl. 20. 1737. — mikor bontotta volna fel a török a békeséget; de azt tudom, hogy egy keresztény császár

[36]) L. CXXIV. Lev. II. köt. 81. l.
[37]) L. CXXV. Lev. II. k. 83. l.

felbontotta — meg is büntetődött érette. Az olyan példán most is lehetne tanulni. A törökök, ha azt nem reménylenék, hogy az isten most is igazságot teszen nekik, kétségben esnének. Aminthogy igen tartanak, méltán is; mert két nagy és hatalmas császár ellen kell hadakozniok, akik ketten Európából kiűzhetik — de tegyük utána: ha Isten is úgy rendelte. *Talán már erre való nézve a portán is inkább néznek reánk;* mert még most igen rossz renden vannak dolgaink.“ 38) Nem is csalódott Mikes. A porta elkeseredéssel felvette a keztyűt, hatalmasan készült, s hogy a bécsi udvar veszedelmét nevelje, Rákócit s a menekülteket is fel akarván használni, őt Konstantinápolyba hívta. Mikes jól és hazafiúi fájdalommal fogta fel a helyzetet. „*Belőlünk ijesztőt akartak csinálni*, írja sept. 13. Szegény fejdelem! ha most élne, mit gondolna, és mit csinálna? Mert azt sokszor hallottam szegénytől, hogy nem kivánja a portának a némettel való hadakozását; mert irtózik a törökkel való hadakozástól, és *hogy inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben*. Elég az, hogy mi bemegyünk, isten tudja mire!“ 39) Rákóci József nem így gondolkodott, s sept. 20. a magyarság már elhagyta Rodostót, hol tizenhét nyugalmas év alatt már teljesen behonosodott vala. A herceg Stambulban, tüntetésűl inkább, mint komoly reménynyel, feltünőleg ünnepeltetett, mit a józan Mikes „komédiának“ né-

38) L. CXXV. Lev. II. k. 84. l.
39) L. CXXVI. Lev. II. k. 85. l.

zett[40]), s 1738. jan. 24. megköttetett a porta s az új „erdélyi fejdelem“ közt a szövetség. S ez, követőivel, febr. 5. már Drinápolyban, 19-kén Csernavodán volt, honnan, míg az árnyék fejdelem Mikest küldé Bukurestbe idvezlő követűl az oláh vajdához, jöttek a fővezír sok igéretei. Keserűséggel jegyzi fel Mikes: „A vezír levelében a sok biztatások, hogy 30 vagy 40,000 embert adnak melléje: de abban Tamás vagyok. Végtire azt írják, hogy innét Vidinben kell menni — mire, mi végre? isten tudja. *Csak úgy bánnak velünk, mint a gyermekekkel, és vázt akarnak belőlünk csinálni;* mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. *De most, hogy hozzánk jőjön valaki, isten ne adja!*“ [41]) Meg is lett a vidini út (apríl) s ott a pompás fogadtatatás, Orsova felé is vitte a fővezír (júl.), s ez meg levén véve, aug. 25. azt izené a fejdelemnek, készűljön 30,000 emberrel Temesvár alá, másnap viszont „hogy nem is kell Erdélyről gondolkodni, hanem arról, hogy véle Vidin felé menjünk. *Az isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól!*“ teszi hozzá Mikes megkönnyebbedett szíve; s sept. 1. már Vidinből: „Már most bízvást elmondhatjuk, hogy vége vagyon a komédiának, és a theátrumról becsületesen leszállítának, és a vezér minden ceremónia nélkül felada rajtunk.“ [42]) T. i. azt hitte volt a vezír, „hogy ha a

[40]) L. CXXIX. Lev. II. k. 91. l. és CXXXII. 94. l.
[41]) L. CXXXIV. Lev. II. k. 96. l.
[42]) L. CXL. Lev. II. k. 105. l.

táborban leszünk, sok magyarok jőnek hozzánk. De hála istennek, egy valamire való nem jött" [43]). Hat heti tartózkodás után Vidinben a másfélszáz főből álló magyarságnak Csernavoda jeleltetett ki téli szállásúl, ahol Oroszcsíkon (Rusztcsukon) át oct. 19. meg is érkeztek. Rákóci, kit levertség, harag s folytonos betegeskedés végkép kimerítettek, nov. elején már vége felé közelítvén, Mikest kivánta maga mellé, kinek ápolása mellett e hó 10-dikén, 38 esztendős korában el is húnyt, érdem és dicsőség nélkül. „Ismét fő nélkül maradánk, — írja Mikes dec. 15. — de nem sokára szükségünk nem lészen főre . . . és amennyin már maradtunk, egy szilvafának is elférünk az árnyékában. Aki minket teremtett — folytatja szomorúságában — annak legyen meg akaratja rajtunk. Ő minket példáúl tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik füsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja isten, hogy senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszéllni a mi hosszas bújdosásunkról." [44]) A fejdelem minden jószága ennek rendelése szerint Mikes kezénél volt; most a török tisztek átvevék, s a hű sáfár a fejdelmi szállásról elköltözött.

VIII. Még egy kelletlen epizód várta Mikest, mielőtt nyugalma régi helyére visszatérhete. 1739. májusban érkeztek a parancsolatok, melyek szerint gr.

---

[43]) L. CXXXVII. Lev. II. k. 100. l.
[44]) L. CXLV. Lev. II. k. 112. l.

Csáky Vidinbe, b. Zay Kocsinba, Mikes Jászvásárra rendeltetett, nem tudva miért, s mennyi időre. „Elég a — így enyeleg fájdalmasan június 1. — hogy, ha Erdélyt meg nem láthatom is, de a köpönyegit meglátom; mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza viziből!“ [45]) Útjában e fájdalom élénkűlt. „Elitélheted néném, micsoda suhajtásokat bocsátottam, mikor az édes hazám havasi mellett mentem el. Örömest bémentem volna Zágonban, *de az Úr béfödözte előttem az odavivő útakat!*“ [46]) Június 21. rendeltetése helyén volt. Menet közben aggodalom töltötte el, nehogy Csíkból császári katonák által elfogassék; mely aggodalom Moldva fővárosában sem hagyta el; e kivül a boérok barátságtalansága mellett, s a kozákok beütésétőli köz rémület nyomasztó hatása alatt csak az érsek s a vajda szivességei, úgy egy olasz pap társalkodása derítették fel nehéz óráit. Végre sept. elején visszatette a veszélyes útat Bukarestbe, hol a kemény 1739—40-iki telet únalom és gondok közt töltvén el, végre valahára ismét régi fészkébe térhetett, Rodostóba, hová június 21. érkezett meg, már csak negyed magával azok közől, kik Rákóci Ferenccel jöttek ki.

IX. „Annyi időt, tudom, hogy itt el nem töltök, mint az első úttal — írja jún. 22. 1740. — és már innét vagy mennyországban, vagy Erdélyben kell menni.“ Csalódott. Még huszonkét éve a számkivetésnek

[45]) L. CXLVI. Lev. II. k. 113. l.
[46]) L. CXLIX. Lev. II. k. 120. l.

várt reá, hol végre Csáky (1757.), s majd Zay halálával (1758.) a bújdosók főnöksége (a básbúgi méltóság) reá, a közel hetvenes aggra, szállt. Szükséget ugyan nem látott. Bár bújdosása negyvenöt évi tartamában a török földön három trón- és huszonkét kormány-változást ért, a porta, egy rövid zavaros idő kivételével, mindig egyforma pártolással és bőkezűséggel volt a szerencsétlenek iránt. Mégis ennyi vallásosság s ennyi munkaszeretet kelle, hogy ily kiváló szellem s honát szerető szív, sírja felett mind annak amit szeretett, meg ne törjék, sőt magában találva fel a vigasz balzsamát, némi jó kedvet mind végig kebelében maraszszon. E mély vallásosság táplálta benne az egykori szabadúlás reményét is. Mert remény vala az, mely Mária Terézia koronáztatásakor hagyá vele mondani: „Hagyjuk isten akaratja alá magunkot. *Ahol nincsen emberi reménség, ott vagyon isteni segítség*" [47]); mely húr még azontúl is gyakrabban megpendűle lelkében, bár néha nyomban keserű irónia vegyűl resignátiójába, mint a várt amnestia elmaradásakor sept. 15. 1741.: „Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztségét, előmenetelét, udvarházát nem irígyeljük. Gondolom, hogy más sem irígyli a mieinket.

---

[47]) L. CLXIV. Lev. II. k. 145. l.

A gazdasszony zsimbelődésit nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez, vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nékik.“ [48]) Mindazáltal még buzgóbban óhajtotta hazája békében maradását: „Isten tud mindeneket, mint kell lenni. *Nékem pedig a hazám javát és csendességit kell kivánnom, és nem csak különösön a magamét.*“ [49]) Kertészkedés, olvasás, írás közt fogyasztotta napjait, s egy, éven túl tartó szembajon kivűl állandó egészségben volt. S kétségen kivűl e második rodostói idejében keletkezett azon avúlhatatlan szépségű munkája, melyről most már közelebbről kell értekeznem.

X. Előttem fekszik saját kezének e drága ereklyéje, mely betűhíven e címet viseli: „*Constantinapolyban* (-ba) *Groff P .... E .....* (hez) *irot leveli M ... K .....* (Mikes Kelemennek). Az első levél a Gallipoliba érkezés napjáról van keletezve (1717. oct. 10.), az utolsó Rodostóból 1758. december 20-dikáról; intézve egy, állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, kinek neve, ha a fennírt betűkből s pontokból ki akarnók betűzni, grófPekri Eszter lehete, mert azon időben más e betűn kezdődő nevű grófi ház Erdélyben nem virágzott, s az *E* után vetett öt pont más akkor szokásos keresztnévre ily alkalmasan nem magyarázható. Híven van e levelekben fel-

[48]) L. CLXV. Lev. II. k. 146. l.
[49]) L. CLXIV. Lev. II. k. 145. l.

jegyezve minden neki figyelemre méltónak tetszett esemény, mely a bujdosó társaságot érte, még pedig többnyire a történet kelete alatt; sőt azon birodalom eseteit és változásait, melyben lakott, s amint látszik, szemtanúktól nyert hű és részletes tudósítások után; kifejezést ad minden érzésnek és hangulatnak, melynek papirosra vetése keblének könnyebbedését vagy a felettei elmélés lelkének erősödést és megnyugvást adhatott. Érdekeltséggel követi a világ forgását, a fontos események megérinti, vagy elbeszélli, többnyire azok feletti gondolatai hozzá-fűzésével, hol józan itéletét s előrelátó bölcseségét kell méltánylanunk. Gyakran enyeleg, tréfáz; szeszélye, sőt gúnya mindig jóságban és szeretetben, bár fájdalomban is gazdag szívből ömledez: valóságos húmor. Széles olvasottság áll szolgálatára célzásai-, példázásaiban. Eleven emlékezetéből saját bájjal idézi fel a történelem, az anekdotonok gyöngyeit, amikkel magát vagy az olvasót szórakoztatni akarja. Ahol külső motívumok nem nyújtanak anyagot, különösen a memoirszerű adatokban szegény második részben, levelezőjével tétet magának kérdéseket; általa felszólítottan rajzolgatja az őt körülvevő népek szokásait, erkölcseit, intézvényeit; bőven értekezik a török birodalom állami házviteléről, a muhammed vallásról stb stb, s rendszerint ügyesen adja meg ez előadásainak a levélbeli eszmecsere formáját. Minden az előadásra fordított mesterség dacára, igen is, jogosúlt azon kétség, mely a levelek — *mint olyanok* — ellen emeltetik. Egy tervszerű egészet látunk magunk előtt, melyhez egy, negyven év alatt,

különböző alkalmak s lelki állapotok között, s nem egyforma levélírói kedvvel írt levelek gyűjteménye nem hasonlít. Azon belső fejlődés, mely a nézetek, érzések és kifejezésmódban találtatni állíttatik, amennyiben megvan, más feltételtől függhet, mint a levelezésétől: t. i. én oly egyöntetű alkotást ismerek fel abban, mely, igen is, rég gyűlt anyagokból, de azonegy hangulat sugallata alatt, valódi műszándékból, készült. De lássuk elébb a külső feltételeket. Mikes, a török földre vetődvén, Pérában egy nénjét talál, kivel levelez. A „gróf P.“ sigla, a már mondott okból más nevet nem rejthet, ha rejt, mint Pekryt[50]), s ezt javallni látszik első szemre gr. Pekry Lőrinc részvétele a Rákóci-mozgalomban, de genealogiáink nem adnak neki leányt, *E* . . . . . keresztnevű leányt, s egy politikailag megbélyegzett férfi hitvesét[51]). Mert különben képzelhető-e, hogy egy erdélyi grófné tiszta jószántából, önkénytesen Konstantinápolyba száműzze magát, vagy hogy másképp, mintsem száműzött férjének hű követőjeként töltse ott el egész életét. S ha így, miért férjéről ez öszves negyven év alatt legkisebb említés nem fordúl elő? ha csak egészségi változásairól is, melyek ennyi idő alatt nem könnyen maradnak el;

---

[50]) A Petkyek később lettek grófokká; a Pálffyak pedig, vagy Perényiek az erdélyi Mikesekkel semminemű összeköttetésben nem álltak.

[51]) Férjezettnek kell pedig e nőt képzelnünk a szerint, mit Mikes hozzá (I. 211.) ír: „Némely historicusok ugyan azt mondják, hogy a menyasszonytánc vígabb (a baráttáncnál): *ked tudja jobban, mint én*“ (t. i. mert ked azt már eljárta).

vagy épen haláláról? Mert nem Rákócival vonúlván ki, a szatmári béke után kelle egyenesen Törökországba futnia, s így a levelek utolsóját véve határúl, negyvenkét évig ott ülnie. S mint van, hogy nem tudunk menekűltet az előkelők sorából, ki ez idétt Konstantinápolyban töltötte életét? S mi tartotta e nőt Pérához kötve, midőn Rodostón egy kedves öcs és honfiai körében sokkal honosabb életet élhete? S nem tűnik-e fel, hogy egészsége négy évtized alatt, dacára Mikes gondos intéseinek, soha nem ingadozott, amiről kétségkivűl fordúlna elő emlékezet? S miért Mikes, ha e, gyakran a hajó elmenetele vég percében állítólag rögtönzött leveleket nénjétől visszaszedte, hogy könyvalakba összeírja, miért, mondom, nénje leveleit, melyeket pedig, ha léteztek, bizonyosan megtart, e nyájas, lelkes, édes leveleket, melyeket dicsérni nem győz [52]), ha léteztek, szinte nem sorolta a magáéi közzé? A francia irodalom oly ismerője, mint ő, felfoghatta az ily „Correspondance“ vonzó becsét. Hogy neki, a Konstantinápolyban lakónak, az 1730-ki konstantinápolyi lázadást megírhassa, félesztendőre Paphlagóniába és Bithyniába küldi; de hányszor felejtkezik meg arról, hogy oly fővárosi történeteket közöl vele Rodostóból, miket nénje, férjétől, legalább is hamarébb tudhata [53]); hogy oly világhíreket, melyeket maga is Konstantinápolyból vesz; sőt néha levélben tudósítja, hogy Konstantinápolyban volt s ott

---

[52]) L. I. 12. 136. 168. 184. 196. stb.

[53]) Péld. II. 136. 152. 195. 196. 197. 210. stb.

mit végzett [54]): pedig gondolható-e, hogy helyben levén, a szeretett rokont ne lássa, fontos végzett ügyeit vele szóval ne közölje? S mint tudhatá meg az európai eseményeket sokszor 8—10 nap alatt, holott legújabb időnkig, midőn a telegraph használtatik, oly lassú vala a stambuli posta? Nem említem azon már előttem tett észrevételt, hogy a török birodalomról és vallásról 1748-tól 1752-ig, évenként csak három, egyszer négy levélben értekezik, s hogy így levelezni nem szokás.

XI. Nem. Mikesnek nem volt az a vigasztalása, hogy egy ily megbízott lélek, egy ily drága rokon, közelében lakjék, kivel időnként szemben lehete, s a távolban eszméket, érzéseket cserélhete. Naplózott ő, kétségkivűl, s bőven, részletesen: mutatja ezt adatai pontossága; s e napló nem is száraz feljegyzésekből állhata: néma megbizottja volt az csendesen tűrő, váró és reménylő kebelének; ebbe rakta le tapasztalásait úgy, mint gondolatait, örömeit s enyelgéseit, a perc benyomásait úgy, mint mindazt, mi neki sokáig fájt, s mit jól esett kimondania, habár csak az élettelen papirlapnak: és hogy így: azon közvetlensége, azon életfrisesége mutatja ömledezéseinek, melyeken szivének dobogása, ereinek lüktetése hallik. Néha verselgete; másszor egy-egy tetsző darabkát fordított; olvasmányaiból kivonatokat tett, észleleteit ki-kidolgozta — míg egyszer, kétségkivűl rodostói élete

---

[54]) Péld. II. 137. 215., stb.

másod szakában, midőn társai száma évenként fogyott vala, s szomorú magánya az élet tünékenységére emlékezteté — talán épen vég éveiben — elhatározá magát nyomot hagyni szenvedéseiről, s dicsőíteni ez élet után még Azt, kit ifjú kora óta ábrándosan szeretett, ki miatt mindent elvesztett: hazáját, de kit csak egy szabadúlási kísérlettel sem tagadott meg. *Mémoirokat szerkesztett elveszendő papirosaiból, még pedig levélalakban*, mire példákat az előtte jól ismert francia irodalom szám nélkül nyújta. Nagy ügyességgel járt el e szerkesztésben. Nem törölve le ifjúsága virágai hímporát, belé lehellé mégis az egész képbe az élet és szenvedés által tisztúlt s megnyúgodott lelke csendes szépségeit. Ha mégis azon rész, mely a statistikusra nézve legbecsesb, a török birodalom ismertetése, valamint az élte utolsó éveiben történt kormányváltozások előadása, forma tekintetében kevésbbé kielégítő, az a választott levélalaknak tulajdonítandó, mely mindazt, miben mozgás és haladás van, saját tárgyaúl fogadja be, legkevésbbé azonban a puszta leirást. A mű, mint látjuk, 1758 végeig terjed, midőn Zay halála után azt mondhatá magának: „*Már most egyedűl maradtam a bújdosók közűl*[55]), és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre; mert *egyedűl maradván, nekem kell kimenni az áldozatra.*“ E momentum maga fejezheté be kerekdeden a művet; s ez utolsó fejezetben, vagy mond-

---

55) Ily helyeken ő mindig azokat érti, kik 1717-ben a megholt fejedelemmel együtt menekűltek.

juk hát levélben, rekeszti is azt be egy vég s imaszerű visszapillantással vándor életére.

XII. Annyi idő, egy hosszú fájdalmas pálya alatt, családjáról alig vett vala némi kis hírt. 1740. május 22-én ezt írta Bukarestből: „Erdélyből még ide senki nem jött, hogy tudakozódhattam volna, hanem csak egynehány szász, akitől csak a len felől lehetett volna tudakozódni“ [56]). Hetvenedik évébe lépett, s közelítvén a búcsú, elevenebben kivána családjáról értesűlni. Megfordúlván tehát 1759 elején Konstantinápolyban, az austriai követtől engedelmet kért és nyert írhatni a Mikes Mihály fiának, kinek keresztnevét sem tudá; s ekkor ment tőle Erdélybe azon levél, melyet a Tör. Lev. után adtam. Ott a válasz is; de látjuk ebből azt is, hogy gróf Mikes Istvánnak nem jutott eszébe a hetvenes aggastyán hontérhetéseért a nagyszívű Mária Terézia előtt rokoni kötelességét teljesíteni. S ekép reménytelenségben folytak le Kelemen életének utolsó évei. „Tót Ferenc generális bizonyítása szerint [57]) — írja Kulcsár István Mikes Levelei első kiadása előtt — már 1762-ben,

[56]) L. CLVI. Lev. II. köt. 133. l.

[57]) Fia Tót Andrásnak, Bercsényi tisztjének, ki atyjáról e fontos sorokat írja: „Feu mon Père avoit suivi (Rodostóba, helyesben Törökországba) ce Prince, et en était parti l'année 1717. pour venir servir en France. *Les differentes commissions, qu' il eut, le mirent souvent à portée de revoir ses anciens camarades,* au milieu desquels il vint mourir en 1757. Le comte Tczaky ne lui survécut que huit jours, et cessa de parler en apprenant sa mort.“ *Mémoires du Baron de Tott* sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1785. II. partie 1. l.

az ő halála után az egész bújdosó társaság eloszlott.“ Úgy van. Mert ez évben ragadta el őt a dögvész, oct. 2-kán. Fáradt tetemei Rodostón az örmények sírkertében tétettek le [58]). De a magyar irodalom jó angyala úgy akarta, hogy munkája fennmaradjon. Tán nem csalódom, ha hiszem, hogy a kézirat azon úton jött Kulcsár kezeibe, amelyen e hír, t. i. maga báró Tót Ferenc által, ki 1762-ben mint francia tüzértiszt Konstantinápolyban megfordúlván, azt szerencsésen megmenthette. T. i. hazájába visszatérvén, Tarcsán, Vasvármegyében lakott, hol a szomszédos Szombathelyen tanárkodó Kulcsár István vele megismerkedett, s Tót halála után [59]) a kéziratot azonnal sajtó alá adta [60]).

XIII. Ugyanazon kéziratból nyújtám én is által Mikes munkáját a magyar közönségnek; teljesben, mint Kulcsár, egy szakaszszal, s hívebben, mert Kulcsár változtatásai nélkül, a szerzőnek bár néha ingadozó kiejtésmódját hangoztatva vissza, s egyedűl helyesírását idomítva át. Mi lett volna azt betűhíven adni, mutatja az imént idézett 1759-ki levél, mely Tör. Lev. után a legkisebb apróságig pontosan áll. Hogy pe-

---

[58]) *Kubínyi Ferenc* úrnak köszönöm a halottaskönyv hiteles kivonatát, mely így szól: „Anno 1762. 29. Sept. confessus sanctissimoque Eucaristiae Sacramento reffectus, eodem die tactus peste, sensibusque pariter destitutus Dominus Generalis Miques, mortuus est 2-da Octobris, et a me sepultus in cemeterio Armenorum. Don Antonio Lunari, Missionario Apostolico.“

[59]) † sept. 22. 1793.

[60]) Előszava költ febr. 18. 1794.

dig azt a „Magyar Nemzet Classikus Irói“ során adám, abban, úgy hiszem, mind a kritika, mind az olvasó közönség helyeslésével találkozom. Nem csak korának csúcsán áll Mikes munkája a tartalom becsével, s az előadás soknemű szépségeivel egyaránt: hanem szól az minden koroknak; mert az elme és érzület e ritka szövetsége-, vidor kedélyessége, gyakorlati bölcsesége és erkölcsi súlyával, gyönyörködtető és nemesítő erejét nem vesztheti el, míg a magyar kebel a valódi szép és jó iránti fogékonyságát híven megőrzendi.

VI.

C S O K O N A I.

1773—1805.

Megjelent 1846 Csokonai Vitéz Mihálynak a „Nemzeti Könyvtár" egyik kötetéül kiadott „Munkái" előtt.

Csokonai.

Ezer hétszáz hetvenhárom ban, november 17-én, Csokonai József debreceni seborvos házassága egy ép fiúgyermekkel áldatott meg [1]). A kisded *Mihály* örö-

[1]) Csokonai születésének éve s napja egyideig kétes volt. Kölcsey (Tud. Gy. 1817. III. 109. lap, és Munk. III. 138. l.) 1774. dec. 17-kére; Kazinczy, Domby, (Csokonai Élete, Pest, 1817. 2. l.), Sárváry (Kisfaludy-Társaság Évlapjai VI. köt.) s az 1832-ki Sokféle (toldalék a bécsi M. Kurirhoz II. 44. sz.) a fen írt időre teszik; az utóbbi az anyakönyv kivonatával bizonyítván be állítását. E szerint Cs. 1773. nov. 26. kereszteltetett, a nagy templomban; keresztvízre tartotta Bélyei Péter debrecen pred. hitvese Váczi Nagy Erzsébet; keresztatyjai a nevezett Bélyein kivűl Bencze Dániel, Csapó István és Kovács János voltak. Szülei ez időben a Hatvan-utcában laktak, s így Mihálynak bölcsője is ott rengett. — Csokonai családja, saját állítása szerint, nemes volt, és hihetőleg Somogyból való, melynek „Csokona“ nevű helységétől vehették a „Vitéz“-ek előnevöket. Oda látszik mutatni címere is, melyet Gaal László, kitől ez értesítést vettem, költőnknél 1799-ben látott, és így ír le: Hosszas négyszeg paizson, kék mezőben látszik egy veres nadrágos, zöld dolmányos, mentés, veres csákós, félig hátra tekintő vitéz, szürke pa-

möt hoza a boldog párra születése, — majd örömöt kedvessége és szerencsés tehetségei által, míg kevélységeűl serdűlne fel az özvegy anyának, s díszévé a magyar költészetnek, melyet sok irányban mívelt és gazdagította: de ő maga boldog nem lett, s a borostyán, mely, mint bárkié, meg volt érdemelve, a holtnak, az idő előtt elholtnak, halántékait fonta körűl.

II. Az egyetlen kedvezés, melyet a sors Csokonai Mihályra mért, atyja, és főleg, ki pólyáitól a szemfödélig gondos ápolója s leghívebb barátja maradt, anyja, voltak. Amaz Plenk tanítványa s Weszprémi Istvánnak bizodalma folytán gyakran ennek segéde, köz kedvességű orvos és polgár, fájdalom, legszebb korában, élte harminckilencedik évében lett kora halál áldozatja[2]; ez, Diószegi Sára, egy tehetős debreceni tanácsbelinek leánya, méltó mindenkép, hogy neve

---

ripára felülendő bal lábával kengyelbe lépve, jobbal földön állva, bal kezével a paripa kantárját és nyerge kápáját megfogva, jobbjával pedig kivont kardját függőlegesen emelve, melynek végén egy véres török fej látszott. Megjegyzi egyszersmind a szíves közlő, hogy némely dunántúli megyéknek, minők Somogy, Vas, Veszprém, egyenruhájok a veres nadrág, zöld dolmány és mente. A nemesség szerzője Csokonai Demeter volt, Maximilián király alatt, ki hihetőleg az, ki Enyingi Török Ferenc alatt hadnagykodott. (L. Budai Ferenc. Polg. Lex. Török Ferenc cikkében.) — Eleinte Cs. rendszerint csak előnevével élt, azt majd y, majd i végbetűvel írván. Én a szabályosabb formát választottam i-vel.

[2]) Szül. Győrben 1747., megh. Debrec. 1786. febr. 20., midőn fia Mihály tizenhárom éves volt.

mint példás anyáé annak neve mellett fentartassék, kit kínok közt hosszú dicsőségre, de annál rövidebb örömére, szült. Mert Csokonainé nem csak értelmes, rendszerető és munkás gazdasszony, hanem gyöngéded anya, erényes és sorsa felett olvasott és míveltnő volt [3]. Özvegysége idején mindenkor több ifjat tartott szállással és asztallal, s estvénként a kisded kör tagjai váltva majd egy, majd más magyar könyvet olvasgatának; a sor a házi anyát sem kerülte el, s helyes és kellemes olvasásában vendégei a többieké felett gyönyörködtek [4]. Kedvenc könyvei közé tartozott Barclay Argenise, melyet a magyar közönség akkor Boér Sándor fordításában, és Fenelon Telemachja, melyet Hallerében olvasott, s ezek az asszonynak a mindennapinál felsőbb lelki irányát tanusítják; de különösen bírta kedvezéseit Gyöngyösi István, anynyira, hogy ennek költeményeiből némely helyeket könyv nélkül szerete szavalgatni [5]. S ki tudja, nem a lelkes anya első behatásainak köszönjük-e e szenvedelmes szeretetét a legszebb müvészetnek, ez eleven fogékonyságot, s kora fölébredését azon szellemnek, mely a legprózaibb környűletek dacára oly hamar és oly erélyesen kezde nyilatkozni. Nem mintha Csokonai jeles tanítók szűkében volt volna: sőt inkább a két Budai, Ferenc és Ézsajás, mind kettő hazánk tudósai és történetírói közt kitűnő érdemű férfiak, mint magán oktatók dajkálták gyenge korát, s a költészi

[3]) Domby, az idézett helyen, 2. l.
[4]) Gaal László kézirati közleményében.
[5]) Sárváry, az id. h.

osztályban Kovács József, az Aeneis fordítója[6]), tanítóskodott körűlte: de amazok nem költői irányban fejtették tehetségeit, ez pedig, remekje az ízléshiánynak, ki a költőiséget csak a formában vélte feltalálhatni, nem annyira elősegítette, mint eltévesztette e pályán. Ehez járult a hibás rendszer is. A helyett, hogy a gymnásium utolsó éveiben az ifjuság a költészet elmélete és történetébe bevezettetvén, érzéke és itélete jó írók folytonos olvastatása és magyarázása által tápláltatnék és képeztetnék: minden gond a verstan ismertetésére és gyakoroltatására fordíttatik, a nevendék, bírjon hivatással vagy ne, bizonyos feladatok verses kidolgozására szoríttatik, melyek ily korban és viszonyok közt nem lehetnek egyebek természeti, történeti s erkölcsi tárgyaknál, leginkább leíró alakban, mikhez még alkalmi üdvözlések, gyászversek stb szoktak járulni: mindannyi tárgy a kezdő által kerülendő inkább, mert a költészet lényegét vele

---

[6]) Kovács akkor poeseos praeceptor volt a debreceni collegiumban, s azon évben jelent meg tőle: Az harmadik égnek útja, melyet . . Szilágy Sámuel . . superint. temetésekor elől adott. N.-Várad, 1786. Utóbb, már nagykőrösi predikátor korában, Leopold király halálát énekelte meg, Racine tankölteményét „A Vallás“ (Komárom, 1798) és Virgíl Aeneisét (3 köt. Komár. 1799. 1804. és Buda, 1831.) adta, tűrhetetlen tizennégyes verspárokban. Ettől különbözik a Veszprém börtönében magát éhséggel kivégzett felsőpátkai iskolamester Kovács József, kinek apróbb verseit, mik rím és mérték dolgában szintoly kitűnők, mint költőitlenségben, Ferdős Dávid adta ki (Pest, 1817. s újra Kolosv. 1835).

félre ismertetik, s a hivatással bíró fiatal elmét is ihlet nélküli dolgozgatásra szoktatják. Csokonai is ily iskolai gyakorlatokkal szállt e mezőre, s fenmaradtak papirosai közt darabok, mik a belső szükség nélküli verselés szomorú tanuságai; s ha némelyekben helyenként a még szunyadó tűz percenkénti villanásai észrevehetők is, annak lobjai nem az iskola érdeme, hanem a természeté, mely az iskola által sem hagyá magát teljesen elfojtatni. Mondám, Kovács József, e legvizenyősb írója a debreceni iskolának, vette át 1785-ben a tizenkét éves Csokonait, s megmondta neki mi a jó rím, s megtanítá nem csak tizenkét tagú alexandrínek, de a maga kedves tizennégy tagú verspárjai alkotására is: egyebet nem adhatott e mester a tanítványnak, mert egyébbel nem bírt maga sem. Kovács tehát érdem felett hízelkedik magának, midőn 1806. oct. 28. költ levelében [7]), igen jellemzetesen, így ír: „Nekem volt . . . legelső szerencsém az ő poesisra született nagy elméjét formálnom, és kitakarnom azt a benne lappangó tüzet, mely idővel oly gyönyörű illuminátiókat mutogatott a tudós magyar szemeknek.“ 1786-ban Fodor Gerzon, mint akkori nevendék tanító [8]), vevé át a felsőbb szónoki s a metaphysikai

---

[7]) L. Mártonnál, Cs. Válogatott Munkái I. köt., VI. l.

[8]) Vagy, a ref. collegiumok nyelvén, publicus praeceptor, utóbb a nagykőrösi ref. gymnásium egyik oktatója, s a dunamelléki superintendentia consistoriális főjegyzője. Némely halotti beszédeken kivül, Zsoldos János Diaetetikáját adta ki versekbe foglalva (S.-Patak, 1818).

folyamban. „Csokonai — így szól ennek 1815. oct. 29. költ levele [9]) — olyan elméűnek és igyekezetűnek látszott, hogy könnyű volt felőle megjövendőlni, amit megértünk. Az alsóbb tudományokban, nevezetesen a deák nyelvben, melynek tanulása foglalatoskodtatja mind ez ideig a mi oskoláinkat, jó fundamentomot vetett volt már azelőtt gondos atyjának, szorgalmatos tanítóinak munkája és maga ereje által, amelyre nékem könnyű volt építenem. Ahonnan mind szabad, mind kötött beszédben római nyelven tisztán írt, és munkáját nem csak helybe lehetett hagyni, hanem abban, kivált tanítójának, gyönyörködni is. Tanuló társai közt, kik közűl, mivel élő emberek, senkit sem nevezhetek, csak egy tette neki az elsőség pálmáját kétségessé, de előle egy is el nem kapta. Rhetor korában több volt mint rhetor, mert olyan tudományokat tanult, amelyeket közönségesen nem tanítottam. Ha Cornelius Nepos említheti Atticusról, hogy ő a lovasi rangot mind végig megtartotta, egy rhetorhoz illendő elogium lehet, hogy az oskolai vetélkedések között soha helyéből vagy grádusából ki nem mozdúlt. Megesett mindazáltal az rajta, amivel az igazságnak tartozom, hogy subscriptió idején ezen matériáról írván mustramunkát: „Voluptates commendat rarior usus“, ennek kifejtegetésében azt a gondolatját elegyítette: „Vtere venere, sed parce“, amely szaváért Venusnak mártirja lett egy kevéssé, mivel épen csak azért a sorért egy személylyel lejebb tevődött, de mivel ismerő-

9) Mártonnál, az id. h., VII. VIII. ll.

sinek tanubizonysága megállította, hogy azzal a mondással nem életét, hanem csak olvasását árulta el, előbbeni grádusára visszatétetett." — Elvégezvén 1788-ban a gymnásium osztályait, az akademiai folyamot kezdette el, vagy, mint a Calvin magyar hívei szokták mondani, az iskolai törvényeknek subscribált. A bölcseleti szakban Fodortól, már mint segéd tanítótól, hallotta a metaphysikát, tiszta mértant és régi történetet, a híres Sinai Miklóstól a köz történetet és régi literatúrát, Milesz Józseftől az alkalmazott mértant, természettant és bölcsészetet; a hittudományi szakban Ormós András és Sebestyén Istvántól a héber és arab nyelvet, s az ó és új szövetségi szentírásmagyarázatot; végre az ágazati, erkölcsi és lelkipásztori hittudományt, az egyháztörténettel, Szilágyi Gábortól. Mindnyájok közől, úgy látszik, a Budaiak- és Sinainak volt reá legtöbb hatások: mint Csokonai tudományos irányából okkal vélhetni [10]).

---

[10]) Sinai még akkor fénycsillaga volt a debreceni főiskolának, a classica literatúra, historia és bibliographiában koryphaeusunk, jeles mint tudományszeretetet élesztő és táppláló férfi, egyike a régi magyar irodalom maradványai első gyűjtőinek. Jeles könyvtára fájdalom! kótyavetyére kerűlvén, ismét elszóratott. Tudtomra csak két munkája maradt, s ezeknek is egyike kéziratban; az első: Victorini de Choreb (ez ál neve) Sylloge actorum publ., que historiam pacificationis Viennensis 1606. initae ... illustrant. Pest, 1790. 8-r.; emez: Historia ecclesiastica Hung. et Trans. két kötet. Saját kézírata a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őriztetik; a nemzeti muzeumban ebből kiszakasztva a reformátió története hazánkban, szinte deákúl. Ezen kivűl több classikust adott ki saját

III. Csokonai, mint láttuk, már tizenkét éves korában vonta magára verses dolgozgatásaival a költészeti osztályban tanítója Kovács József figyelmét, s mind ennek, mind Fodornak megnyerte szeretetét. A magasabb tudományok nem egyformán bírták kedvezéseit és szorgalmát. Ezért, de — ami már gyenge ifjuságában szokásává lett — az éjszakázás miatt is, gyakran elmaradozott a köz leckékről; annál sikeresben tanulgata otthon mindent, mi lelke irányában feküdött. A természeti tudományok korán lettek, nem tudom mily behatás alatt, kedvenc tanulmányaivá, különösen a növénytant kedvelte és űzte, s nyoma van, hogy mikroskopiumi vizsgálatokhoz is eszközöket keresett [11]. Azonban mód, vezető és segedelem nélkül levén, utóbb a füvészés szenvedelménél állapodott meg, míg, de már élte utolsó éveiben, a történet, nyelv és szépirodalom fogák el mind inkább figyelmét és szorgalmát. A római remekírókat már ismerte, midőn az újabb literatúrákra terjeszté ki figyelmét. Kört alkota maga körűl szerencsésb tehetségű társaiból,

---

jegyzésével is. — Előadásai nem kedvesek, de annál alaposbak és tanulságosbak, egyenesen arra valók, hogy tudósokat képezzenek.

[11]) Kazinczy, Regécről, júl. 29. 1793. így ír Csokonaihoz: „Mikroskopium eránt legjobb utasítást adhat az Úrnak Dr. Földi barátom. Én egészen járatlan vagyok az ilyenek megszerzése körűl: ő pédig, nem régen kerülvén ki Pestről, lehetetlen hogy erre felelni ne tudjon.“ L. Kazinczy F. Eredeti Munkái. Második osztály: Levelek Szentgyörgyihez, Csokonaihoz stb. Pest, 1845. 382. l.

egymásnak e stúdiumokban elősegítése végett. Mindenik más és más nyelv tanulását vállalta: ő az olaszt, melylyel fáradalmasan küzdött, miután a deákon kivül más idegen nyelvet még nem érte, s a legnélkülözhetlenebb eszközt, egy olasz-deák szótárt, csak későn kaphata Velencéből. És irodalmi folyóiratot rendelvén magának a kis társaság, ennek útmutatásai szerint hozatta meg a jelesebb külföldi munkákat, s kiosztván azokat elolvasás végett egymás közt azon nyelvek szerint, melyeket kiki gyakorlott, összejöveteleket tarta, mikben kiki bőven értesítette társait a tartalomról. E szerint egy olvasa mindnyájokért, s mindnyája egyért, s közös iparkodással közös javadalmat, a tudományok és irodalombani előmenetelt, szerzének. E körhöz tartozván a lelkes Nagy Sámuel is, Sandernek már akkor fordítója [12]), s ez időben könyvtárnoka a collegiumnak, Csokonai tudvágyának e jeles könyvkincs a szabályok korlátain túl is nyitva állt; s ennek kibányászása, ennek mérsék és pihenés nélkül élvezése — mert a tudomány Csokonai életlevegője, egyetlen szerelme volt — korán kezdé e nemes természetnek különben is gyenge alapjait [13]) megrendíteni, e gyenge és nyulánk testalkotás bel-

[12]) Az istennek jósága és bölcsesége a természetben Sander Henrik után. Pozsony, 1794. s újra 1798. Tőle van Psychologia Campéból, u. ott, 1794. és: Dafnis és az első hajós Gessnerből, u. ott, 1797.

[13]) „Vajha a meggyengült (így ír hozzá Dr. Sándorffy 1804-ben) *sőt szinte születésétől fogva gyenge machinájának* is oly nagy volna ereje stb.“

terjes kifejlődését akadályozni, s fiatal élte napjain már akkor csalfa egészség s emésztő gyengélkedés osztozni. Őt azonban a testi bajok mohó szorgalmában se nem tartóztaták, se nem csüggeszték; elméje sovár érdekkel állt nyitva az emberi tudás minden irányainak, s a húsz éves ifjú előtt nem volt vidék a tudományok nagy birodalmában ismeretlen: nyelvek s irodalomtörténet, philosophia és széptudományok, historia, földisme, utazások és természeti tudományok közt szeretete egyiránt oszlott fel. Nap és éj tanúlva, kivonatokat készítve lelte, milyeket nem kevés számmal tartottam kezeimben; e mellett reá ért számos, nagyobb kisebb költemények írására, mik közt vala a „Békaegérharc“, egy az akkori politikai eseményekre vonatkozó satirai költemény, melyet tizennyolc éves korában írt; és első drámai kisérlete : „Tempefői“, melyet már ekkor, előre kimért és számított terv szerint vitt ki [14]); reá ért számos fordítások készítésére, a classikusokból, s kivált, kit korán kedvelt meg mások felett, Metastásióból. De mind ezek csak kéziratban forogtak még, egyik a másiktól írogatta le; míg ő maga jókorán (1792) a jók legjobbikához, Kazinczyhoz folyamodott tanácsért, útba-igazításért, ki a fiatal lángelmét első zsengéiből kiösmervén, örömmel fogadta barátságába, Horváth Ádámmal, ki a kor elsői közé tartozott, levelezésbe szőtte [15]), buz-

[14]) Papirosai közt megvan a scénasor is. L. kiadásom 946, 7. szel.

[15]) Fenmaradt Cs. írásai között Horváth Ádámhoz 1792.

dította, bátorította, sőt a közönség elébe is maga kivánta vezetni. „Az Úr versei — írá neki a jelentett évben — igen kedvesen folynak, s az ideák nemesek és nem földön csúszók. Ez pedig maga is poesist teszen, ha a szavak prózában íródnak is. Hány poetánk van az istenekért! akiknek minden munkájok cadentiás próza és sermo merus. Kérem, közöljön többeket is velem az Úr, és engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az Urat. Helikoni Virágimban szándékozom azt tenni.“ [16]) Óvta őt Kazinczy mindenek felett az alkalmi költéstől, Kleist és Bürger [17]) és Her-

---

írt első (verses) levelének töredéke, melyben többi közt ezeket olvassuk:

Sokszor a barátság egygyé úgy forraszt két szíveket,
Hogy a harmadik enyv gyanánt fogja öszve ezeket.
Te is, hogy kedvet találhass Horváth Ádám szivébe,
A Kazinczy fávorával menjél Horváth elébe stb.

s alább:

S ha kérdezi: ki lehet az, ki tiszteli Horváthot,
Mondjad, hogy a téged hozzá Debrecenből bocsátott,
Ama Músák lakhelyérül, hol tudományok atyja
Fiait deák hinárral zavart vízből itatja.
Tedd hozzá, hogy míg lehelnek tüdője hólyagjai,
Addig igaz tisztelője s híve lesz Csokonai stb.

[16]) L. Kazinczy Ferenc Lev. III. köt. 378. l.

[17]) „Debrecen két barátot ada nekem — így ír Kazinczy Kis Jánoshoz júl. 1793. — Az egyik Csokonai Mihály, egy sok jeles tulajdonságokkal bíró ifjú; ki mind virtusiban, mind — hibáiban is! — második Horváth Ádám lesz. Ennek minden munkáimon kivül egy Kleistot s Bürgert küldöttem, s kértem, hogy ezeknek példájok szerint ne névnapi köszöntőket, ne „török marsokat“ írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, sze-

der [18]) munkáival ismertette meg, kik közől Bürger mennyire folyt be pályájára, azt Kölcsey eléggé kiemelte; miután pedig a Helikoni Virágok folytatása elmaradt, külön gyűjteményben kivánta a magyar irodalomba bevezetni [19]). Ő pedig, lelke nem színlett szerénységében, mint a M. Hírmondó debreceni levelezője tudósításából [20]) is látszik, még ekkor rejtezni

---

relmet, barátságot, természet szépségeit. Még eddig kevés jeleit adta megtérésének." Kaz. Lev. I. köt. 2. l. — A tanács jó, sőt szükséges volt; a hiba pedig nem egészen Csokonaié: ő a collegiumhoz volt viszonyánál fogva nem kerülheté el mindig, mit talán szívesen került volna. Maga Goethe, egészen más állásban, mennyiszer szolgált lantjával az alkalom kényszerének!

[18]) „Az Úr számára Nagy Gábor úr viszen egy Herdert." Kaz. Lev. III. köt. 383. l.

[19]) „Várom a nyomtatandó versek gyüjteményét is. Ki lesznek nyomtatva, csak küldje kezemhez az Úr." Ugyanott.

[20]) 1794. I. 482. l. Érdemesnek tartom a levélnek Csokonait illető részét egészen közölnöm. Az ekép szól: „Ha a szorgalom, a legnagyobb nyavalyákat okozó olvasás, a természeti felséges és szép ész valakit tökéletesíthetnek: ezt a dicséretet Csokonai Mihálytól megtagadni nem lehet. Az ő symboluma, mondják: *Chartis immori!* Őtet *a sok olvasás* és a vele járó eleven *phantásia eloltották volna, ha a Dr. Weszprémi orvoslása s eltiltása nem segítettek volna rajta.* Őneki felséges esze van, amely egyszersmind szép, kies és magához vonó, annyival inkább, *hogy azt a legszebb görög, deák, olasz stb. remekek szépítették, a sok gyakorlás elevenítette, a legjobb gustusú magyar literátorokkal való szoros barátság tökéletesítették.* Ebből olyan poetája lesz a hazának, hogy szép és kényes gustusú tudósainknak sem kell a szépségekért idegen nyelvek között keresgélni. *Bárcsak számos verseinek kiadására rá lehetne venni!* Sok origi-

kivánt inkább, mint a színre tolakodni, jól emlékezvén Horác ifjára:

Qui studet optatam cursu contingere metam,
Multa tulit, fecitque puer, sudavit et alsit;
. . . . . . Qui Pythia cantat
Tibicen, didicit prius extimuitque magistrum.
Hor. ad Pis.

s engedelmeskedék a nagy költő-bölcs intésének:

. . . . . . Carmen reprehendite, quod non
Multa dies et multa litura coercuit.
U. ott.

aminthogy csakugyan dolgozásain addig javított, simított, míg maga magát kielégíthette. Első versezete, mely tudtomra nevét a közönség elébe vezette: „Broughton Religiói Lexikonára“ [21]), inkább e munka, mint a maga ajánlására jelent meg; így a Rácz Sámuelhez írott epistolion is, melyet ez maga tűzött „Borbélyi Tanításai“ első kötete elébe [22]). És így,

náljain kivűl vagynak Theokritusból, Ovídiusból, Metastásióból stb fordításai. Nevezetes munkái még: a Batrachomyomachia travestálása: ez első originális munka a maga nemében, és derék: „A méla Tempefői, avagy Az is bolond, ki poetává lesz Magyarországban“: ez komédia formára vett nemzeti satira, ingeniosissima, sed mordacissima, sed verissima. Ezt az ifjat ily szép eszéért mind a professor urak, mind tanuló társai, mind mindenek szeretik, becsülik... Csokonai debreceni, az atyját jól esmertem, a legutolsó győri papnak a fia volt, városunk egy párja nélkül való tudós chirurgust, s mindenek egy emberszerető kedvest vesztettek el benne. Magát nem esmerem, mert a kollegyiomból csak erdőre mezőre szokott kijárni.“

[21]) L. a M. Hírmondóban, 1793. I. 729. l.

[22]) L. az én kiadásomban, az El. Költ. I. könyvében, a 8. szel.

ismeré verseit és nevét Debrecen, halla felőle a nagyobb közönség is, de magát, a collegium hátsó udvarában talán még most is álló „kunyhók" egyikének lakóját, a mező magányos vándorát s ismertetni nem vágyót csak kevesen ismerék: midőn Szilágyi Gábor akkori igazgató-tanár által 1794. év tavaszán ebédre kéretvén, s a közoktatás vállalására szép szóval s nyájas módon reá biratván, szerencsés rejtezéséből kitépetett. S itt egy új korszakába látjuk őt sodortatva életének, mely gazdag örömben, de gazdagabb fájdalmak, sőt pironságban, sebeket hagya kebelében vissza, mik teljesen bé soha sem hegedtek.

IV. Megkezdé új pályáját az ifjú. Eddig önképzésére szorítkozának s a közönséges társasági formák megtartására minden kötelességei: most fontos kötelességek várák mások iránt, kifelé ható munkásság, különös törvények, milyek nélkül hivatal nincs és nem lehet: de nyert jogokat is, bizonyos állást a tanodai rendszerben, melyben ha egyfelül függő vala is felsőbbjeitől kikötött cselekvőségére nézve, másfelűl egy sereg ifjú, kik közt magánál kevéssel fiatalabb sok, magával egykorú nem kevés, alája volt rendelve, s neki bizonyos pontig engedelemmel tartozó. Ez vala tehát egyszersmind Csokonainak a társas életbe első kilépése, ki eddig a collegium falai közé majdnem zárva, az életet csak hírből, a világot könyveiből ismerte, s ezek mellett felsőségétől olynemű függésben élt, mely nem igen alkalmas őszinte, egyenes, szabad, határozott jellem fejlésének kedvezni, de alkalmas azt vagy kushadóvá, alázatossá, sőt alattomossá törpítni,

vagy elmakacsítni, s a nemes egyenességnek darabossággá, a határozottságnak daccá, a szabadlelkűségnek féktelenséggé elfajzását nem annyira engedni, mint előmozdítani. Fájdalmasan veendjük észre ez életirat folyamából, mikép Csokonai, beszítt nemesb elvei mellett, sem bírt azon erkölcsi magosságra emelkedni, melyre lelkének alapfeltételei által képesítve volt: s nem hibázunk, ha iskolai nevelésének s az őt körűlvevő elemeknek tulajdonítjuk, hogy egyfelűl korlátait dacosan összetörni, s egyszersmind kisebb bátorsággal bírni látandjuk, mint amennyi az igazmondás szigorú gyakorlatára szükséges. Ekép ki nem fejtett, s részint egy helytelen rendszer igája által elferdített jellemmel lön Csokonai, még tanulói pályája közben, váratlanúl a társas életbe, egészen új viszonyok közé léptetve. Nem könnyű annak, ki megszokta, nehéz, ki nem: legnehezebb annak, ki a társasági élettől távol serdűlt fel, s kinek nem csak mások felett nem vala alkalma uralkodni, de ereje sem, maga felett. S ez annyival inkább, mert őt a növendékek hév ragaszkodása és nem közönséges becslése vevé körűl, kik nem szoktak meg egy „publicus praeceptor"-ban annyi tudományt és itéletet, ily szép tüzet s elragadó íhletet, ily könnyűséget és biztosságot az előadásban kifejtve látni: miután ez rendes tanárban is ritkaság volt. Az ifjú vezér tehát érezni kezdé magát, öntudatára jutni erőinek, s örömöt lelni e meg nem szokott felsőbbség eszméletében. És nyilt tanítói helyzetében alkalom kitűnő költészi tehetségeivel a város műveltéinek figyelmét is kivívni. Ilyen volt Hunyadi Ferenc

superintendens ünnepeltetése a költészi osztály által; ilyen gróf Károlyi Józsefé, midőn szatmári főispánságába leendő beiktattatására Nagy-Károlyba menőleg Debrecenben megállapodék; ilyen Budai Ézsajás visszatérte a külföldről. Csokonai cantátákkal álla elő [23]), melyeket növendékei eneklének s recitáltak, s őt annál élénkebb s — valljuk meg, érdemlett — magasztalás tárgyává tevék, mennél váratlanabb tünemény voltak a költői szellemtől oly kevéssé izgatott városban. És másfelűl kijöve a Hírmondóban, az időszaki irodalom ezen akkor legnagyobb tekintélyének paizsa alatt ama levél, mely őt magasztalva mutatá be a két haza magyar olvasóinak [24]); az ugyan akkor Pesten feltetszett „Uránia“ lelkes Castor-Polluxa, Kármán és Pajor, kezdeményök pártolására szólíták fel, mit ő, de még neve eltitkolásával, teljesíte is [25]); a költői és philosophiai munkáival akkor a nap hősei közt állott Horváth Ádám szívesen viszonozta lelkesűlt leveleit; Kazinczy sem szűnt meg sürgetni munkái kijövetelét, sőt a kivitelhez is tön már lépéseket [26]), mik-

---

23) L. az El. Költ. I. könyv, 9—17. szel.

24) L. felj. a 20. jegyzetben.

25) Mik jelentek legyen meg az Urániában, alább a XXIII. fejezetből látható.

26) „Én megyek — így ír neki Kazinczy, 1794. nov. — és az Úr dolgát elvégzem ahogy lehet, s Kassáról megírom, mit végzettem.“ S mindjárt utána: „míg a versek kinyomtatódnak, nem írna-e az Úr valamit versben Horváth Ádám úrnak, hogy azt belé nyomtathatnánk a gyűjteménybe?“ — L. Kaz. Lev. III. k. 383. l.

nek következtében a fiatal költő egy köz tiszteletű férfi oldala mellett jelenendett meg, ha ez kevéssel utóbb, szabadsága vesztével, sok időre le nem lép az irodalom színpadáról. Ekép Csokonai, kevés hónapok alatt köz ajakra látta magát véve anyavárosában, kerestetve Pesten, ajánlva Bécsben, biztatva Somogyból, simogatva Regécről, és végre hódolattal körűlfonva rajta csüggő tanítványai koszorújától: öszvesen vajon nem elég ok-e, ha a még kevéssel ezelőtt szerény elvonúltság-, sőt magába súlyedtségben rejtezett, hirtelen világ elébe állított ifjú, a társasági rangozat parancsoló tekinteteit szem elől tévesztve, állását félre értve, tartását vesztve, oly bajokba bonyolodék, melyekből ép kebellel kibontakoznia nehéz volt.

V. A nyári fél év szerencsésen lefolyt, nem úgy a téli, mely következett. Vádak tornyosúltak ellene, mik mint puszta vádak sem nézethettek el, s igazakúl találtatva, nem maradhattak sajnos következések nélkül. Engedetlenség az iskolai törvények iránt annak részéről, kinek e törvények hű megtartásában példáúl kelle világítnia, súlyos vád volt. Mondaték, hogy vasárnaponként tanítványaival az isteni tiszteletről elmaradoz; hogy történt, miszerint őket estve a tanteremben feltartóztatván, velök bor és dohányfüst közt töltögeté az éjjelt. Vallomása, mert dec. 6. törvény láttatott fölötte, fájdalom, igazlotta a vádat. Az elsőért megdorgáltatván, mert beteges állapot vala a be nem bizonyított mentség, orvosi tanuirat előmutatása kivántatott; a másodikért az érdemsorban lejebb szállíttatott, s ismétlés esetére elmozdíttatással fenyeget-

tetett. A méltó büntetés elmakacsította őt; s dec. 17. 18. 19. újra, s már most rendkivűli fegyszék tartatott, melyben a consistórium küldöttei is megjelentek. A régi vádakhoz újak szövetkeztek: az iskolai szék intéseinek megvetése, a tanítványok erkölcseinek megvesztegetése, a tanidő elmulasztása, némely személyes sértések, különösen az igazgató Szilágyi Gáboré stb. Az eleinte kitérő válaszok, úgy a fegyszék egyes tagjai ellen tett kifogások, végre a mentő okok nem tisztíthaták ki Csokonai példátlan gondolatlanság, gyakori rendszegés s ellenszegülési szellem bűnei alól; s a bírószék kénytelennek érzé magát őt a tanítóságtól elmozdítani, az érdemsorban újra leszállítani, s a sértett tanár megkövetését kötelességévé tenni[27]). Cso-

[27]) Az ítélet Sárváry közlése szerint így hangzott: „Az özvegy Somogyiné és Király András által tett vádakra nézve csaknem egészen hibátlannak találtatott; hanem abban, hogy mind az oskolai könyörgéseket, mind a vasárnapi isteni tiszteleteket egészséges létére folyvást elmulasztotta; továbbá, hogy tanítványait éjjelenként vagy nagyobb részén az éjjelnek, classisában fentartóztatta, annyival bűnösebb, mivel azokat az oskolai széknek dec. 6. hozzá tett intése után, a törvényeknek és felsőbbjeinek világos megsértésével, ismételte; továbbá hogy classisától tanítás idején a felvigyázó professor tudta s engedelme nélkül több ízben távol volt; hogy a collegiumból contrascribai engedelem nélkül magánosan gyakran kijárt; hogy tanítványai közől némelyeket tilalmas napokon s órákon is a classisban sípoltata; hogy professorának s egyszersmind felvigyázójának nem csak csúfolódó irásával, hanem beszédével és cselekedetével is bosszantására járt, ami csak abból is megtetszik, hogy a nagy erdőn történteket vidám orcával be-

konai az itéletet lágynak és kedvezőnek ismervén, megköszönte, s az utóbbi meghagyást az iskolai szék megelégedésére teljesítette. Így végződött ifjú költőnk első pöre; s vajha az maga feletti elmélkedésre, állása s jövendője csendes megfontolására, s önfékezésre vezette volna! De magára levén hagyatva bajában, s baja után jóakaró tanács, atyai vezér, csillapító barát nélkül, keserűség és dac maradt vissza szívében, mely féktelenségében megrögzötté tevé, míg másfelűl menthetetlen könnyelműség által jó nevét is oly örvény széleig tolta, melyből menekvés többé nem volt.

VI. T. i. a debreceni főtanodának jegyzőkönyve, 1795. június 20-ka alatt, költőnk egy második pörének őrzi meg szomorú emlékezetét. Volt bajait nem tekintvén, az elöljáróság őt ez évben a husvéti jótétemények elvételére Halasra bocsátotta. Csokonai el hagyá magát a literatúra székeűl már akkor készülő

széllte el lakostársainak; végezetre hogy az ellene folyt vizsgálat alatt is, rectori engedelem nélkül nem csak magányosan, hanem az oskolai törvények által tiltott ruhákban is a collegiumból ki s be járt; mind ezek az oskolai szükséges jó rendnek felforgatására célozván, nehogy egynek akár vakmerőségét, akár makaosságát, többeknek ostobasága kövesse, mind a nagytiszt. küldöttségnek, mind az oskolai széknek köz megegyezésével Cs. M. a poeták közönséges tanítóságától elmozdíttatik, tíz ifjúval lejebb vettetik; végre kötelességévé tétetik, hogy az általa megsértett tiszt. prof. urat, minden sértéstől üres, a seniornak előre bemutatandó írott beszédével, a közelebb tartandó iskolai szék előtt kövesse meg.“ L. a *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* VI. köt.

Pest közelsége által ragadtatni, s a helyett hogy collegiumába térne vissza, egy reggel a nap — mit mondok? a félszázad — hőse Dugonics szobájában termett. És Pesten, és ekkor (május 15.) írta a nyájas fogadtatástól elkapatott ifjú, hazafiságtól s kegyelettől buzdúltan, azon költeményt, melyet az Elegy. Költ. II. könyvében (61. szel.) adtam:

> Hazafi csókokkal értetvén tégedet
> A magyarok kegyes istenét imádtam,
> Hogy ily magyar szívű polgártársam láttam.
> . . . . .
> Én mint Themistokles oszlopodnál sírtam!

Csokonainak Pest Athenae és Párizs volt, nemzetének szíve, melyen örömmel feledé magát. S noha reménységében, Músájának talán itt találni egy hatalmas pártfogót, megcsalatkozott [28]), ő e csalódás súlyát itt könnyebben viselte; hetek repülének el mint napok az élet kebelén; a tudományvilág s az egyetemi városban összegyűlt eszközök új mezőket mutogattak a jö-

---

28) Pesten, május 9. Csok. Batthyány József herceg-prímásnak e versezettel udvarolt:

> Vive precor, summoque Pater Te Numine longum
> Seruet Pannoniae, Pannoniamque Tibi.
> Nunc haec officii signa, o, celsissime princeps,
> Accipias animo — qualiacunque — Tuo.
> Bis duo lustra meae si non dant grandia vitae,
> Da veniam! Trabs est, quae modo virga fuit.
> Sint Maecenates; feret haec quoque terra Marones,
> Virgiliumque Tibi vel Tua rura dabunt.

vendőségben álmadozónak, ki itt klastromi szabályokhoz nem kötve, nem szigorú előljárók szemöldeitől függve, éldelé, először éldelé, a szabadság arany napjait: a helyett, hogy bús hajlokába visszasietne, és sáfárkodásáról számot adna. Igen is, Csokonai elég gondolatlan, elég gyarló volt, az adományokat, miket a halasi gyülekezet jótéteményes tanulói számára átvön, visszapótlás feltételével kétség kivűl, de menthetetlenűl mégis, Pesten elkölteni, s azért kénytelen, az iskolai kormányhoz a pünkösdi jótét elvételeérti engedelemért is folyamodni, elmaradását betegeskedéssel ürügyelvén. Megjött az engedelem, de kikötésével a bizonyítványok előmutatásának, mik késése okairól s ünnepi szolgálatai mint végzéséről szóljanak. S megjelent Csokonai ismét Debrecenben, de, a tisztaság önérzete nélkül, elmulasztá magát előljáróinál bejelenteni, s a kivánt bizonyítványok előadásával elmaradását igazolni. Láttaték ugyan a collegiumban, de nem, a szabályhoz képest, deáki togájában, az elköltött pénzt pedig nagy bajjal fordította meg. Ily megfeledkezés magáról s még meg nem szűnt kötelességeiről nem maradhatott következés nélkül. Ismét az iskolai szék elébe idéztetett, jún. huszadikára. De Csokonai érezte, mikép előljárósága s az intézet törvényei iránt mindenkor, de kivált az utolsó évben, sokkal kevesebb tiszteletet tanusíta, mint hogy hibái, nehogy mondjuk vétkei, meggyűlt halmaza mellett kíméletre vagy épen kedvezésre számolhasson; tisztán állt előtte, mikép neki maradása többé nincsen. El volt tehát határozva magától hagyni el a várost és iskolát, mely-

ben eltemetett nevének feltámadása más módon nem lehet. S fellépett, június 15. az estveli imádság végződtével a nagy tanterem alsó szószékébe, heves tagmozgatásokkal kísért indulatos beszédben elpanaszolva, társainak több mint ötödfélszáz főből álló gyülekezetében, az üldöztetéseket, mik őt szülötte városából kiűzik [29]); s elbucsúzott tőlök s az iskolától, mely ártatlan színhelye volt rendnek nem hódoló szabadosságának, de egyszersmind alapja azon gazdag kiképeztetésnek, melyet vezértelen ifjúságának vétkei mellett is benne utóbb csodálunk. Így száműzvén önmagát, elhagyá a collegiumot, melyben évekig lakott, melynek nyomasztó klastromi szabályzata eltörölhetlen nyomait hagyta jellemén és formáin, de mely ugyanezen szigorával, jeles tanítói- s gazdag könyvkincsével, alapját vetette meg annak, ami lett; s ment, nem adva hírül, kiknek illett, elmenetele okát, nem a helyet hová, nem a célt miért; ment köszönet és búcsu nélkül azoktól, kik elég jók valának megmenteni őt, ha lehet és szabad. Lehetett-e mind ezek után a kiszabott napon megtartott törvényszéknek, noha abban Budain kivül, az esküdt deákok sorából több barátjai, hol Lengyel József és Tóth Ferenc, a Szikszayak és Nagyok, ültenek, itélete egyéb mint volt? A rend

---

[29]) L. a beszéden jelen volt Dombyt is, az id. h. 33. 34. ll., mik teljes öszhangzásban vannak a jegyzőkönyv vádaival (Sárvárynál), s mutatják, hogy Cs., elkeseredésében, csakugyan elfeledkezett állásáról, az intézet, melynek jótéteményes tagja volt, s elöljárói iránt tartozott tekintetekről.

szelleme kivánta ezt, oly helyen kivált, hol a köz erkölcsök szigort inkább mint bizodalmas kiméletet tesznek szükségessé. Az itélet pedig, pirulással mondom el, mert helyben kell hagynom: Csokonainak a főiskolából ajánló bizonyítvány nélkül kitiltatása volt. Nem elég: még jöve, szégyenítő epilógúl a Csokonai debreceni collegiumi élte drámájához, a kecskeméti egyháztól jelentés, mely szerint ott is vett Csokonai, keresztüljöttekor, egy öszveget által ez egyház alumnusai számára, melyet szinte Pesten költött el, a nélkül, hogy visszatértével az illetők előtt a dologról csak említést is teve [30]).

VII. Roncsolt kedélylyel lelte fel magát Csokonai, még nem egészen huszonkét éves, az örvénybe, melybe a rend és szoros becsület törvényeinek mellőzése elfordíthatlanúl sújtotta. De valamint a természetben minden romboló hatás új élet feltételeit hágy maga után; a pusztító vihar egyszersmind megtisztítja a légkört; valamint a láva, mely termékeny földeket s boldog lakhelyeket borítva el, egy új gyü-

[30]) Ezek a tények, s azoknak következményei. L. *Sárváryt* a többször id. h., ki szorosan a főiskola jegyzőkönyvéhez tartván magát, de e mellett Csokonainak az írónak tisztelője, teljes hitelt érdemel. *Kazinczy* itt ott leveleiben korholja a főiskolát, de ő hírből értesűlt csak; *Domby* pedig (az id. h. 14—17. ll.), ki az ünnepi kiküldetés ideje körül világos tévedésben van, s a nagyerdei történteket kissé módosítva beszélli el, mint azok akkor a Cs. részére hajló tanulók ajkain foroghattak, mindenkép kedvez tiszteltjének. Az elfogulatlan itélő sajnálni fogja Csokonait, de menteni nem.

mölcsöző világ alapjáúl leszen: úgy hatott ez életvihar tisztítólag ifjú költőnk világára is, s oly fordulópontra állítá, melyen túl világosb öntudattal forgolódott viszonyai közt. Látta, mikép a költői világ, melybe magát ama nemes bogárként befonta, nem bírja őt úgy elválasztani a közélettől, hogy abban függetlenűl, mikrokosmus a makrokosmusban, szőhesse képzelme szálait; érezte hogy ennek törvényei alól bűntelen és büntetlen nem vonhatja ki magát senki, míg abban él; látta hogy a dicséretek s társai tapsolása nem nyújthattak kiváltságleveleket a köz rend alól; másfelűl tapasztalta, mikép segítő és pártfogó nélkül a költői szenvedély nem biztosíthatja jövendőjét, sőt dolgozásainak is, melyek már ekkor nagy számra gyűltek, s miknek négy kötetben kijövetelét novemberben 1794. ki is hirdette [31]), ho-

---

[31]) Az igen érdekes jelentés, egész terjedelmében, ez: „Csokonai Vitéz Mihálynak a n. debreceni collegiumban a poesis és hozzá tartozó széptudományok közönséges tanítójának *Elegyes Munkái* fognak a következendő tavaszszal sajtó alá menni, IV darabban. Áll a gyűjtemény különbkülönbféle kisebb nagyobb versnemekből, víg, szomorú, érzékeny, nemzeti és énekes játékokból, satirákból vagy gúnyoló versekből, comica és travestiált epopoeákból, és más folyó s kötött beszédű többnyire poetai darabokból. Némelyek görögből, deákból, németből és olaszból való fordítások, némelyek, és *nagy részint*, eredetiek. Egynehányat említek közzűlök:

1. *A Batrachomyomachia*, vagy Békaegérharc, Homerusból fordítva. Ugyanaz Blumauer úr módja szerint travestiálva. *Ugyanaz* bővebben, s mái világhoz kicsinálva. Utána van egy apologia, mely is satirának mondathatik, és a travestirozásról vagy parodiákról valami értekezés.

mályban kell maradniok; s hogy így magának ír és költ, a helyett hogy a világnak; hogy e mellett örök szegénység áldozata leszen:

---

2. *A méla Tempefői,* vagy Az is bolond, aki poetává lesz Magyarországban. Nemzeti játék formába öntött satira.

3. *Patvarszky,* vígj. Terentiusból, mai világhoz alkalmaztatva, és magyarországi történetté téve.

4. *Cyrus és Lysimachus,* két szomorújátékok, Rué Károly franc poeta után.

5. *Az elhagyattatott Dídó,* énekesját. Metastásió Péter olasz poeta után.

6. *Orlando és Galatea,* két éneki pásztori játék, ugyan M. után.

7. Egy *eredeti pásztorjáték.*

8. *A boszorkánysíp,* Schikaneder és Mozart urak után. Egy igen nagy énekesjáték ez.

9. Goldoni olasz poeta *Hazugja.* Egy a fő vígjátékok közzül.

10. Metastásiónak XVII *cantátái* és II canzonettái olaszból.

11. Gr. Teleki Sámuel úr ő exja és gr. Károlyi József úr ő nga installátiójokra magasztaló versek.

12. *Galatea,* Theokritus görög, Ovídius deák, és Metastásió olasz poemájok egybe hasonlítva.

13. *Cupídó és Psyche,* románformára kikészítve.

14. *A bolondság dicsérete,* Rotterodámi Rézmánból.

15. *Az én életem.*

16. *Az én szerencsétlenségemnek históriája és okai.* Magyarosan, minden tettetés nélkül.

17. *Az elragadtatatott Veder,* comica epopoeia Tassoni olasz poetából.

18. *A tréfás Ilias,* írta Loredano olasz poeta. Ez az Ilias travestiálása van IV tomusban.

(Pauperiem charis video me quaerere Musis,
In Permessiacis naufragus exsul aquis.

mond egy magyar tudós úrhoz írt deák epistolájában): hogy tehát kenyértudományt kell választania mindenek előtt, s állást a polgári világban. S búcsút vett a Músáktól:

Minden írásimat, melyek még maradtak
S szűk erszényem miatt köz fényt nem láthattak,
Maecenásokra is eddig nem akadtak,
Akik talám nálunk mind sírba rakattak,
Bízom az érdemes késő maradékra,
Mely több szívességgel néz a jó szándékra stb.

S választott:

Magam is ezután tivéletek tartok,
Kik élni, és nem csak verselni akartok:
Verbőcihez megyek: tí tán meg nem martok,
Kik a törvényléből moslékot habartok[32]).

VIII. Patak volt a rév, melyben a hajótörött kikötni kivánt. Augustusban több zemplényiek fordúltak meg Debrecenben, kiktől a tehetségeiről már

19. Sok *áriák*, menuetto, stájer, lengyel, magyar, török stb nóták, muzsikai kótákkal.

20. Sok *értekezések*, *recensiók*, kiszedett darabok s más eféle tractamentom.

Mind ezekből a jövő esztendőre talám a *négy első darabok* ki fognak jőni. Lesznek benne klavírra való kótázások, képek stb. Előre jelentem azért, hogy a fordított munkák fordításába valaki a tudós hazafiak közzűl belé ne kezdjen.“ (M. Hírm. 1794. II. 643—5. l. nov. 7-ről.)

[32]) L. Hátrah. El. Vers. I. k. 748. szel.

ismeretes Csokonai biztatást, tanácsot, nyájas ígéreteket vett. Mely jól esék neki e találkozás, festi azon levél, melyet még azon hó 18-kán intézett Zemplény főjegyzője Gáspár Pálhoz [33]), melyben egyszersmind kéri, szerezne neki módot tanulását esztendeig elvégezhetni. És csakugyan Patakon folyt el az 1795—6-ki tanév. De Kövy Sándor sem volt képes vele a törvénytudományt megkedveltetni, mely tevőlegességével fárasztotta, szövevényeivel s némely tanaival pedig sértette inkább érzését, mint vonzá a pályára, mit az gyakorlóinak kijelel. Rendetlenűl látogatta ő a mester előadásait, s noha magányos szorgalommal pótlá a hézagokat, noha ő itt is jeleskedék társai közt a tudományban, s gyakori tanakodásaik alkalmával nyomos fejtegetéseivel meglepé, magántanítóságot még is, melyre Puky István által felkéretett, vállalni kedve nem volt. A költészet régi szeretete foglalta el, „Búcsúja" dacára, itt is; folytonos dolgozgatás, tanulás, a szabadabb élet, a tehetségeit becsülő tanítók bánása s társai rokonszenve megorvoslák a sebeket, miket honából hozott; s e neki szokatlan regényes természet, a Bodrog nyájas partjaira könyöklő s onnan az alföldi végtelen rónán eltekintő Hegyalja, gazdag és változatos élveivel, valóban szépítőleg hatottak életére. Tanulságos és kedvderítő társasága, középpontjává tevék a lelkesb ifjúságnak: s ha itt sem volt maradása, azt nem a körűlmények okozák, hanem azon nyugtalanság, mely Debrecenből első kimozdúlta óta, szinte élte

---

33) L. a Válogatott Levelek I-jét a 841. szeleten.

végeig, nógatta és űzte. S így ő itt sem várván be a tanév végét, s Lőcsére szándékozván a német nyelv gyakorlása végett, vagy ily szándékot örvűl vevén, júliusban, tehát a köz vizsgálat előtt, Patakot csakugyan elhagyta. A bizonyítvány, melyet Kövytől nyert, erkölcseiről kedvezően, s általában ajánlólag szól [34]). Volt-e Lőcsén, s meddig, nem tudom; de september 3. már Bicskén találom, Fejér vármegye mezővárosában [35]), hol utóbb is gyakrabban tartózkodott akkor ott iskolarector, utóbb csákvári predikátor Kovács Sámuelnél [36]). Ekkor hirdettetett ki amaz emlékezetes országgyülés, melynek tárgya, a hadi segedelmezésen kivűl, nádorválasztás volt. Csokonai ifjonci álmai teljesedését gondolá felviradandani ott, hová a nemzet

---

[34]) Ez, általam az eredetiről leírva, így hangzik: „Infrascriptus praesentibus fidem facio et attestor praestantissimum ac ornatissimum D. Michaelem Csokonay Vitéz apud nos Ius Hungaricum discere incepisse quidem, verum pro excolenda lingua germanica, hauriendaque, si occasio data fuerit, praxi iuridica Leutschoviam ea mente discedere, ut inde, intermissa studia continuaturus, brevi ad nos revertatur. Ceterum omni illo, quo apud nos morabatur, tempore ita semet gessit, ut honestissimis annumerari et omnibus commendari mereatur. Sig. S. Patak, 12. Julii 1796. Alexander Kövy, Iur. Hung. Prof. P. Ord.“ (Pecsét.)

[35]) Ekkor és itt készűlt Molière Doctorandusának (l. Hátrah. El. Versek, II. k. 765. s t. szel.) fordítása.

[36]) Kitetszik ez Mészöly András tabajdi ref. pred.-nak 1834. dec. 21. Rozgonyi nevű barátjához írt leveléből, mely mellett közölvén Cs.-nak Lillához Bicskén, oct. 21. 1797. írt levele másàt (l. a Válog. Lev. III. sz. 844. szel.), többi közt ezt írja: „Néhai b. e. tiszt. és tud. Kovács Sámuel csákvári

színe országos és hazafiúi tettek véghez vitelére sereglendik össze, s octóber a feltételek és szándékokkal teli költőt már Pozsonyban találta.

IX. Csokonait Pozsonyban két erő izgatta: a dicsőség kivánása, s a nemzeti lelkesedés, melyet leghathatósban a köz veszély ideje költ fel. Heves részt vett ő is, mint számos költeményei bizonyítják, amaz általános elkeseredésben a franciák ellen, kik királygyilkolásuk által minden jóra való kebelben utálatot, a köz zavar által, melybe Európát dönték, a népekben rémülést gerjesztettek, s épen ekkor Olaszországban szerencsésen harcolván, fiatal Caesárjok zászlói alatt, hódító rohamaikkal mindinkább megközelíték a haza délnyugati részeit. Ha ő ekkor a kor és nemzet érzéseit fejezi ki, nem csak saját keble szükségének felel meg, hanem figyelmet, részvétet is reményle kivívni Músájának, sőt pártolást, mi nélkül a pálya, a költői és írói, melyre magát feláldozta, lehetetlen volt. Egy poetai lap látszott e célra alkalmas eszköznek; s megszületett, előfizetés útján, a „*Diétai Magyar Músa*“, mely november elsőjén megindúlva, keddenként, utóbb kétszer hetében, az országgyülés bevégezteig öszvesen

---

pred. úr és egyik tudós literátorunk *) bicskei oskolarector lévén, bizonyosan onnét íródott a fentebbi levél, mivel Cs. úr a megboldogúltnak kedves barátja lévén, hallottam sok jó óráit töltötte barátságos szállásán.“

*) Számos értekezéseknek (a Mindenes Gyűjt. és Tudom. Gyűjt.-ben), több fordításoknak, egyh. beszédeknek és egy kötetnyi költőitlen verseknek szerzője. Virágzott 1789—1827-ig. Ugyanaz, kihez Virág egy pár epistoláját intézte.

tizenegy számban jelent meg[37]). Eleinte, úgy látszik előbeszédéből[38]), költőnk szándéka ugyan az volt,

---

[37]) Előfizetési árúl Cs. egy forintot szedett volt, de hamarabb rekesztetvén be az országgyülés, és vele a Diétai Músa is, mint várni lehetett, az előfizetőknek kárpótlásúl 1797. tavaszával „Nyájas Músa" című füzettel szándékozott szolgálni; de ez elmaradt; valamint az 1794-ben hirdetett s most újra igért munkák kiadása (l. feljebb a [31]) jegyz.) költség nem léte miatt. L. M. Hírmondó, 1796. 816. l. dec. 27-ről.

[38]) Egész terjedelmében közlöm azt, minthogy a Diétai Músa darabjai műnembeli rokonság szerint felosztva iktattatván az Elegyes Költ. II. könyvébe, Angelica pedig a Színjátékok közé, annak másutt hely nem jutott.

„Előbeszéd. Ha a Músa kevés alkalmatosságra való versezetekkel fog szolgálni, annak azt az okát adja, hogy a Themis és a politika tornácában még kevés ideig múlatván, az olyanokba könnyen meg találna botlani. — E szerént tehát ő csak bölcselkedni fog, s néha-néha tréfálódni. Mind a kettőt véghez kivánja pedig vinni, hogy az érdemes olvasók mind a két neméneк udvarolhasson.

Ez okon alázatosan kikéri a nyájasabbakban gyönyörködő ifjú szívektől, hogy ha néha ráncba szedett homlokkal a Zénó palástjában jelenik is meg, el ne kedvetlenedjenek tőle. Úgy szintén mélységes tisztelettel reménykedik a valódi bölcseségű ősz fejeknek, hogy ne cátói keménységgel méltóztassák megitélni, ha amazoknak kedvekért olykor-olykor enyelgő tekintettel áll is elő a Sapphó könnyű kantusában. Ő olyan együgyű, hogy mindennek ohajtana tetszeni; pedig én már eleget mondottam néki, hogy ez lehetetlenség.

Kivántam még azt a híradást is tenni, hogy ha az érdemes olvasó urak és asszonyságok közűl némelyek az ezen írásban előforduló daloknak kótáit magok múlatságokra meg kivánják szerezni, kész szívességgel fogok szolgálni azokkal is jövendőben: mert hazánkban még muzsikához való typographia

addig világot nem láthatott dolgozatai gazdag tárcájából állítni ki e lapot; azonban az országgyűlés folyamata őt is elragadván, első feltételének ellenére, legott a napi érdekek terére szállott. Már a második számot „A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz" szóló felszólítása nyitotta meg[39]; csakhamar követte „Az 1741-ki diéta" című cantátája kilenc énekben[40], mely az 1741-ki nevezetes országgyűlés ismeretes tettét, folytonos vonatkozásokkal a jelen állapotokra adja elő, s célja a rendeket minél hathatósb erőkifejtésre buzdítani a közelítő vész ellen. Ezért volt Denis Mihály felhívása a magyarokhoz lefordítva[41], ezért Weber cantátája[42], mely mindazonáltal a magyar rendekhez németűl zendűlt meg a pozsonyi táncteremben. — Csokonai nem mulasztá el e rövid országgyűlést arra használni, hogy magát a

---

nem lévén, rézre kell metszeni a kótákat, az pedig időbe is költségbe is sokba kerül.

Ezt a csonkaságot pedig, amit a könyv eleje s az előbeszéd csinált az árkusba, jövő kedden két árkussal fogom kipótolni. Addig is magamat és Músámat nagy érdemű olvasóimnak kegyelme és pártfogása alá mély tisztelettel és alázatossággal bocsátom, s bennek a hazának sok szerencsét kivánok. Írám Pozsonyban, 1. nov. 1796."

[39]) L. Elegy. Költ. II. k. 57. s köv. szel.

[40]) L. ugyanott a 26. s köv. szel.

[41]) Protrepticon inclitae nationi hungaricae; l. ezt a M. Hírmondó 1796-ki II. köt. 343. s köv. ll. Magyarját az El. Költ. II. könyvében, a 64. s köv. szel.

[42]) Megjelent az eredeti mellett ugyanekkor. L. az El. Költ. II. könyvében, a 17—25. szel.

hon akkori nevezetesb férfiaival megismertesse, de most is, mint eddig, siker nélkül. Weber, a poeta-typographus, sem volt munkái tovább nyomatására bírható; és Csokonai kiadó és pártfogó nélkül hagyta el az év végén Pozsonyt, hová, bízva magyarainkban, kevéssel ezelőtt az ifjúság vérmes reményeivel költözött.

X. Ideje hogy, mielőtt költőnket további útain elkisérjük, őt eddigi munkálkodásainak jelleme és terjedelme szerint mutassuk fel. Első megindúlását láttuk: ez iskolai volt, s így költészete leíró és oktató. Serege maradt fenn ezen, az iskola által előhívott darabjainak papirosai közt, mik az iskolán, s mely akkor ennek majdnem egyetlen körét tette, a classica literatúrán kivül semmit nem ismerő gyermek szerzőt árulják el. Mutatványúl Hátrahagyott Elegyes Versei I. könyvében talál fel némelyeket az olvasó[43]; egy részt, mely a Diétai Músában megjelent[44]), Csokonai, úgy látszik Patakon, készítette sajtó alá, javítva azokat helyenként, s mi különös figyelmet érdemel, *kitoldva*. Érdekes dolog a Jegyzéseimbe iktatott „változó olvasások" közt Csokonai önfejlődési haladását követni, és pedig nem annyira a kifejezéseket javító kezet, mint épen a toldásokat, melyekkel a leíró köl-

---

43) L. a 711. s köv. szel.

44) Ilyek különösen A hír, A színesség, A szerencse, A kevély, Rút ábrázat s szép ész (a hagyomány szerint Ercsei Dániel), Zsugori uram, A tengeri háború, A magyar gavallér, A had, Az estve, A nyár, Az ősz, A tél. L. az Elegy. Költem. II. könyvében.

teményeket tankölteményekké igyekezett átváltoztatni. Megismerve a puszta leíró költészet érdektelenségét, a festéseket indulópontúl kivánta használni erkölcsi és életbölcseségi igazságok előterjesztésére; s már itt az első időszakbeli egyszínűség elhagyásával, hol elegiai, hol tanító, majd gúnyos és feddő hangot vált, sőt regealakba is szövi tanait [45]: mi által képeinek életet, jelentességet s költői érdeket adott. Ha a tapintat, melylyel Csokonai e darabokat használhatókká akarta tenni, s a tartalmasság, mely idősb és tapasztaltabb költőnek is becsületére válandott a kezdetek e korában, nem-közönséges képesség tanúi valának; másfelül váratlan azon bátor pillantás, melyet már ez időszakban is a történetbe, az országos és társadalmi életbe koronként vetett. Nem említve „Belgrádját" [46], mely 1790-ben, tehát Csokonai tizenhét éves korában készűlt, s nem Terenc után szabadon, s a magyar világhoz alkalmazott, vígjátékát „Patvarszky"-t, mint amely elveszett [47]: az „Állatok beszéllgetése" [48] ugyanez évből, a „Békaegérharc" [49] 1791-ből, „Tempefői" [50] 1793-ból, mind gazdagok az akkori állapatokra vonatkozásokban, s nevezetes jelei nem csak elmésségének és satirai savának, hanem meglepő felfogásának s komoly gondolkodás útján

---

[45]) L. A tengeri háborút, az id. h. az 50. s köv. szel.
[46]) L. a 7. l.
[47]) L. a [31]) jegyzést.
[48]) L. az 575. s köv. szel.
[49]) L. az 517. s köv. szel.
[50]) L. az 587. s köv. szel.

nyert nézeteknek: s annál meglepőbbek, mert egy klastromi cella fiatal lakója elméjéből sarjadtak elé. Igaz, gyakoriak Tempefőiben ez eredetnek jelei: a valóságos élet s a társas forma szemtől szemben nem ismerésének; de mit bizonyítanak ezek mellett a helyenkénti arcképszerű festmények egyebet, mint hogy azok egy, szükséges tápla nélkül maradt lángész sejtelmei, mely azon úton teremti alakjait, min maga a természet, függetlenűl a tapasztalástól, melylyel nem bírt. Ha Csokonainak London vagy Páris jut hazáúl, ki fogja nekünk kiszámíthatni, mivé serdűl fel ő a világélet emlőin, miktől e kisszerű viszonyok közt, hol semmi nagy nem élt, nem történt, a szegény református togátus végkép el volt zárva. Mennyi nagy és erős gondolatok és érzések csirái szunyadoztak annak fejében és kebelében, kinek, a francia forradalom legszerencsétlenebb áldozatja felett, azon tartalomdús sorokat sugallá fiatal Músája, miket a „Pártütő"-ben [51]) találunk, s ki ennyire a szív legmélyéből szólal fel az emberiség legszentebb érdekei mellett „Konstancinápoly"-ban [52]) s a „Földindulás"-ban [53])! Egyébiránt ez utóbbiakról is megjegyzendő, hogy az itt érdeklett helyek szinte kitoldásai ama gyermekkori daraboknak, miknek elseje eredetileg egy, több mint csintalan, tréfánál, ez pedig költői leírásnál, egyéb nem volt.

---

[51]) L. a Hátrah. El. Vers. I. könyvében, a 718. szel. „XVI. Lajos elvesztésére" cím alatt.

[52]) L. ugyanott.

[53]) L. ugyanott a 749, 750. szel.

XI. Ez időszak végeig készült költeményei egy része, mint az eddigiekből észrevehető, jellemben és alakban nagy változatosságot tüntet elő. Fő tényzői Csokonai költészetének a szemlélődés, mélységgel, gyakran fenséggel s való érzéssel; és ismét tréfa, gúny és élesség, minden árnyéklataikban, sőt, mi ritkaság volt íróink közt, a húmornak bár még ki nem tisztúlt forrása; másfelül a drámai, eposi, elegiai s némely vegyes forma, különböző szerencsével, de sehol nem hivatás jelei nélkül, megkisértve. Hátra van lyrai munkáit említenem. Nem kevés az, mit Csokonai a' fenforgó időszakban e nemű't dolgozott, de annál kevesebb mit közzé tett, s ezt is név nélkül[54]). Rejtekben éneklé ő a szerelmet, mintha félne, nehogy szerelemdalaival hírének, melyért oly sováran ége, szárnyait szegje. Nem bizonyos, mennyiben volt szerelmes dalainak ez időben tárgyok az életben, s „Rozália", mikép nem csak Tempefői hősnéjét, hanem az általa „A csókok" című idyllionában dicsőített hölgyet is nevezé, élő személy vagy óhajtásainak eszmeképe volt-e, vagy csak név, s nem több? Része ekkori dalainak utóbb Lillába ment át, mint ehez írt előszavában maga is érinti (itt a Róza név Lillává lett), s az Ódák gyűjteményébe; mik első alakjokban maradtak fenn, az én kiadásomban a Hátrahagyott Elegyes Költemények I. és II. könyveiben állanak: de válogatva, mert leltem hozzá nem méltókat is, mik hihetőleg gyengébb kor szülöttei valának. Foglal-

---

[54]) Az Urániában. L. a XXIII. fejezetet.

kodott költőnk ez időben, gyakortább mint utóbb, fordításokkal is, görögből (Theokrit), deákból (Ovíd)[55], franciából (Berquin, Molière), németből (Zachariae Kezkenője, Eschenburg Theoriája, a Tündérsíp stb.), de leginkább olaszból, mely nyelv úgy látszik lágyságával a többiek felett bírta szeretetét. Metastásió mythologiai s idyllioni játékaiból négy maradt fenn egészen[56], mások készületlenűl kéziratai közt[57], Endymionból csak az énekek[58]; továbbá Tasso Amintája, mint amazok, kötetlen beszédben[59]; ezeken kivűl Metastásió canzónéi prózában, s egyéb olasz dalok s Ariostónak egy elegiája: ezek Eschenburg anthologiájából[60], mely, mint már Kölcsey jegyzette meg, ez időben kézikönyve volt[61]. Molière Doctorandusát Bicskén írta le magának, s áttétele[62] mu-

---

55) Vesd össze a 20) jegyzést.

56) Angelica, Galatea, A pásztor király (l. a Színjátékok közt, 421—476.) és A cyclops (a Hátrah. Költ. II. könyv. a 763. s köv. sz.).

57) L. a Koháry Ferenchez írt levél végét is, a Válog. Levelek közt, 849. s köv. sz.

58) L. a Hátrah. Költ. II. könyv. a 752. s köv. sz.

59) L. a Színj. közt a 476. s köv. sz.

60) Csokonai idegen, talán a collegium könyvtára példányát használta, melyből magának a lefordítandókat kiírta. Még 1803-ban sem bírta e gyüjteményt maga, mint ez Kazinczynak hozzá ez évi mart. 2. költ leveléből (l. Kaz. Levelei. III. köt. 391. l.) kitetszik.

61) L. Kölcsey F. Munk. III. köt. 141. l.

62) Szabad fordítását l. a Hátrahagy. Költem. II. könyv. 765. sz.

tatja, hogy Csokonai már akkor kezdte érezni mint kell a nyelvezetet, tárgya szerint, váltogatni. Ugyan ezt mutatja néhány horáci odája [63]) is. S előmozdítá ez eszméletet a tárgyak különbsége, melyeket kötetlen beszédben is dolgozott, mert míg egyfelűl Eschenburg Széptanát magyarázá, s irodalomtörténeti jegyzéseit szerkeszté, másfelűl Raff Természetrajzát fordította, hozzáadásokkal [64]), mert ő a természetet nem csak könyvekből ismerte. — Ennyit Csokonai munkálkodásai köre s terjedelméről élte első korszakában.

XII. Pozsonyból lejötte után először is Komáromban találkozunk Csokonaival. A franciák fiatal fővezére Stajerhonban állt, a megyék forrtak nemzeti hadba gyűjteni erejöket: Komárom apríl 26. tartá felkelő gyűlését. A lelkesedés s a dicsvágy költőnk lantját újra megszólaltatá. Köss szárnyat magadnak — így hívja fel Músáját —

Köss szárnyat magadnak, s tábori lármával
Rendítsd meg Parnassust dobbal trombitával,
Melynek hallatára zengjen a föld s az ég,
Vitézidnek pálmát szedjen a dicsőség,
Magadat a jó hír s hazád magasztaljon,
Előtted az irígy s a halál meghaljon [65]).

Két tűzzel teli költemény: „A nemes magyarságnak felülésére, s A becsület és szerelem“, volt e lelkesedés gyümölcse [66]), melyeket az említett alkalommal kiad-

[63]) Hátrah. Költ. II. k. 770—4. sz.
[64]) L. ismét Válog. Levelek, 850. sz.
[65]) Elegyes Költ. III. k. 80. sz.
[66]) L. az El. Költ. III. k. a 80—92. szeleteken.

ván, magát itt is csakhamar ismeretessé és kedveltté tette. S itt, s ez év nyarán [67]) vala az, hogy a verseiről akkor eléggé ismeretes Fábián Juliánna által [68]) Vajda Péter komáromi kereskedő szinte Juliánna nevű leányának jutott ismeretségébe [69]). Csokonai látta őt, s szívének minden húrjai megrezzentek látására. Szeretett, lelke teljes erejéből, ifjúsága egész hevével, mert most először volt neki, a világtól annyi ideig elzártnak, lehetséges is, szabad is szeretnie. Találunk ugyan már kéziratai közt régibb szerelemdalokat [70]), mind az Urániában, mind Lilla, az Anakreoni Dalok s az Ódák könyveiben számosat, mik, amint már mondva volt, régebben, részint már 1794 előtt, készűltek: de nincs nyom életében, mely korábbi viszonyra mutatna. „Laura“, mely néven nevezé legelsőben szerelmes dalai tárgyát, hihetőleg csak képzelt kedvesnek neve, miképen az költők szokása. Számos saját kezű dalát láttam, hol a Laura nevet későbbi kézzel Rózává, 1797 után pedig Lillává változtatta; és Laura vagy Chloe, Dóris és Rózi a költő által kiadottak közt csak idylli darabokban [71]),

---

[67]) Egy *nyári estve* Lillát

. . . .

Megláttam, és azonnal
Látnom, szeretnem — egy volt.

Anakr. Dalok, X. 306. sz.

[68]) Stettner György közlése.

[69]) Stettner Gy., és Domby Cs. életében, a 142. lapon.

[70]) L. azokat a Hátrah. Elegy. Versek I. és II. k. s a XXIII. fej.

[71]) Péld. Ód. I. 3. 21. 22.

vagy hol a tartalom Lillára nem volt ruházható [72]), maradt meg, vagy végre azokban, miket kiadás alá még 1797 előtt, vagy épen nem, készített [73]). Rozália azonban úgy látszik nem volt puszta név: több helyt említi ő halálát [74]) némi bensőséggel: de közelített-e ő hozzá valaha az életben is, szövődött-e viszony, nem tudható. Az ifjú költő lát, szeret, énekel, egy nyájas pillantás kedvesévé avatja a szépet: de költői világából a valóba kilépni fél. Máskép volt a dolog Lillával, miképő Vajda Juliánnát nevezé [75]), kivel neki

---

[72]) Anakr. Dalok, 16. 17. Ód. I, 17.

[73]) L. a Hátrah. El. Versek közt: A mézek méze 727. szelet (ennek három vég versszakát külön szakasztva, már 1794-ben adá az Urániában III. k. 208. l., s utóbb Lillára alkalmazva, Lillába vevé fel II. 19.), A feredés, Melitesz Rozáliához s viszont 732. 733., Canzonetták 757. 758. szel.

[74]) Így Ód. I. 17: Rózsim sírja felett; Lilla II. 42 (hol a második versszak végsora eredetileg így hangzott: „Úgy van: Rózsim éle ám“; a harmadiknak vége pedig:

Úgy van, mert *Rózsim megholt,*
A ki kedvem tárgya volt).

Lilla, II. 43. hatodik versszaka is eredetileg így állt:

Rózsim is, ki sorvadó ügyemnek
Még egy élesztője volt,
Rózsim is, jaj, gyászos életemnek
Fájdalmára *megholt.*
Már te nyugszol, boldog lélek stb.

A Hátrah. El. Versek III. könyvében álló „Az én címerem“ is az elholt Rózsit tárgyazza, hol a kedvesnek nevével egyszersmind jelképesen is játszik.

[75]) Eleinte még Julis és Juliska néven találjuk őt említve. Így Lilla II. 20. a hatodik versszakban eleinte ez állt:

valósággal, habár igen rövid, szerelme szövődött, melyről már most nem egyedűl hagyományos, hanem történeti tudomásunk is van azon levelekből, miket, hű kéz által megőrizve, közzé tennem engedtetett[76]). Ott van szerelemvalló levele költőnknek, melyben Lillát nyilatkozásra kéri[77]); ott oct. 21. írt felelete a Lilla kedvező válaszára[78]): mind kettő ábrándos érzemény tanúja. Vajmi kár, hogy Lilla levelét nem ismerjük, kitanulandók belőle hangját és fokát azon szerelemnek, melylyel költőnk heve viszonoztatott. E boldog élet kilenc hónapig tartott, mint Csokonai búcsúzó levelében[79]) maga mondja, s akkor a kilátás nélküli viszony Lillának férjhez adatásával[80]), melynek, úgy látszik, a leány semmi akadályt nem szegezett ellent, megszakasztatott. Nem tudom mennyiben épűl biztos alapon Kölcsey állítása, mely szerint Csokonai „nevezetes convulsiókat szenvedett a szerelem miatt“[81]): nekem ugyan úgy látszik, hogy azon nyelv, mely e búcsúzó levélben szól, ábrándos érzés, elegiai reflexio hangja és nyelve inkább, mint szenvedelemé. A szenvedelemé rövid, szaggatott, erő-

---

Mert veled Juliska lelke; s az utóbb elhagyott hetedik versszakban e név még kétszer fordúlt elő (l. a variánsokat).

[76]) A Válog. Lev. közt, II. III. V. számok alatt.

[77]) L. Válog. Lev. II.

[78]) L. Válog. Lev. III.

[79]) L. Válog. Lev. V.

[80]) A férj Lévai István fakereskedő volt, Duna-Almáson, Komárom vármegyében. (Stettner Gy. jegyzése.)

[81]) L. Kölcsey F. Minden Munkái III. k. 137. l.

szakos és határzott. Annyi minden esetre bizonyos, hogy Lilla kevés új daloknak szolgált tárgyaúl, hogy Csokonai sentimentál darabjai nagyobb részt a Lillávali viszony előtt voltak már megírva, hogy sem életmódjában, sem kedélyében, amennyire ez irásaiban nyilatkozik,Lilla elvesztésének valamely húzamos utánhatása észre nem vehető, sőt hogy évvel utóbb a régi szerelmet új tárgy és vágy már alkalmasint elfelejteté[82]). Kölcsey, az én véleményem szerint is, valóan itélt, midőn az érzés hangját Csokonainál inkább tanultnak, mint vele születettnek írá[83]): az ő ereje minden esetre inkább képzelemben és szemlélődésben állt, s benne több elemei találhatók egyfelűl a fenségesnek, másfelűl a valódi komikumnak s a gúnynak, mint érzékenység. Többire úgy látszik, hogy komáromi viszonya idején, költőnk jobbára Bicskén tartózkodott Kovács Sámuel barátjánál [84]); de azt bizonyossággal ki nem nyomozhattam, állandó lakója volt-e Lilla Komáromnak [85]), mikor (azaz mely havában 1798-nak) szakadt

---

[82]) L. a „Josepha kisasszonyhoz“ szóló, 1799. mart. 19. kelt köszöntőt, El. Költ. III. könyv. 106. szel.

[83]) M. Munk. III. 138. és 146. ll.

[84]) L. felebb a [36]) jegyzést.

[85]) A II. levél, melynek fogalmazata előttem fekszik, nem visel kelet helyét és napját, de mutatja, hogy Csokonai nem ott várta be Lilla válaszát, hol ez lakott, hanem Pestre kivánta azt utasíttatni: megfordúlt-e ennek folytában itt, nem tudom. A III. levél már Bicskéről szól, s szerinte viszont a Lilla válasza látszik nem Komáromban költnek, de igen Cs. által Komáromban vettnek: „Mihelyt vettem — így ír — boldogító kezecs-

vége e frígynek, s mikor ment vala el költőnk Somogyba[86]), hol a tudományszerető gróf Festetics György fogadta védszárnyai alá. Annyi mindazáltal bizonyos, hogy, midőn gróf Széchényi Ferenc július 4. somogyi főispánságába iktattatott[87]), Csokonai e megye lakója volt, sőt július 12-én a csurgói ref. gymnásiumban már egy iskolai félévet be is rekesztett[88]).

---

kédnek sorait . . . azonnal *kiindúltam Komárom földéből. Megyek és repülök* . . . az én szerencsém felé" stb. Egyébiránt e soraiban is Pestre kivánja küldetni Lilla leveleit. November 8-dikán ismét Komáromban találjuk (l. Válog. Lev. IV.), de szinte nem állandóan, mert egy, 1798. febr. 16. írt, eddig kiadatlan versezetében (l. Hátrah. El. Vers. III. k. 778—9. szel.) így szólítja meg a kilenc Músákat:

> Várjatok meg, áldott angyalok, várjatok,
> *Én is Komáromba mégyek utánatok.*
> . . . .
> E szómra megállván, közéjek férkeztem,
> S ímé vélek együtt *hozzád elérkeztem.*

Hogy Cs. nem múlatott folyvást Komáromban, Lilla III. 37. 38. 39. dalai is látszanak mutatni.

[86]) 1797. nov. 8. még ezt írta Csokonai Komáromból gróf Koháry Ferencnek: „*most is* pedig az insurrectió miatt *magam pénzén kell hevernem.*" L. Válog. Lev. IV. a 849. szeleten.

[87]) L. A haza templomának örömnapja, El. Költ. III. k. 93. s köv. szel.

[88]) Előttem fekszik Cs. két ódájának (I. 2. 7.) fogalmazata, mely Cs. sajátkezű iskolai tudósítása hátán készült. Címe *ennek:* Specimen profectus grammatistarum, declinistarum et elementariorum in schola ref. Csurgoiensi ao 1798. die 12. julii exhibitum.

XIII. Csokonai lelkét a szerelem csak annyira látszott elfoglalni, amennyiben az egyik nemes tárgyadója a költészetnek s a poetai szent hév hathatós élesztője. Érezte t. i. hogy költői tüze élesztésére ösztönökre van szüksége, s átengedte magát inkább a szerelemnek, mint attól elragadtatott. Ő szeretett, hogy énekelhessen: neki az ének, s mit azzal kivívni tört és reménylett, a hatás s az ezt jutalmazandó költői babér voltak nem ernyedő szerelmének tárgyai.

Dichter lieben nicht zu schweigen,
Wollen sich der Menge zeigen —

mond Goethe. — Csokonai kora mostoha volt: ő munkált csendesen és folyvást páratlan szeretettel és kitűréssel, de kiadója, kinek segedelmével a haza elébe léphessen, nem akadt. Ne itélje tehát senki meg, ha majd itt majd ott nagyok és gazdagok ajtaján pártfogásért bekopogtatni látjuk: ránézve a Maecén életkérdés volt, s inkább az a szerelemnél. Amit tehát egykor Pesten s legközelebb Pozsonyban nem talált, azt most új gonddal és sovárral Budán kereste. Reménye egy dicső férfiú, a vezér és költő Kohári István, unokáján Ferencen csüggött: akkor helytartósági tanácsoson, idővel herceg és főcancelláron. November nyolcadikán 1797. költ Komáromban azon, Csokonai ismertetésére oly fontos levél, melyet munkáiban közölni jónak véltem [89]), s mely úgy látszik ugyan azon időben, vagy kevéssel utóbb, küldetett, a változtatandók változtatása mellett, b. Orczy László

89) L., a Válog. Lev. közt IV. sz. alatt a 845—50. sz.

kincstári alelnökhöz is. Szívökhöz köti benne Csokonai a két hatalmasnak a hazai irodalom szomorú sorsát, emlegeti ennek egykor áldottabb és biztatóbb ideit, fájdalommal mutatja fel a visszaesés aggasztó képét, mely talán nyelvünk kivesztében fogja befejeztetését találni: de üssük fel, úgy mond, fejeinket álmunkból, kezeinkben eszközeink, éljünk velök. Nemzetünk fogékonyságához és képességéhez alkalmazkodva, kínáljuk meg ezt eleinte költői művekkel. „Egy hadra termett nemzetnek erkölcseit is addig meg nem szelidíthetjük, míg gustusát meg nem kezdjük édesíteni.“ Talán ha nemzetünknek — így folytatja — a tudományokhoz való nagyobb szeretetét megéri, philosophiai vagy más tudományból készűlt írásaival is szolgálhat a köz haszonra. Addig is poetai játékait ajánlja a gróf pártfogásába. De a munkácsi rabköltő fényes unokája, s a költő-hadvezér fia, meg nem értették e buzgó, e szent szózatot, és serege a hasznos és becses munkáknak, melyek jegyzéke a levelet berekeszté, nyomatlan maradt, sőt azóta nem érdemelt homályában nagy részt végkép is elveszett. Egy pillantás a még nem egészen huszonnégy éves ifjú dolgozásainak e jegyzékére tanuságot teszen azon önfeláldozó munkásságról, mely Csokonai éltének egyetlen vigaszát tette és boldogságát. Eredeti költői irásain kivül, melyeknek alább teljes lajstromát igyekszem adni, itt találjuk már Tassó Amintáját és Metastásió Pásztor királyát, melyek csak halála után jelentek meg, itt Metastásió Elhagyott Dídóját, Achillesét Scirusban és cantátáit, Mozart Bájsípját, miknek csak tö-

redékei maradtak fenn, itt végre, mik idővel végkép elvesztek, Guarini Hű pásztorát, Berquin idylljeit, Zachariae Kezkenőjét, Eschenburg Széptanát, mely mind maig nincs eléggé pótolva irodalmunkban, Raff Természetrajzát, mely azon bő ismerete mellett a népi nyelvnek, mivel Csokonai bírt, veszteség volt a műnyelvre nézve is; itt találjuk Csokonai mindenre kiterjedő figyelmének jelét a népdalok gyűjtésében, miben tudtommal őt nem előzte meg senki; itt végül papirosra vetett gondolatait széplitteratúránk állapotjai s emelése módjairól, mik irodalomtörténetünkhez ma is bizonyosan használható adatokúl, egyszersmind Csokonai iránya s irodalmi öntudatossága jellemzésére fontos kútfőűl szolgálhatnak. De a hidegség s nemzeti előmenetellel nem gondolás mind ezeket örökre eltemette.

XIV. Ennyi csalódások után egyedűl valamely hivatal látszott Cokonainak menhelyet igérni. Említve volt hogy 1798. év nyarán már Csurgón találjuk, a gr. Festetics György által állított [90]) ref. gymnásium alsó osztályaiban tanítóskodni. A következett 1798/9. tanévben a felső osztályokat látta el, s itteni növendékei számára dolgozta azon magyar költészettant, melynek egy töredéke széptani irásai közt látható [91]), és „Kar-

[90]) L. M. Hírmondó, 1796. II. a 321. l. — Schedius Zeitschrift von und für Ungern, 1802. I. 187. l.

[91]) A magyar verscsinálásról közönségesen, l. az Aesthetikai Töredékek közt, a 804—817. szel. — Az epopoeáról szóló cikk (818—835. szel.), úgy látszik, inkább a közönség számára

nyóné" vígjátékát, melyet a tanulók által a köz vizsgálatok után, sept. 1. 1799. eljátszatott. Ekkor vált-e már meg tanítóságától, és miért, bizonyossággal tudva nincs: de hogy Somogyot 1800-nak tavaszával hagyta él, mind onnan, hogy ekkor kapott utódot [92]), mind pedig egy versezetéből [93]), — s hogy nem minden kedvetlenség nélkül, egy gróf Festetics Györgyhez írt leveléből tűnik ki [94]). Hihető, hogy itt sem tartattak meg általa oly szigorúan a tanórák, mint azt az elöljárók kivánták; mihez gyakrabbi eltávozásai járultak, mert papirosai közt levő adatok hol Bajomban, hol Korpádon, hol Csöklött hagyják őt, a tanév folyamata alatt is, találnunk. Hogy nem kényesebb okok űzék el őt innen, arról kezeskedik azon férfiaknak iránta meg nem szűnt jóvolta, kik itt barátai vagy pártfogói voltak: sőt gróf Festetics György [95]), gróf Széchényi Ferenc

---

készült, aminthogy annak folyamatjában csakugyan „az olvasókról" is van emlékezet.

[92]) A M. Hírmondó (1800. I. a 351. l.) írja, hogy Császári Loosi Pál febr. 21. iktattatott csurgói tanítóságába, miből igen hihető, hogy Cs. ez ideig folytatta tanítását, miután azt közel két évig vitte. Nem áll tehát, hogy Cs. Somogyban másfél évig lakott (Domby, 20. l.) és csak félig tanított (u. az, 38. l.).

[93]) L. Visszajövetel az alföldről, Hátrah. El. Versek III. k. a 782. s köv. szel., melyet haza menet Kardszagon, május 9. 1800. írt.

[94]) A Válog. Lev. közt a VI. sz. alatt, a 853. szeleten írja: „a velem az előtt való esztendőben méltatlanúl bánt publicumnak jóval fizettem."

[95]) Hogy gróf F. Gy. már itt éreztette tettleges pártfogását Csokonaival, ennek hozzá írt egyik leveléből (Válog. Lev.

és Ferencné, gróf Festetics Mária, Czindery Pálné, utóbb gróf Erdődy Zsigmond hitvese kedvezéseiket [96]) itt vívta ki magának, s innen vitte magával honába is. Többire, Csokonai Somogyban kellemes társas életet élt. Horváth Ádám és Sárközy István [97]) házaiknál nem volt mulatság vagy családi ünnep, melyet Csokonai vidor társaságával s tréfás hevenyészeteivel nem fűszerezett. Általában nappalai itt, úgy mint egykor Debrecenben hivatalos óráin kivül, barátaié voltak, de éjjelei a Músáké. 1798-ban némely alkalmi dara-

---

VI. sz. 852. szel.) tünik ki, melyben e sorok találtatnak: „Hol vettem volna én azt az érdemet, amelynek mind Keszthelyen, mind Csurgón oly bő kézzel áldozni méltóztatott." Egy három souverain-d'ornyi ajándékáról a grófnak, melyet 1798. Keszthelyt kapott, Rhédeihez írt levelében (Válog. Lev. XXV. a 902. szel.) s egyebekről a Dorottyában (l. az 57. jegyzést a 216. szeleten) emlékezik.

96) A Czindery felett írt gyászversért (l. El. Költ. III. k. 99. szel.) az özvegytől 12 aranyat kapott (ugyanott a 216. szeleten).

97) Nádasdi Sárközy István, elébb Somogy vmegyei alispán, utóbb k. tanácsos, kinek két fia, úgymint Albert Somogy, Kázmér Fejér első alispánjaik, nem csak mint fél századon által megyei fő hivatalokat viselt, hanem tudós férfiu is, említést érdemel. Írt t. i. egy ily című munkát: „Az angliai hitvallás avagy püspöki ekklézsia históriája, nem különben tudománya s bévett ceremoniái, úgy szinte egyházi törvényei vagy kánonai és rendtartásának hiteles előadása. 1819." E munka egy kézirati példányát Gaal Lászlónál, a Csokonai papirosai birtokosánál láttam; párja a debreceni főiskola könyvtárában van letéve.

bokon [98]) s magyar poetikáján [99]) kivül úgy látszik egyéb nem készűlt. Termékenyebb volt az 1799. év, melynek gyümölcsei némely anakreoni s más dalok, egy pár vígjáték, ú. m. Pofók, Plautus vagy Terentius után, s: Az özvegy Karnyóné s két Szeleburdiak, mely utóbbi az 1799-ki tanév végén, sept 1. a tanulók által játszatott el [100]); „A fársáng" víg epos, mely utóbb „Dorottya" címet nyert [101]), s egy más víg epos, melynek csak töredékét találtam meg írásai között [102]). Ál-

---

[98]) Péld. A haza templomának örömnapja, gr. Széchényi Ferencnek somogyi főispánságba iktattatásakor (megjelent Pécsett), l. az El. Költ. III. k. 93. s köv. szel. — Isis és Osiris, gr. Széchényi Ferencnéhez, ugyanakkor, l. u. ott a 102. s k. szel. — Czindery sírja felett a kesergő özvegy, u. ott 99. s k. szel. — Nádasdi Sárközy Istvánné szül. Chernelházi Chernel Eszter assz. tiszteletére, júl. 7. 1798. u. ott 105, 6. szel. Úgy látszik e versezetekkel ismertette meg magát először Széchényi Ferenccel s e dámákkal: régibb nyomait a velök érintkezésnek nem találtam.

[99]) Tanítványai számára. L. az Aesth. Töredékek közt II. sz. alatt, a 804. s k. szeleteken egy cikkelyt belőle.

[100]) Ezt l. a Hátrah. Színjátékok közt, III. sz. alatt, a 682—710. szel. Aligha „Pofók"-nak is nem ily rendeltetése volt, vagy 1799-nek első féléve, vagy még az 1798. tanév végén. Az utóbbi darabot sehogy sem bírtam megkeríteni.

[101]) L. a 167—230. szel.

[102]) Kezdete a következő:

1.

Perpatvart, hásártosságot,
  Még kemény csatákkal ám —
S egy aranysujtás nadrágot
  Énekel kis trombitám;

tálában úgy látszik, hogy Somogyban tartózkodása állandóbb derült hangulatot hozott elő költőnk-

---

Amely nagy kincsért sok népség,
Sok vitéz rend, és sok szépség
Véres hadba kelt vala.

2.

Eztet Vécy elragadta
A kevély Kőszáritól,
Lobbanván ez is miatta
Márs vitéz szikráitól,
Harcolt a nadrág dolgába,
S Vécyt sok tüzes csatába
Ostromlá, de hasztalan.

stb. Az ajánlás így hangzik:

8.

És te, aki e dolognak
Tárgyat tudtál szerzeni,
Sárközym! tenéked fognak
E versek szenteltetni.
Halld meg a népek csatáját,
A nadrág históriáját,
S nyúlj saját kebledbe bé stb.

Elkészült-e ez a tréfás rege, bizonynyal nem tudhatni, de hihető, mert azon kézirat, melyet én olvastam, s mely a 38-dik versszaknál szakad meg, *tisztázat*, Csokonai saját kezétől. Elvesztét nem lehet csodálni, miután több darabjai Csokonainak, péld.: Pofók, a Georgicák, és sok egyéb, saját kéziratai közt nem találtatnak, sőt ő maga is némelyeket barátitól íratott le, mint magát Dorottyát is, épen Sárközytől. „A Fársángot — így ír ez költőnkhöz, N.-Bajomból, 1801. sept. 24. — rövid nap elküldöm, ha leiratom; ez ugyancsak megkerült a haramják

nél[103]), mint amilyet nála akar elébb, akar utóbb találunk: a becsültetés, melyben nem csak jeles és magosan álló embereknél részesűlt, kikkel ő személyesen érintkezett, de melynek a távolból is jeleit vette, név szerint midőn 1799-ben az erdélyi magyar társaság tagjává választatott[104]), s a társas élet örömei, kellemesen hatottak reá. S e lelki állapot kifejezésének vehetni ez időbeli költészetét, mely tárgyban s kidolgozásban a komikum mezején szeretett forgolódni. Népi költeményei is, melyeknek korábbi munkái jegyzékeiben semmi nyomai, itt eredhettek, hol sokat érintkezett a néppel, s annak gondolat- és érzésmódját öntudatosan felfogta. És így életének e rövid korszaka nem múlt el fény nélkül, mert mind két nemű munkái irodalmunk jelességeihez tartoznak, s tartoznának még inkább, ha az akkori férfi társaság hangján, mely dévaj kedvében az illemmel néha kel-

maradványiból; de fájdalom! az a kedves kellemes Köszöntő, melyet magunk is már sokat keresgéltünk, oda van." Egy szomorú katastroph érintetik e levélben, t. i. egy az 1800-ki hadi felkelés alkalmával volt pórtámadás, mely alatt a derék Sárközy háza is feldúlatott, s egyéb ingóival egyetemben irásai is széthányattak, összetapostattak stb.

103) Azon elvonúlásnak és „mély sebeken tépelődés"-nek, melyről a Somogybani lakásra vonatkozólag szól Domby (20. l.), semmi nyoma sem Cs. akkori életében, sem irásaiban. V. ö. mi a Lillávali viszonyról a XII. fejezetben mondatott.

104) Ekkor írta azon szép költeményt, melynek töredéke „Marosvásárhelyi Gondolatok" cím alatt maradt fenn. L. a Hátrah. El. Vers. I. k. a 735. s köv. szel. Vesd össze a Jegyz.

letinél kevesbet gondolt, felűl igyekszik vala emelkedni, s különbséget teszen magányos férfikör s a szebb társaság, sőt közönség között. Nem tudhatjuk, mint fogadtatának némely, a trágárral határos vonatkozások Karnyónéban, mely azonfelűl még tanulók által játszatott el, félig női hallgatók előtt; s mint hathattak péld. oly sorok, egy nőkkel sőt leányokkal vegyes társaságra, mint ezek:

Éljen a Teszka kisasszony, s jövő ilyen korára
Egészségben ne láthassam, hadd szorúljon bábára!

melyeket Sárközy István korpádi háza beavatása ünnepén asztal felett szavalt el költőnk [105]); de hihető, hogy a ház ura, egy finom nevelésű férfi, e tekintetben eszméltetőleg inkább mint felszabadítólag hatott reá, úgymint ki Kaposvárról aug. 23. 1799. hozzá intézett soraiban kéri őt, hogy mielőtt „A fársáng"-ot nyomatná, közölné vele, hogy észrevételeit, kivált az illetlen helyekre nézve, megtehesse. „Deferáljon az Úr, édesem, a világ gustusának valamit." Sokat felvilágosító szavak! Minden esetre tanulságos példája Csokonai az első nevelés és társalkodás erejének, mert ő, kinek lelkében a nemes-, sőt fenségesnek any-

---

[105]) Cs. ily vonatkozásokban tisztádon természet fia volt. Egy, Komáromban, febr. 12. 1802. írt igen kedélyes bucsúdalban (l. El. Költ. III. k. 134. szel.) egész őszinteséggel ezt kivánja egy *„lyánykának"*:

. . . . plántáltassál
Egy jó ifjú ölébe.
Teremj édes magzatokat."

nyi elemei szunyadtak, mit költeményei sok helyt bizonyítanak, a legjobb példányok szorgalmas tanulása s oly barátok figyeltetése mellett is, milyen Sárközy volt, a deáki éveiben megkedvelt vagy legalább megszokott alszerűségből egészen kitisztúlni soha sem bírt.

XV. Elhagyá tehát Csokonai, 1800-nak tavaszán, Somogyot, hol, mint Festeticshez írt levelében panaszlá[106]), a közönség vele méltatlanúl bánt, és tudván, úgy mond, az esperesség szegénységét, fizetését el nem véve. Csurgóról csak önérzetével indúlt haza felé, s még — két forinttal. Útját Baranyán, Bácson, Kecskeméten és Kardszag-Újszálláson vevén keresztül, május közepén[107]), öt évi távollét után, honvágytól sovárgó kebellel lépett ismét által anyavárosa határán [108]). Ki-kirándult innen is néha barátaihoz[109]); de *otthon* elvonúltan s kirekesztőleg irodalmi foglalkodásoknak élt. E mellett sikerűlt neki valahára egyes munkáinak pártolókat találni[110]), s így, minden idejét

---

[106]) L. Válog. Lev. VI. a 853. szeleten.

[107]) Festeticshez 1801. máj. 16. költ levelében mondja: „Már esztendeje hogy ismét itthon lakom ősi kis örökségemben.“ 856. szeleten.

[108]) L. „Visszajövetel az alföldről,“ a 782. szeleten.

[109]) Péld. júl. 25. Miskolcra Borbély Gábor kapitányhoz, kinek Vay Johannával lett összekelését egy epithalámionnal (l. az El. Költ. III. k. a 116. s köv. szel.) ünneplette.

[110]) L. a Válog. Lev. VI. számát, a 853. szel., hol Festeticshez így ír: „egyéb irásim is . . . . hasonló nagylelkű pártfogók által már indulóba vannak.“ Mártonhoz írott levelében (XI. a 863. szeleten) Fráter Istvánt nevezi, mint aki munkái nyomtatási költségeit felvállalta.

új lelkesedéssel s kettőzött szorgalommal részint Pope, Wieland, Anakreon, Kleist, Tassó, Metastásió, Thomson és más jeles írók fordítgatásaival, részint kész munkái sajtó alá egyengetésével töltötte be. „Itt a magánosságba eltemetve — ezt írja 1800-ban Festetics Györgynek [111]) — élek magamnak, házámnak, és az én szokott stúdiumimnak, fordítván, olvasgatván, elmélkedvén: az irígy fel nem talál ősi nádfedelem között, s a bigottnak sziszergési könyveim közé bé nem hallanak. Érzem, hogy az esméretlen csendességben lelkem is, mely a szerencse hányása között törpévé lett, óriásodni kezd" stb. Puky Istvánnak 1800. dec. 20. írá: „Mindennémű s nevezetű munkáim az új esztendővel elkezdenek kijönni" [112]); mit annál erősb hiedelemmel mondhatott, miután egy, azon évi dec. 15. Debrecenben kibocsátott aláirási ív [113]) oly szeren-

---

[111]) Ugyanott.

[112]) L. a Válog. Lev. VIII. számát, a 854. szel.

[113]) Érdemesnek találom azt, hogy egész terjedelmében közöljem:

„Mostani üres napjaimat kivánván köz fáradságra fordídítani; jelentem előre az érdemes olvasó publicumnak, hogy mindennémű poetai s folyó beszédbe írott munkácskáimat az új esztendővel köz kézre bocsátani szándékozom. Hogy tehát a publicum indúlatjáról előre bizodalmat vehessek: subscriptióra kivánom bocsátani, ily conditiók alatt:

1. Csak a nevét tessék a venni kivánóknak ezen papirosra feljegyzeni, a pénzt akkor fizetik meg, mikor az exemplár a kezekbe mégyen.

csével keringett, hogy maga Debrecen és Patak együtt kétszáz kilencvenegy aláírót nyújta. Ugyan akkor gondolkodott ő Zrínyi munkái kiadásáról is. Meglepetve olvassuk t. i. Pukyhoz írott, most említett levelében: „A Zrínyit vártam, édes barátom, s várom; mindenfelől sürgetnek barátim, jóakaróim s pártfogóim: magamra vállaltam kiadását, óhajtanék megfelelni szavamnak“ [114]). Ily szép munkásságban, szándékokkal és reményben derült Csokonaira az új század első éve, s ő csínos kiadásban óhajtván munkáit a közönségnek bemutatni, Márton Józsefet, egykor iskolai barátját, kit Görög kevéssel azelőtt nyert vala

---

2. Egy tomus áll 12 árkusból, s ára lesz 8 garas, olyan kiadásban, mint a Dietai Músa. A gyűjtemény pedig hány tomusra terjed, a nyomtatás mutatja meg: lesz mintegy 3 tomus.

3. A nevezetesebb munkák ezek lésznek benne, u. m. 1) Virgilii Georgicorum Libri IV., 15 syllabájú versekben. 2) Az elragadtatott hajfürt, V könyvben Pope után. Prózában. 3) Wieland Grátiái, VI könyvb. Prózában és versekben. 4) A travestált Batrachomyomachia, Blumauer módja szerint. Megjobbítva. 5) A vitéz Dorottya, vagyis a dámák diadalma a Fársángon. Poema heroicocomicum IV könyvben. Originális munka, kettős stróphákban. 6) Ódák, dalok, epigrammák, levelek stb. 7) Kleist Tavasza s egyéb munkái. — Mantua megvétele stb.

4. A ki tízre subscribál, egy exemplárt ingyen fog nyerni.

5. A subscribálhatás ideje Vízkeresztig tart.

Ezen plánumnak s csekély irásaimnak az innepeken való ajánlását is teljes bizodalommal kikérem. Debrecen, 15. dec. 1800.

Csokonai Mihály m. k.“

114) Ugyan ott, 855. szel.

meg Hírmondója mellé [115]), kérte fel, hogy valamely bécsi nyomtatóval részére szerződjék [116]). E felszólításra válasz, melyet Patakra, Rozgonyi tanárhoz kért utasíttatni, még most nem jött, ha anyjához Ongáról júl. 19. írt levele egyik helye, mint vélekszem, csakugyan Mártonra vonatkozik [117]). A Mártonhoz írt levélben emez érdekes hely foglaltatik: „Édes barátom, távol vagyok mind a gazdagodás vízkórságától, mind attól hogy fényes szerencsézést kivánjak játszani a világon; és csak munkácskáimnak ezt az egy kiadását (amely mind hajdani vickándozó plánumim által szerzett aprólékos adósságimra, mind írásimnak mindennapi elébb tovább való hányattatásira nézve szükséges) végbe vihessem, nem fogja többé még csak munkámat is látni ez, az egy részről irígy és szőrszálhasogató s a mellett korhely, időszakasz; más részről a Helvetius baglyát realizáló, obscurant és üldözni szerető világ. Ha írok is, aminthogy már én a nélkül nem tarthatom fel lételemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XX. vagy XXI. századnak, írok

---

[115]) Márton József, szül. 1771. Csokonaival Debrecenben ismerkedett meg, hol iskolai képeztetését 1779—1793-ig vette; 1799-ig Lőcsén az ev. gymnásium tanítója, 1800-ban a két hazát nyelvismereti célból beutazván, 1801-ben a Hírmondó szerkesztőségébe lépett. Iskolai barátságokat M. és Cs. 1800 őszén újították meg. L. ennek levelét (Válog. Lev. XI.), 862. szel.

[116]) U. ott, 863. szel.

[117]) A hely ez: „Patakon való dolgaimat otthon beszéllém el, most csak azt említem, hogy profess. Rozgonyi úrhoz semmi levél nem jött.“

annak a kornak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmi sem.“ [118]) Ezzel összehangzólag, azon felűl éltének maga-kitűzte nagy feladását közelebbről kijelentve, írta volt kevés napokkal elébb [119]) gróf Festetics Györgynek: „A többi fordításokat pedig és eredeti poemáimat most mind egy sorig kinyomtattatom: hogy szekrényembe tovább ne hányódjanak, s gondviselésöktől is megszabadúlván, azzal az egy articulussal is szabadabbá tegyem életemet. Ezt ha végre hajthatom: Músámat is a köz piacról, a nép szeme elől magamhoz beszólítom, és édes esméretlen magánosságomba *dolgozom véle halálom napjáig azon az heroica epopoeián, melyet Árpádról vagy is a magyarok kijöveteléről kivánok a maradék számára Homerus és Tassó nyomdokin készíteni.* Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, amint Townson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket: de van egy édes benne, amely az enyimet még is emeli, az ami az én imádott Rousseaum előtt oly becsessé tette a Citoyen de Genève titulust. Me Metellus Lare secreto tutoque tegit.“ [120]) Ez időbe esik néhány levél váltása a keszthelyi Maecénnel, melyet itt figyelem nélkül nem hagyhatok. E derék nagyunk „Dorottya“ kiadása költségeit vállalta volt fel; Csokonai, talán nem bízván a munkához, vagy nem annak tárgyához,

---

[118]) Az id. helyen, 864. szel.

[119]) Mert a XI. levél nem martiusban, hanem májusban költ.

[120]) L. Válog. Lev. X. a 862. szel.

azt Virgil Georgikái hozzáadásával kivánta becsesbbé tenni a keszthelyi Georgikon alapítója előtt, s hozzá az imént idézett levelében így írt: „Eleven hálá repesett bennem, midőn Nagyságodnak azt a nagylelkű ajánlását hallani szerencsém volt, hogy a farsangról írt heroiko-komikumomat kinyomtattatni méltóztatik: de midőn annak belső mivoltát felgondolám, meghunnyászkodtam és sajnáltam, hogy oly csekély tárgyú s készületű munkámnak lehetett épen szerencséje a Nagyságod gráciájához. Ily szándékkal fordítottam tehát a Virgilius Georgikonját, hogy olvashassa a magyar nép az egész Virgiliust maga nyelvén, mivel már t. Rájnis úr a Bucolicát, t. Kovács József úr az Aeneist lefordították; mind azért hogy Nagyságodnak méltóbb mustrával udvarolhassak, és ezt a Georgikon Institutum felállításának emlékezetére szentelhessem . . . . Ha tehát Nagyságodnak elébbi gráciája, melyet most már a Virgilius szent neve is forróbbíthat, erántam s csekély Músám eránt meg nem fogyatkozott, melyről teljes hiedelmem vagyon: instálom méltó tisztelettel Nagyságodat, méltóztassa ezt a két munkácskámat a köz fényre kisegélleni.“ [121]) Festetics e perctől fogva Dorottyáról is hallgata, de 1801. jan. 9. költ válaszában Virgilt sem javaslá, miután akkor időben Rájnis fordítása is váratott: „ha mindazonáltal — így folytatja — az Úr azt itéli, hogy az Úr munkája amazokét felűlhaladja, tessék azt . . . leküldeni; én azt, minthogy magam több foglalatosságoktól elfoglaltatom, a Mi-

[121]) L. Válog. Lev. VI. a 852. szel.

nerva. költeményei megvizsgálóinak [122]) általadván, ki fogom nyomtattatni." Apríl 12. már egyenesen felhívta, küldené el neki Virgílt, melyet, úgy mond, „kezemhez vévén, megolvasván és jónak találván, kinyomtattatnék, és az Úrnak fáradságát s barátságát megjutalmaznám". Erre Csokonai azt jelentvén pártfogójának, hogy míg Rájnis munkája még „a lehetőség világában gombolyog", az nála „a valóságban kifejtődve van" [123]), a gróf aug. 21. már ezen hozzátétellel kéri fel Virgílt: „kinek nekem leendő ajánlását elfogadom." Innen meglepetése, talán elkedvetlenűlte, mikor az egész munka helyett, fél évvel utóbb, csak a második könyvet vette; innen visszavonuláshoz közel járó nyilatkozása 1802. febr. 17. költ levelében, mely szerint a nyomtatási segedelem iránt el nem határozhatá magát, míg a négy könyv nem leszen kezénél, „melyeket én — így folytatja — annak utána, mivel magam nem értek hozzá, más ahoz értő versírókkal megvizsgáltatván, ha vajjon méltó dolog leszen-e azoknak kinyomtatására költséget adni vagy

[122]) A minervai kör tagjai Bacsányi, Virág, Péteri Takács József, Pápay Sámuel, Ruszek József voltak, kikhez utóbb Kisfaludy Sándor, Verseghy, Horváth János, több részben Horvát Endre, s néhány kisebb jelentésű írók járultak; s ezek képezték Festetics György augustussága alatt ama keszthelyi felekezetet, melynek több tagjai, kétségbe nem vehető érdemek mellett, azon szenvedelmes ellenzékről tették magokat megrovottakká, melylyel köz s magán utakon törekedtek Kazinczyt és iskoláját rontani.

[123]) L. Válog. Lev. IX. sz. 859. szel., és X. sz. 861. szel.

nem? az iránt az urat bővebben tudósítani kivánom." Lehet, hogy Csokonai e sorok és e hang után munkája sorsát kétesnek tartván, azt a grófnak fel sem küldötte [124]): annyi bizonyos hogy Csokonai hátrahagyott levelei közt a virgíli ügy nyoma ezennel végképen elvész. Van még egy episod ez év történetében, melyet, bár hősöm jellemét kétes világba helyezi, elhallgatnom a történetíró keserű tiszte tilt. Megértvén t. i. Festetics György Csokonaitól, hogy Csurgóról eljöttekor ötven ftnyi díját az esperességtől el nem fogadta, 1801. jan. 9. ezt írta: „Az Úr nemesi felszánásának, melytől indíttatván Csurgón a fizetését ki nem vette, igaz becsülője lévén, ezen nagyszívűségének jutalmáúl 25 ftokat küldök." E levél későn és pénz nélkül menvén Csokonai kezéhez, s Festetics ez iránt bizonyítványokat kivánván, hogy a tettesnek hivatalos kinyomoztatását eszközölhesse: Csokonai ezt május 16. költ válasza mellett teljesítette [125]), minek következtében a gróf költőnknek újra hasonló öszveget utalványozott pesti ügyvivőjénél [126]). S ez ügyre vonatkozának

---

[124]) Ezt valószinűvé teszi azon körűlmény is, hogy Kultsár kérésének a Georgicák vele való közlése iránt (l. XVII. fejezet, [151]) jegyz.) szinte nem lett következése, holott nagyon hihető, hogy Cs. a bizodalmas felszólításnak, ha lehete, egynél több okból szívesen engedett volna. A keszthelyi levéltárban sincs e munkának nyoma.

[125]) L. Válog. Lev. IX., a 856. szel.

[126]) 1801. aug. 21. költ levelében írja gr. F., hogy a 25 ft. Pintér György pesti ügyészénél ki van rendelve; ez pedig Pesten sept. 2. költ levelében szólítá fel Cs.-t a pénz átvételére.

felebbi szavaim, mert Csokonai irásai közt a május 16-dikai levélnek két, nem egy nyomon járó fogalmazata találtatik [127]). Mi bírhatta reá Csokonait, hogy, miután a posta késedelme maga a posta mentegetőzése által bebizonyúlt, s miután a pénz vételét, ha vette, tagadnia oka nem volt, a levél vétele *módját* vagy az egyik, vagy a másik fogalmazatban, vagy mindkettőben hűtlenűl terjeszsze elő: amott idegen helyt történtnek írván a levél felbontását, emebben otthon, anyja házánál? [128]) Akaratlanúl is a togátus Csokonainak az iskolai szék előtt egykor adott feleletei jutnak eszünkbe, eszünkbe jut fiatalkori társasága, s a kevessé nemes körnek tartósan káros hatása a gyermek kebelére. De siessünk el a nem örvendetes történettől, melyet fájdalommal kell megfejtetlenűl hagynom, és kövessük Csokonait ez évi kirándulásain.

XVI. Alig láttuk Csokonait egy évet csendes és munkás elvonúltságban tölteni, s minden örömét ősi szerény nádfedele alatt könyvei, e néma, de soha cserben nem hagyó jó barátok közt, föllelni: már ismét ki-kirepűl fészkéből a költő, majd természet s emberek éldelésére, majd célba vett érdekei munká-

---

[127]) V. ö. a Válog. Lev. közt a IX. és X. számúakat.

[128]) Hogy a X. számú levél volt a grófnak megküldve, mutatják a válasz azon szavai, melyekben kéri Csokonait a gróf, hogy „azon uraktól, kik a levél vételekor *az Úrnál* jelen voltak, egy bizonyságlevelet venne arról, hogy a pénz a levélben nem találtatott.“

lására. Így találjuk őt apríl 21. Váradon, Konde Miklóst püspöki székébe ültekor verssel üdvezelni [129]), a nélkül azonban, hogy pártfogóúl megnyerné; július elsőjén Ongán Puky Istvánnál, kivel pataki tanuló korában szövődött barátsága halálaig tartott, s kivel ugyanekkor az aggteleki barlangot látogatta meg; majd Patakon Rozgonyinál, Regmecen a két héttel előbb hoszszas fogságából kiszabadúlt Kazinczynál, ismét a pataki köz vizsgálaton, Tokajban, Hangácson s Igaron, hol augustusig munkái tisztázásával szándékozott foglalkodni [130]), melynek végeztével jött le, úgy látszik, Pestre, azokat a censúrán keresztülvinni és nyomatni [131]). E mellett idejét itt is stúdiumokra használni kivánván, az egyetem leckéit járta [132]). Egyébiránt nem volt ő segedelem nélkül a fővárosban. Szabad élelmet és szállást adott neki egy előttünk ismeretlen barátja [133]), e mellett a Festetics ajándéka és

[129]) Erről l. „A békesség és a hadi érdem" című költeményhez tartozó jegyzést a kötet végén.

[130]) L. az anyjához írt levelet, a Válog. Lev. közt, XII. sz. alatt, különösen a végét: „Én vásárig haza nem megyek, hanem Igaron purizálok." Az a debreceni vásár, melyet Cs. itten ért, az aug. 15. tartatni szokott.

[131]) [132]) és [133]) Ezekről Csokonainak egy Kőrösi János debreceni togátus deákhoz Pesten, sept. 26. 1801. írt levele teszen tanuságot, mely így hangzik: „Soká késvén munkáim a kir. censúrán, sz. Mihály vásárára célomhoz képest el nem készűlhettek, hanem első octoberre amonnan kikerűlvén, reménylem, hogy leopoldi pesti vásárkor az első darabot leküldhetem. A nyomtatás felette drága mindenütt, mert a papiros ára két annyi mint volt." — „Én Pesten ingyen szobába lakom, s in-

Szokolai Dánielé [134]) itt érték, itt talán Fráter Istváné is [135]). Okom van hinni, hogy a nádorné halálára készűlt latin és magyar versekkel [136]), talán azon másikkal is, mely a Pest nagypiacán a nádor jelenlétében történt rendkeresztosztási ünnepről készűlt [137]), egy magás személy figyelmét óhajtotta magára fordítani. Az alatt múlt az idő, és, ha azon körűlményből, hogy a szándéklott nyomatás Trattnernél meg nem indúlt, következtetni szabad, munkái a könyvvizsgálat alól ki nem akartak kerűlni: s ennyiben „re infecta" kelle költőnknek haza térni, hol december 10-dikén b. Vay

---

gyen kosztom élek, és az universitásba bejárok: a nyomtatásra magam inspiciálok Trattnernél, akinek szép betűje s fájin papirossa van."

[134]) Kezemben volt Szokolai Dániel Somogy vármegyei esküttnek (utóbb főjegyző és főügyésznek) Pesten sept. 19. költ eredeti utalványa 20 ftra, Csokonaink számára.

[135]) Ez, Asszonyvásárán, nov. 24. 1801. költ levelében írja, hogy Cs. levelét oct. közepén vette (Cs. tehát Pestről írt neki), de hitvese súlyos betegsége miatt elébb nem válaszolhatott. „Vegye jó szívvel tehát az Úr — folytatja — ha mind későn is, ezen ide zárt assignátióm mellett való csekély segedelmemet, és tartson számot tőlem kitelhetőkben többekre is, melyek által az Úr jó igyekezeteit előmozdítani mindenkor kész leszek." V. ö. a Dorottya 57. jegyzését.

[136]) A köz szeretetet bírt szép nagyhercegnő Alexandra Paulovna Budán mart. 16. 1801. halálozott meg, gyermekágya következtében. Cs. reá írt két epigrammja magyarúl a Hátrah. El. Költ. III. könyvében látható, a 786. szel. A deákjok a Jegyzések közt olvasható.

[137]) L. „A békesség és a hadi érdem" El. Költ. III. k. a 129. s köv. szel.

Miklóst üdvezli verssel [138]), míg a becsületes Mátyási Fóton a versíró gróf Fekete János genérálisnál munkálkodott Csokonai érdekében [139]). Egy érdemét kell itt besorolnom költőnknek, mely eddig ismeretlen, de azért nem kevesbbé érdem, s nyelvismeretünk akkori állapotjához képest ritka érdem volt. Márton a múlt év őszén ritka szók közlésére kérte fel a régi irodalmunkat jól ismerő, a házában sokat járt-kelt s a nyelven figyelemmel őrködő Csokonait, mire ez „ritkább régi, kevessé gyakorlott, nyomtatásban esméretlen, tartományos és mesterszavakból kétezer és egynehányat" állított Márton rendelkezése alá [140]), melyek által ennek szótára nem kevéssé becsesbűlt. E mellett a népdalok gyűjtése is folyt, mire, összeköttetésben egy már említett adattal [141]), egy jó barát

138) L. „Tisztelő versezet .... Vay Miklóshoz, midőn neve napján a Debrecenbe érkezett szatmári ns sereget s annak vezérét gr. Károlyi Józsefet elfogadta volna." El. Költ. III. k. 132—4. szel.

139) 1801. nov. 23. írja Mátyási József, hogy „Generális Fekete, aki nékünk Apollóban apánk", nála Cs. némely verseit látván, többieit is kivánná olvasni; kéri tehát Mátyási Csokonait, hogy kijött s ki nem jött munkáit küldené kezeihez. „Becsületére — így folytatja — bizonyosan, de, amint értettem, hasznára is fog az Úrnak válni." Mennyiben volt alapos a jó Mátyási reménye, később meglátjuk.

140) L. Válog. Lev. XI. a 863. szel.

141) L. Válog. Lev. IV., hol a 850. szeleten meglevő munkái közt egy ily gyűjteményt is említ: „Régibb és újabb magyar népbeli dalok (Volkslieder), melyeket más csinos nemzeteknek példájára imitt amott írásból és hallomásból öszveszedvén, az elveszéstől megmenteni kivánt Cs. V. M. — Van

levele [142]) is látszik mutatni, melyben ez vele és óhajtására egy népdalt közölt. Végűl, mielőtt költőnknek e mozgalmas életévétől végkép elválnánk, nem hagyhatom érintetlenűl azon reménysugárt, mely Csokonainak egy percre Bécsből csillámlott fel. A Magyar Hírmondó hervadhatatlan érdemű vezérei őt segédűl kivánák megnyerni. Görög Rozgonyira bízta a vele értekezést. Rozgonyi és Kövy buzdíták Csokonait, ez el volt határozva, csak szoros tudatását kérte kötelességei és javadalmainak. A válasz azonban elmaradt: mert nem tekinthetem válasznak a Hírmondó íróinak július 9. adott azon feleletöket, mely szerint munkák beküldésére szólítják őt fel, s viszont-szívességűl a lap ingyenes megküldését ajánlják! Honnan e változás? nem tudom; de hogy a Bécsben lakás Csokonai jövendőjére, irányára, hatására elhatározó leendett, erősen hiszem. E helyzet, mely őt, a kevés szükségűt, gondon kivűl teszi, mely a tudománykincsnek oly gazdag rakhelyei mellé hozza a sovárgót, mely másfelül mindennapi érintkezésbe szövi a magyar közönséggel, mely neki életlevegője volt, helyzet, mely határtalan mezőt nyit munkásságának és kielégíttetést dicsvágyának, helyzet végre, mely könnyíté oly viszonyokba fűzetését, mik iránt ő annyira fogékony volt,

---

már — ezt teszi hozzá — ilyen mindenes nóta valami 300." — És bár lett volna akkor oly előrelátó hazafi, ki ne hagyja elveszni!

[142]) Egy Szabó Mihály, 1801. aug. 15. költ levelében Cs. ohajtására vele egy népdalt közlött, melynek kezdete: „Amott kerekedik".

s mik a conventionális élet üdvös behatásai alá iktatják vala, mely lángészt nem fojt el soha, hanem higgaszt, tisztít és felsőbb világnézettel ajándékoz meg: e helyzet Csokonait mind azzá volt teendő, mivé a természet képesítette; s nem ábránd, nem túlzás hinnünk, hogy Debrecen homokhalmai oly korán nem nyílandanak meg sírúl a rendeltetésétől elesett áldozatnak. De mit maradozok a hihetőségek láncolata mellett. A sors úgy rendelte, hogy Csokonai meg ne találja az égnek útját, s élete és pályája töredék maradjon. — Ez időből találom saját kezével papirosra vetve a következő sorokat:

Sok ezer búk terhelik éltem,
Egyet másikra cseréltem,
Nincs vége az aggodalomnak,
A bánatok annyira nyomnak! [143])

XVII. Csak kevés hetet töltött Csokonai otthon [144]), és újra Pestre vezeti őt munkáinak ügye. A

[143]) Ekkori állapotja hívhatta elő egy, magát B. P.-vel aláíró barátja (Berzeviczy Pál? Beck Pál?) ezen emlékversét:

Életed egyforma az égő gyertyával,
Mely magát emésztve szolgál világával.
Eszed tüze nékünk ád gyönyörűséget,
Az hazánk nyelvének szerez ékességet:
De szegény hazában méltó jutalmadat
Minthogy nem veheted, *kíméld meg magadat.*

[144]) Egy Székely Péter nevű, kinek másoló kezével Cs. papirosai közt gyakran találkozunk, már 1802. jan. 18. ír neki Debrecenből Pestre, szinte másolási ügyben. Jelenti, hogy Hunyadi Ferenc superintendens átadta neki az ódákat (Elegy. Költ. I. k. 9—12. szel.), Tóth Mihály sok hajhászás után be-

Kazinczy által neki ajándékozott Kleistből fordította Tavasz s apróbb darabok megnyerék azalatt a censúrát, és Csokonai gróf Széchényi Ferenchez folyamodott az ajánlás engedelméért. A valóban hazafi lelkű gróf azonnal megajánlotta a költséget, de a kiadatást országgyűlés utánra kivánta halasztatni, valamint az előszót megmásíttatni vagy egyszerű ajánlással pótoltatni, nehogy a tett fitogtatásnak magyaráztassék [145].

---

kerítette Gerson du Malheureuxt. Sürgeti ennek s a Batrachomyomachiának kiadatását. E levél is mutatja, mily bajjal tudta Cs. mindenfelé elszórt munkáit egybe szedni.

[145]) A gróf válasza egész terjedelmében ez: „Bizodalmas Jó Uram! Valamint mindenkor a magyar literatúrának szíves előmozdítója voltam, úgy most is azon érdemes hazafiaktul, kik anyanyelvünkön késztült munkájokkal kivánnak az hazának használni, különös tisztelője lévén, fáradozásokat nagyra becsülvén, részemről elősegítő készségemet meg nem vonom. Ugyanazon okra nézve, esmérvén az Úrnak is több rendbeli jeles munkáit, új poemáját hírlelő levelét örömmel vettem. De hogy az Úrnak bennem helyheztetett bizodalmának voltaképen megfelelhessek, három pontot kivántam az Úrtól kikérni. Először: Minthogy tartanék, hogy netalán azon szíves indulatom, melylyel viseltetem a magyar literatúra és az által hazám java eránt, sok hazafiaktul bal néven magyaráztatnék, azt állítván, ha az Úr munkáját nevem alatt országgyülésekor napfényre bocsátja, hogy csak fitogtatásbul vagy dicsőség okáért billegeltetném a könyveket nevemmel: ezen gyanunak eltávoztatása kedvéért tehát, megbocsásson az Úr kérésemnek, melylyel arra bírni óhajtanám, hogy munkáját tartandó országgyülésére ki ne nyomtatná. Másodszor: hogy kiadandó munkáját, melyet, mivel nekem ajánlani tetszett, és nevem címje alatt az országnak bemutatni kiván, hogy tudhassam, mire adom nevemet,

Csokonai azonban, ki ekkor már Komáromban múlatott[146]), hogy a nyomtatást, melyet Trattnernél drágállhatott[147]), ott eszközölje, hihetőleg régi előfizetői[148]) tekintetéből, kik ez útjában is szaporod-

---

vélem, annak tökéletes megesmertetése végett, előre közleni ne terheltessék; ámbár nem kételkedném, hogy az Úr bölcs általlátása szerint annak foglalatjában, és minden részeiben mindeneket a mostani haza környűlállásaihoz képest vigyázó szemmel alkalmaztatott légyen. Harmadszor: hogy a hozzám intézett praefatio gyanánt szolgálandó levelet, melyet az Úr könyve eleiben bocsátani szándékozik, vagy megmásolná, vagy pedig annak helyében csak egy rövid dedicátiót állítana. Többnyire pedig, midőn munkájáért érdemlett jutalmát diéta után is, annak bőv kelendősége mellett, várhatná az Úr, melyet mind a könyvnek érdeme, mind az írónak esméretes neve ajánlanak, reménylvén az első pontra nézve kérésemnek teljesítését, vagyok igaz tisztelettel az Úrnak kész köteles szolgája Gróf Széchényi Ferenc. Pesten, 29. január. 1802."

[146]) Komáromban múlatására mutatnak: gr. Széchényinek [145]) alatti levele, mely Komáromba volt utasítva; egy búcsúdala, mely ugyanitt febr. 12. készűlt (l. azt az El. Költ. III. k. a 134. szel.); a gr. Széchényinéhez intézett köszöntő a „Tavasz" előtt; felebb a XV. fejezetben említett, s febr. 17. költ levele gr. Festetics Györgynek, mely szinte Komáromba „a Laky-házhoz" volt utasítva; Fazekas Mihálynak egy, Debrecenben hasonlókép febr. 17. költ levele, melynek borítékján olvasható: „Komáromban vagy akárhol"; továbbá Kultsáré, Pestről, febr. 20-károl. Szokolai Dániel Iharos-Berényről, mart. 10. előfizetés dolgában írván neki, panaszkodik levelében, hogy hollétét nem tudja, s küldött neki 20 ftot forspontosok által, mely pénz elveszett.

[147]) L. a [108]) [109]) [110]) jegyzéseket.

[148]) L. a XV. fejezetet.

tak [149]), megindította azt, és, mint gyanítom a cím-ív hián, be is fejeztette [150]). Innen intézett ő, ki a figyelemmutatások bizonyos nemében ama kor divatjához képest hanyag nem volt soha, Juliánna napján, febr. 16., új pártfogója gróf Széchényi Ferenc hitveséhez, gróf Festetics György testvéréhez, egy köszöntőt, mely Kultsár István levele szerint [151]) szíves fogad-

[149]) Mutatja ezt Csokonainak egy sajátkezű jegyzéke, ily címmel: „Praenumerátorok — Rév-Komárom, 12. febr. 1802.“ Az előfizetők részint pestiek, részint komáromiak; számok 29; köztök Tóth Ferenc és. Vitkovics.

[150]) Gr. Széchényi Ferencnéhez Debr. sept. 18. költ levelében legalább ezt olvassuk: „Mikor a nyomtatást *elvégezvén* Komáromból Pestre lejöttem, már akkor Excellentiádnak udvarlanom ottan nem lehetett.“ (L. Válog. Lev. XV. 882. szel.) Ezen előadást a nyomtatóné Weinmüller Kláráéval, ki Komár. aug. 12-d. jelenti a munka készenlétét, úgy lehet összeegyeztetni, ha felteszszük, hogy a címet, ajánlást és előszót tartalmazó első ív közbe jött akadályok (betegesség, fürdőben létel, tűz) miatt elhaladt.

[151]) Az érdekes levél, egész mivoltában, így hangzik: „Érdemes Hazafi! Épen Ő Exjánál voltam, midőn az Úr levele érkezett Juliánna napjára. Kegyesen vették ugyan mind gróf Széchényi maga Ő Exja, mind a grófné. De emennek szemérmetes és fényleni nem akaró szíve mégis arra vette a grófot, hogy az Ajánlást mellékelné el. Azért Ő Excellja általam kivánta az Úrnak tudtára adni, hogy mind maga, mind grófnéja eránt viseltető tiszteletét nagyra becsűli, és a költségbéli segítséget a Tavasz kiadására sem tagadja meg az Úrtól, hanem az Ajánlást méltóztassék elhagyni. Én, valamint ezen Főméltóságoknak anyai nyelvünk eránt való nagy érdemeiket annál inkább becsűlöm, mennél inkább rejteni akarják, úgy az Úrnak hazafiúi igyekezeteinek is annál nagyobban örvendek, mennél

tatást nyert ugyan, de azon kérés mellett, hogy a nyilvános ajánlás maradna el. Csokonai ezt nem teljesítette, és azért, mint Kultsárnak egy későbbi leveléből [152]) gyanítható, szükségesnek tartotta magát e hír késő vételével menteni. A szelíd lelkű pártfogók a dolgot többé nem érintették. Időközben Csokonai, Mártont kérte volt meg munkái kiadására, kinek közbenjártára Haykul Antal csakugyan magára igérte azt vállalni saját költségein [153]), de a dolog, nem

---

hathatósabb pártfogókra talált ily nagylelkű Méltóságokban. Melyre nézve is szíves örvendezéssel az Úrnak szándékai végbevitelére egészséget és szerencsét kivánok. — Ugyanazon levélbül értettem, hogy Virgilius Georgiconi könyveit a mi grófunknak méltóztatott ajánlani. Minthogy mi az ifjú gróffal itt az universitásnál vagyunk, talán későn juthatnánk olvasásához, azért bátorkodom az Urat barátságosan kérni, hogy legalább kóstolóra egynehány versekkel ismértessen meg bennünket. Levelét méltóztassék csak Hölzl vicefiscális úrhoz adni, a győri dunai révnél a Trimai házban, ő nekem általküldi. — Egyszersmind Árpád vagy a magyarok megtelepedése is figyelmetessé tett. Ha heroikumi versekbe méltóztatik foglalni, már előre is halhatatlanságot érdemlett szándéka: végbevitele pedig bizonyosan megnyeri. — Ha Tavaszsza elkészűl, én 10 exempl. magam elfogadok, s árokat mindjárt leteszem, amikor ide érkeznek. Weigandot és Kisst igen ajánlom árosoknak. Aki különben szíves barátságába ajánlva vagyok az Úrnak alázatos szolgája Kultsár István s. k., az ifjú gróf Festetics László praefectusa. Pest, 20. febr. 1802 (a Cukorutcában)."

[152]) A levél, mely e tárgyat érinti, egész terjedelmében alább a [167]) alatti jegyzésben olvasható.

[153]) „Lesz — így ír Márton Csokonainak Bécsből, martius 2. 1802. — időm, hogy a barátom Uram becses munkáit,

tudom miért, elmúlt. A haza-menetel Pesten által esvén, itt múlatása nyomát egy érdekes fordításban hagyta, melyet Görög felszólítására Csokonai a Hírmondó számára martius 24. készített, de mely akkor meg nem jelenhetett [154]). Haza jövet az örökké gyengélkedő Csokonai mélyen érezte egészsége helyreállításának szükségét. Barátjai vetélkedve hívták falura, Puky István Gesztelyre [155]), Fráter Asszonyvásárra [156]): de ő a váradi fürdőkben, hol ugyanekkor

úgy valamint óhajtja, gondviselésem alá végyem s kinyomtattassam. Hogy splendide akarja, azt nagyon becsűlöm." — „Én a mi typographusunkat arra vettem volt már régen, hogy ő felfogadta azt, hogy a barátom Uram munkáit, melyről írt volt, kinyomtatja, s 200 ex. honoráriumot ád." — Cs. képét is óhajtotta Márton Czetterrel kimetszetni, ha Cs. Bécsbe jőne. Ugyane levélből gyanítható, hogy b. Vay Miklós is ki akarta a Cs. képét adatni. Márton egyébiránt már jóval ezelőtt értekezhetett Haykullal, mert már 1801. sept. 29. írá a Hírmondó 456. lapján: „Ezen derék hazánkfiának különbkülönbféle, részszerént eredeti munkái, részszerént a legjobb olasz, francia és német poeták nevezetesebb munkáiból fordított versei *itt* fognak kinyomtattatni, még pedig oly kedveltető formában s gyönyörű betűkkel, amint azt a munkának becses volta megérdemli és kivánja. Az egész munka mintegy 40 árkusra fog menni" stb.

[154]) Ez az akkor nagy tetszést aratott schweizi nemzeti dal: A szabadsághoz. L. a Hátrah. El. Vers. III. k. 786. szel. Alig volt a lunevillei tövises béke megkötve, oly tartózkodás jellemzette kormányunkat, mely a félelmes ellenség bántását tiltotta.

[155]) Egy kelet nélküli levélben a maga és hitvese nevében hívja.

[156]) A gyöngéded lelkületű Fráter május 2. szekeret küldvén érette, így kéri jövetelét: „Mindenkor ugyan, úgy

Kazinczy is múlatott[157]), keresett üdülést[158]), s bizonyos pontig talált is, midőn az alig ismét haza-tértet anyavárosával együtt keserves csapás érte. Június 11-dikén t. i.[159]) roppant tűz pusztította el Debrecent, el Csokonai anyja házát is[160]), kis virágos kertjével, rózsalugosával s azon agg bodzafával együtt, melynek terepély lombozata annyiszor árnyékolta be dolgozgató vagy barátival vígadó költőnket[161]); melyről fájdalmasan éneklé:

---

mond, de kivált most igen nagy szükségem van mind magamnak, mind feleségemnek az Úr nyájas társaságára."

[157]) Kazinczynak Kishez írt levelei közt fordúl egy elő, melynek kelte: „Nagy-Váradnak hévvizei közt, májusnak 8d. 1802." L. Kazinczy Eredeti Munkái. Második osztály, I. köt. 28. l. — Kazinczy ott voltára vonatkozik Kultsárnak ez évi aug. 4-kén Csokonaihoz szóló levele is e sorban: „Valamint irígylem a váradi társaságot, úgy szívből sajnálom a debreceni szerencsétlenséget" stb.

[158]) „Egészségem ugyan, hálá az istennek, a nagyváradi majális cúra által nagyobb részént megjött." L. Válog. Lev. XV. a 882. szel.

[159]) E napot írja Cs. két helyt (a XIV. és XV. levélben); s így hibának vehetni a Himfyhez írt dal jegyzésében jún. 14-dikét.

[160]) Míg atyja élt, a piacon, az úgy nevezett Fényesházban lakott szülőivel Cs., annak halála után a Darabos-utcán, a főiskola szomszédságában vett házat anyja, mely a város nagy részével, a főiskolával és nagy egyházzal együtt, égett hamuvá. L. a gr. Széchényihez írt levelet is (Válog. Lev. XV. a 882. szel.).

[161]) Gaal László tudósítása szerint a Csokonainé házának udvara egy kereszt épület által, mely nagy ólt és fészert foglalt magában, ketté hasíttatván, annak hátulsó részében

Felvídúlhatok-é? Lám oda Tíburom,
Hol víg gondolatim szárnyra repűltenek,
És a rózsalugasnak,
Amelyben philoméla s én
Egymást váltva ütének pindusi dallokat,
Nincs árnyéka tovább.

Ód. II. 2.

„Most az üszög és hamu között fekszik — így panaszkodik gr. Széchényi Ferencnek — az az együgyű, de nékem tág és gazdag hajlék, amelybe kivántam a világ lármája elől magamat nemzetem és Músáim szolgálatjára elvonni; pusztává lett az a kis ország, melybe én király voltam magam előtt, és amelyben sokszor édes érzések között gondoltam: „Ennyi részem van a föld kerekségén," s örömmel futottam végig egy perc alatt boldogságomnak szűk de elég körűletét. Épen a rózsák nyíltak; mikor kertecskémen, az én kis Sanssoucimon a lobogó lángok keresztűl rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculánumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremtődtek, a láng között ropogott; mikor ama rózsalugas tövig égett, s az a fülemüle, mely e kis zöld szálának minden éjjel concertet adott, őröngve repűlt el a bátorságosabb erdei vidékekre." [162]) „Teljes megelégedéssel laktam én — írja Széchényinének — együgyű örökségemben, semmi vágyásom egyéb nem

szép kis kert találtatott, rózsalugassal s az említett terjedelmes bodzával. Mikor a tisztelt tudósító 1804. augustusban Csokonainé házához jött lakni, istálló és kert kormos omladék és pusztaság volt.

[162]) L. Válog. Lev. XIV. a 873. szel.

volt, hanem hogy poetai munkáimat minél hamarább világra adhassam, hogy ezt a gondomat letévén, azután nagyobb és fontosabb írásimon, távol a lármától, távol a világtól, szabadon dolgozhassam" [163]). S íme a madár néhány óra alatt fészkét vesztetten ül annak romai fölött. Mindenek előtt a házat lakható állapotba kelle tenni. Új gond a régihez, a munkák kiadhatása gondjához, mely a hatás és dicsőség után vágyót már nyolc év óta folyvást mondhatni gyötrötte, s annyi nagyok és gazdagok küszöbeire kénytette. A költő tehát nád és építőfa dolgában levelez szerte jóakaróival! s noha itt is ott is megelőztetett serényebb és előre látóbb kárvallottak által, új és örvendeztető jeleit veszi, pénzküldeményekben, némely barátjai hűségének [164]). A tatarozás ekép csak

[163]) L. Válog. Lev. XV. a 883. szel.

[164]) Egy Hasokay nevűnek Kis-Marján jún. 25. kelt válaszában találom, hogy körülte még a tűz alatt felszedték a kárvallottak a nádat, amely volt. Hasonlókép írja Széky Zsigmond Igarról júl. 17., hogy építő anyag ott nincs, de kedveskedik 12 fttal. Vad Tamás Nánáson júl. 26. hasonlót ír, de másnak-vett nádból Csokonainak 150 kévét juttat 9 fton. Fráter István, ki erdőkkel bírt, szinte építőfáért szólíttatott meg, mire a mindig szívesen segítő férfi írja, hogy vágatás, faragás és a bércekről lehordás tán többe kerül, mint a váradi piacon vétel, azért maga is ott szerez építőfát. S így „Váradon vegye meg az Úr — folytatja — és én, hogy ki ne maradjak az olyan segítségből, melylyel köteles vagyok, az árát meg fogom fizetni az Úrnak." Puky István Gesztelyt sept. 5. költ levele szerint 15 forintot küldött, de mely eltévedt. — Csekélységek, miket itt bejegyzek, de állapotfestő csekélységek.

lassan folyhatott; azért írja Csokonai gróf Széchényi Ferencnének még sept. 18. is: „Az olta annak (a háznak) annyira mennyire tőlem telhetik, megújításában foglalatoskodtam. De megvallom, kegyelmes grófné, hogy lassan boldogúlhatok“ [165]). Úgy látszik 1803. tavaszszal sem volt Csokonai még rendben a legszükségesebb javításokkal [166]). Tudniillik jobban értett ő könyvek mint házak csinálásához. S azért, s mert lelkét és elméjét naponként inkább és teljesebben nagy eposának terve foglalá el, melyhez köti vala életét és dicsőségét: újra hivatalkeresésre kelle magát elhatároznia. Mi lehetett pedig egyediségе, tervei és jövendőjének biztosítása tekintetéből óhajtandóbb rá nézve, mint pártfogójának aziмént országossá lett könyvtára mellé alkalmaztatnia? És most kezdett aggódni, vajjon nem sértődött-e meg a nemes Széchényi-pár az Ajánlásnak kinyomatása által? Kultsárhoz, ki mint a grófné testvére fiának nevelője járatos vala a Széchényi-házhoz s mindig buzgó és tettleg pártoló barátja az irodalom embereinek, a nemeslelkű Kultsárhoz folyamodott tehát Csokonai panaszai és aggodalmaival, ki nem késett őt meg-

---

165) L. Válog. Lev. XV. a 882. szel.

166) Sas János nánási tanító 1803. mart. 2. többi közt ezt írja költőnknek: „A nádad beküldhetetlen, hacsak többet nem akarsz érte adni, mint amint vetted... Kár hogy mindég olyankor jut eszedbe a nádad, mikor vagy dologidő, vagy rossz út vagyon. Én az őszszel valójába és szívesen igyekeztem beküldésén, de annyiért amennyit mondtál, t. i. 5 pénzért párját, még a legjobb úton se fogják soha bevinni.“

nyugtatni [167]), s ügyét Széchényi Ferencnél is egyengetni. És így, midőn az épen megjelent „Tavaszt“ [168])

---

[167]) A már egyszer érdekelt levél egészben ez: „Kedves Úr! Valamint irígylem a váradi társaságot, úgy szívből sajnálom a debreceni szerencsétlenséget. Bár csak ez Árpádunk útját ne késletné! Nem tudom mi fátum üldözi versköltőinket, hogy épen akkor érdekli őket jelesebb kár, midőn legbuzgóbban folytathatnák hazafiuságból kezdett munkáikat. Ime az a kellemetes kesergő Himfy is, nem régiben, midőn Győr vármegyében múlatna kedves párjával, Kámban, Vas vármegyében, háza elégvén, szomorúan zokog. Érzem, Uram, s nagy megindulással érzem kedvöknek csüggedését ezen szerencsétlenség által, annál inkább, mivel tudom mely nehéz az elveszett kedvnek újra lábra kapni. De az erős elme meggyőzi a bal sorsot, s ha nem vidám, legalább tűrhető kedvvel viseli megmásolhatatlan történeteit. — Azon nem szükség sokat törődni, hogy megesett már az Ajánlás kinyomtattatása. Ez nem fájlalható sérelem arra nézve, ki megtiszteltetett: az Úrra nézve pedig a világ előtt nyereség. Ha mindég így vétünk, bocsánandó lészen. Tessék az igazat megírni azoknak, akiket illet. Beköttetéssel nem kell költségeskedni. A történet mostohasága is eleget mentheti az Urat. Hány példát küldjön az Úr, azt jól végezte; mert illik mind a két Főméltóságot megbecsülni. Én csak szíverősséget kivánok, hogy a bal eset el ne nyomja az Urat, kinek én mindenkori szíves barátsággal maradok alázatos szolgája K. I. s. k. Pesten, 4. aug. 1802.“ — Mellesleg jegyzem meg, hogy e levél szolgáltatott Csokonainak okot azon Himfyhez intézett dal írására, mely az El. Költ. III. könyvében, a 134. szeleten látható.

[168]) Weinmüller Klára Komár. aug. 12. írt levelében jelenté Csokonainak, hogy a Tavasz kész és átvehető. A hat ív, 6 ft. 30 kr. levén egy ív ára, 39 ftba került, mely összeget W. már aug. 25. kelt nyugtatványa szerint Cs. azonnal le is tett.

sept. 18-dikán a grófnénak és grófnak megküldé, egyúttal a könyvtár-írnoki állomásért is folyamodott egy érdekes levélben [169]), mely, valamint a Kultsárhoz írott is [170]), Csokonainak négy év ótai komoly foglalkodásairól a történettel [171]) fényes tanuságot teszen. Tudniillik jól tudta ő azt, hogy a hősköltő, ki nem egyszersmind a nemzet történetírója, a nemzet hősköltője nem lehet. Schiller Carloshoz és Wallensteinhoz oly históriai stúdiumokat tett, melyeknek tudományos gyümölcsei is a jeles művek közé tartoznak [172]), holott a színköltő történeti tárgyakkal is, a forma szigoránál fogva, s a belső valóság lévén itt a fő, sőt majdnem minden, szabadabban bánhatik: míg az epos-írónak, ki a legtágabb formában mozog, mindenek előtt a külső valóságot kell tisztelnie, s történetek és erkölcsökben történetírói hűséggel mutatni fel tárgyát, hogy az a nemzet előkorának históriai szentirása legyen, mint volt Iliás a hellenneké, s fejealja

---

— Hirdetve először sept. 10. találom a könyvet, a M. Hírmondóban, II. 21. sz. — Az első kiadás XVI és 80 lapot teszen, mert az előszóban érdeklett jegyzések elmaradtak.

[169]) L. Válog. Lev. XIV. a 873. s köv. szel.

[170]) L. Válog. Lev. XVI. a 884—5. szel.

[171]) „Csak az Árpádról és őseleinknek megtelepedésekről irandó heroica epopoeám is *négy esztendők elforgása alatt*, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot“ stb. L. Válog. Lev. XIV. a 875. szel.

[172]) Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der span. Regierung. — Geschichte des dreissigjährigen Krieges.

minden jó hazafinak, mint nagy Sándoré Homer. Minden más műben szereti a nemzet a költői teremtő íhlet játékait: itt a köz tudománynyá vált hit vagy valóság legkisebb sérelméért hidegséggel áll bosszút. Csokonai felfogta szándéklatát követelései egész szigorúságában, s készületeiben annyira haladt már, hogy képesnek kezdé magát érezni, ha a környűlet kedvez, azokat is világ elébe adni [173]). Nem volt egyéb hátra, mint eddigi munkái kiadásával a múltat bezárni, s hogy élte új célját létesíthesse — miután erre szükséges vala, „hogy az életnek gondjaitól, a hivatalnak terheitől, és a lelket megzavaró aggodalmaktól üres légyen, munkáján folyvást rája fekhessen, és magát egészen a lefestendő világba általhelyheztethesse“ [174]) — magát kis örökségében megvonhatni. Ettől a tűzvész által elüttetvén; s miután (így ír) „már lehetetlennek látom, hogy vagy házamat pusztán ne hagyjam, vagy kifeselhetetlen adósságba ne verjem magamat“ [175]), kénytelen volt hivatalt, s épen ezt kérni, melyben, úgy mond „egyszersmind elegendő ürességem is lenne, a szükséges könyveket is céljaimra nézve megtalálhatnám“ [176]). E mellett tettvágya azon szán-

---

173) A tervezett történeti munka címe ez akart lenni: „Thesaurus antiquitatum hungaricarum, sive Collectio scriptorum omnis aevi, linguae et nationum, quicunque de origine, affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum ad mortem ducis Arpadi quidpiam memoriae prodiderunt.“ L. Válog. Lev. XIV. a 877. szel.

174) és 175) L. Válog. Lev. XIV. a 878. szel.

176) L. Válog. Lev. XV. a 882. szel.

dékot is megérlelé benne, hogy, ha a nemzeti könyvtárnál alkalmazást nyer, egyszersmind a nemzeti költészetet tudományosan tanítsa minden jutalom nélkül [177]. Mind ezek oly ragaszkodó bizodalommal adattak elő, mely a gróf részéről, ha ez a kérést úgy látszik nem teljesítheté is, meleg részvéttel, némi segélylyel, s egy, Csokonaira nézve igen becses figyelemmutatással, a nemzeti könyvtár lajstrompéldánya megküldésével, viszonoztatott [178]. De van még a vá-

---

177) L. Válog. Lev. XIV. a 878—9. szel.

178) A szíves, humánus válasz, mely egész terjedelmében a gróf saját keze, így hangzik: „Sopron, 19. nov. 1802. Bizodalmas Jó Uram! Bánom és szégyenlem, hogy részszerint az országgyűlése, részszerint pedig, és leginkább, beteges voltom miatt Nagy Jó Uramnak hozzám bocsájtott több ízbéli leveleire elébb nem felelhettem, feltévén magamban egyáltalában, hogy más kézre, hacsak lehet, nem szorúlok azon igaz szívességemnek kimutatására, melyet ezen rendeim által az Úrnak kinyilatkoztatni szándékozok. Ez pedig abbul áll, hogy elfogadja barátságosan azon csekélységet, melyet most Pestre menetelemmel Kultsár úrnak kezében azon szomorú kárainak néműnémű kipótolására adni fogok, melyeknek elszenvedésével az Úr terheltetett. Nem több ugyan ezen adomány száz forintnál, hanem az ország muzeumára fordítandó költség és a katalogusoknak kinyomtatása tartóztat nagyobbaknak szolgáltatásátul még egy üdeig, míglen hazám muzeumát rendben szedhetem. *Fogadom*, hogy annak szerencsés elintézése után Nagy Uramnak *magam nyújtok szolgálatjára alkalmatosságot;* sőt ha az említett hazám bibliothekája mellett módom lehetett volna az Úr kivánságának beteljesítésére, abban is készségemet tapasztalta volna, hanem mivel azon hivatalok csak addig adattatnak idegeneknek, míglen gyermekeimnek nevelői a nevelést végzik, megbocsát az Úr,

laszban egy hely, mely jövendőre más valamely alkalmazással biztatja Csokonait. Széchényinek, a becsületes, szilárd és kedélyes férfinak ajkain az nem volt puszta biztatás, és meg lehetünk győződve, hogy, ha Csokonai vége oly közel nincsen, a pártfogó igérete

---

hogy ily rövid üdeig tartó készségemnek jelével nem szolgálhattam. Ne vegye el azonban az Úr hozzám vonzó bizodalmát, mert amint érdemeit becsűlöm, úgy örömömnek fogom tartani mindég, ha utóbb is megmutathatom tiszteletemet és készségemet, melylyel vagyok Bizodalmas Jó Uramnak szíves s igaz szolgája G. Széchényi Ferenc. PS. Könyvtárházomnak katalogussát is Kultsár úr kezében adtam az Úrnak számára." E levelet decemberben Kultsáré követte ily tartalommal: „Érdemes Hazafi Midőn a nyáron kérdéseire felelnék, egyszersmind Virgiliussal buzdítám: Tu ne cede malis. Most annál nagyobb az örömem, hogy eszköze lehetek a segedelemnek is. Ő Exja gr. Széchényi méltóztatott száz ftoknak általküldését reám bízni. Mely bizodalmat az Úr vigasztalására fordítván, sietek általküldeni ezen assignátiót, mely szerint az Úrnak a debreceni apothekárius úr azon pénzt ki fogja fizetni. Tessék neki ezen levelet általadni, és a felvételről quietálni. — Még vagyon nálam az Úr számára: „Bibliotheca Hungarica Com. Fr. Széchényi", mely mivel 3 tómusból áll, valamely más alkalmatosság által fogom elküldeni. Addig is jelentem, hogy azt meg kell köszönni egy egész árkus formájára (folio) készűlt papiroson. Ha tetszik versben vagy folyó beszédben. — Hát a költemények mit csinálnak? Már elmúlt a diéta. Árpád választatott-e már vezérnek? Én most is csak azon kérem az Urat, hogy hexametrumokra vegye poemáját, ha halhatatlan akar maradni. A históriákra, a Kazy Hunniására egy figyelmetes embert nem szükség emlékeztetni. Minden jókat kiván Kultsár s. k. Pesten, 8. dec. 1802."

teljesedésbe megyen. Csokonai tudván ezt, a nagy örömmel vett levelet „boldogsága diplómájának“ nevezi [179]), de a hivatal pontját többé nem érinti. Figyelmének azonban folytonosan jeleit adja. A nemzeti könyvtárt egy ódával üdvözli [180]), így a gróf ezüstmenyekzőjét is [181]); amannak lajstromát vevén, könyvészeti észrevételeket közlött, s az abban hiányzó könyvek, valamint D. Földi kéziratai megszerzésére is ajánlkozék, mikre nézve a gróftól csakugyan megbízást is vett [182]).

---

[179]) L. Válog. Lev. XVII. a 886. szel.

[180]) L. Ódák, II. 8. G. Széchényi F. ő exja nemzeti könyvtárjára.

[181]) L. Ódák, II. 2. A szélhez. Vesd ö. a XVII. levéllel, a 886. szel.

[182]) Hadd álljon itt még egy levele a nagy embernek, mely a [181]) alatt idézett XVII. levélre ment válaszúl. „Pest, 30. jan. 1803. Bizodalmas Drága Úr! Az Úrnak megnyugtatására jelentem, hogy a magyar bibliothekám lajstroma vétele iránt tett feleletét, úgy küldött munkáit is az Úrnak nagy köszönettel vettem. Nagy Gábor prókátor úrtól a diplomatica collectiója I. tómusa iránt magától vettem levelet, melyre már válaszoltam is; csak arra kérem az Urat is, hogy annak képes árát szabja, és a többi XIX tómusoknak lajstromát is velem közleni ne sajnálja. Néhai D. Földi János irásai mivoltok és árok iránt bővebb tudósítást várok az Úrtól, egyszersmind arra is kérvén az Urat, hogy a nemzeti literatúra iránt viseltető buzgósága szerint ne terheltessék nékem egy teljes elenchust küldeni a debreceniek által kiadott vagy bizonyosan kiadandó minden görög és deák classicus auctorok edítiójáról, hogy ebből megtudhassam, mi híával légyen még a már nemzeti bibliotheka. Addig is pedig, ha az Úr ugyancsak a nemzeti bibliothekába

XVIII. Noha az 1802. év nyugtalan is, szerencsétlen is volt Csokonaira nézve, miután fele Komáromban, Pesten és Váradon, másik fele a tűz kárai és zavarjai, valamint csalatkozott remények köztpergett le : nem folyt el mégis munkásság nélkül. Még nem osztatott ki „Csokonay Vitéz Mihály Munkái“ első kötetének első „csomója“, mely a Tavaszt tartalmazá [183]), Lilla Kassán, Dorottya Komáromban, az Anakreoni Dalok [184]) Bécsben, még censúra alatt késtek [185]): már készületeket teszen a folytatáshoz,

---

tartozó régi könyvekre akad, melyek jól vannak conserválva, és képes áron szerezhetők (amit akárki felől is fel lehet tenni, mivel ez által a haza díszének és javának áldozik), csak tessék azok felől engemet előre tudósítani, netalántán duplicátumokat vegyek. Ezek mellett igaz tisztelettel vagyok az Úrnak kész köteles szolgája G. Széchényi Ferenc s. k. — Feleségem e napokban Kultsár úr által megköszöni az ajándékot.“

[183]) E gyűjtő cím egyedűl a borítékon állván, most már csak kevés példányon látható. A boríték hátán az előfizetők nevei, szám szerint 44; köztök gr. Festetics György, gr. Erdődy Zsigmondné szül. Tolnai Festetics Mária, Horváth Ádám, b. Vay Miklós, Vitkovics Mihály jurátus, Vajda Sándor komáromi kereskedő stb.

[184]) E gyűjtemény azon tizenöt anakreontismusból állt, mely eredetileg Lilla részeit is tette, u. m. a most V. VI. VIII. IX. XII. XIII. XV. XVIII. XIX. XX. XXI. számokkal jegyzett dalokból, más tizenöttel bővítve.

[185]) Ennek emlékezetét fentartotta Lilla előbeszédének kézirati vég cikke, melyet alább [186]) és [187]) alatt közlök; ez értendő a fent említett aláirási ív „véletlen bajai“ alatt: noha a M. Hírmondó (1802. II. 342.) mind a hármat már septemberben hirdette sajtó alatt lenni, s noha Cs., Debrecenben, 1803. mart.

új aláirási ívet bocsát ki Debrecenben [186]) a második és harmadik csomóra, melyekbe Lilla és Dorottya voltak szánva [187]), nyomtatókkal intézkedik [188]), pártfogóról gondoskodik, s miután első levele [189]), melyben Lillát Festetics Máriának gróf Erdődy Zsigmondnénak ajánlá, válasz nélkül maradt, a grófné csillag-

---

3. Mosóci Institóris Gábor pesti könyvárusnak az Anakr. Dalokat és Lillát illetőleg ezt írja: „Még a munkáim sem a bécsi, sem a kassai sajtó alól ki nem kerűltek. Sz. György-napi debreceni vásárra bizonyosan lejönnek.“ A körűlmények összevetése mutatja, hogy ez puszta biztatás volt.

[186]) és [187]) 1802. augustus 15. — „Véletlen bajaim, úgy mond, hátráltatták szinte ekkoráig munkáim második darabjának kiadását. Mely késedelmet hogy annyival jobban kipótolhassak, két sajtón dolgoztatok, úgy hogy sz. Mihályra mind a 2-dik csomó, t. i. a Lilla, mind a 3-dik t. i. a Dorottya, egyszerre ki fog jönni.“ Mennyi biztatás, csakhogy aláírók gyűljenek, holott, mint láttuk, kéziratai még vizsgálat alatt, s nyomtatókkal még semmi egyezkedés. De még több! „Aki tíz exemplárra praenumerál, egyet a szokás szerént ajándékban fog nyerni; *valamint* leopoldi pesti vásárkor egy-egy exemplárt az én anakreoni ódáimból, melyek külön fognak kijönni, és egyegy exemplárját az én rézre metszett nótáimnak, melyek klavírra és énekre vagynak alkalmaztatva, és közöttök találtatnak a Lavota és Kossovics urak compositiói közzűl.“ — Találtatik ez íven 28 előfizető, hol az egyik, hol a másik, hol a háromra (a Tavaszszal) együtt.

[188]) Trattner Mátyás, 1802. sept. 8. költ válaszában 500 példányért 8 ftot kivánt.

[189]) L. Válog. Lev. XIII. a 871. s köv. szel. Ha a levél e szavai: „az első (csomó) *kijött*“ szorosan vétetik, a levél augustus 12. után íratott.

keresztes hölgygyé neveztetése alkalmával él a kérelem megújítására [190]: sikerrel-e, nem tudom, ámbár az ajánló dal ott áll Lillában [191]. Még Lilla előtt szerkeszté újra [192] az Ódákat [193], melyek úgy látszik egy második „kötetbe" voltak szánva, valamint az „Alkalmatosságra való verseket" is [194]. Egyébiránt helyén van itt Lilla mikép keletkeztére nézve következő

---

[190] L. Válog. Lev. XXII. a 893. s köv. szel.

[191] Ez egyébiránt már jóelőre készűlt, mint azt Csokonainak egy 1802. mart. 24. előtt írt verslajstroma bizonyítja, melyben e darab csakugyan benn foglaltatik. — Annyi bizonyos, hogy 1804. apr. 9. Csokonai száz ftot kapott a grófnétól (l. Vál. Lev. XXV. a 903. szel.), igen valószinűen újabb kérésre, miután az 1804. jan. 24. Rhédeihez intézett epistolának (l. Hátrah. El. Vers. III. k. a 791. szel.) következése nem volt.

[192] T. i. Csokonai papirosai közt több szerkezet-kisérletek találtatnak, melyekben az ódák is, de más osztályozásban fordúlnak elő, mint abban, mely megmaradt.

[193] Hogy az Ódák elébb voltak szerkesztve Lillánál (és így csak azért maradtak későbbre, mert Cs. Lillához jobban bízott) mutatja egy, Cs. írásai közt találtató lajstrom (idegen írással, de Cs. kezétől származó felirattal), mely szerint a II. könyvbe 3. 4. 5. 6. helyekre ezek voltak téve: Az álomhoz, A szeplő: két anakreontismus, mely innen Lillába vándorolt által; Görög úrhoz; mely darab ez évben írva, majdan az alkalmi versek közé tétetett által; s A Feredés, mely szinte Lillába ment át. Az utolsó darab „A fársáng bucsuzása" volt; mert azon két szám, mely jelenleg ez után áll (Fazekashoz és Tüdőgyúladásomról) későbben készűlt.

[194] Ezt azon körűlmény látszik bizonyítani, hogy ezeknek lajstromában a Görögböz írt óda, Amaryllis (mind kettő 1802.) s a Rhédeiné halálára írt tanköltemény (1804.) még nem foglaltatnak.

sorait emelnem ki az előbeszédnek: „Nem .... voltak ezek az én verseim soha olyan céllal íródva, hogy belőlök egy, és egymással összefüggő kis poetai román kerűljön: egyszer egyik darab készűlt, másszor másik, és nem azzal a renddel, amilyennel e könyvben látni; némelyiket még 1793-ban csináltam, ilyen a XV-dik dal, vagy is a Tanúnak Hívott Liget, mely a Campe magyarra fordított Psychologiájának ajánló levelében, és a XXXVIII. azaz a Feredés, melynek egy része a Gessner Daphnisában egy barátom által paraphrasizálódott; van olyan is, a melyik 1802-ben jött ki a semmiségből. Egynehányat másnak a kérésére írtam. Hanem nagyobb részét élő személynek készítettem.“ [195]) E hely megerősíti, mint már felebb érintettem, hogy t. i. Lilla nem minden dalai készűltek eredetileg Vajda Juliánnára, sőt a nagy rész jóval korábbi években, midőn a képzelt vagy nem képzelt kedves még Laura, utóbb Róza nevet viselt. Egyébiránt ez év (1802.) gyümölcsei több, egészben vagy részekben szép, ódák voltak [196]), úgy Amaryllis, melylyel Schraud országos orvosnagy hitvese halálát éne-

---

[195]) L. Lilla, előbeszéd, a 232. szel., de úgy, mint az Cs. kéziratában találtatik. L. a Jegyzések közt.

[196]) Név szerint Göröghez Kerekes halálakor, Virág Benedekhez, mely utóbbi a D. Földiről irottal együtt a Hírmondóban (1802. I. 81. 82.) jelent meg, valamint mutatványúl Lillából A pillangóhoz (II. 343.), továbbá A szélhez, Gróf Festetics Györgyhez stb.

kelte meg [197]). Ez évben jelentek meg a Hírmondó mellett és külön némely lekótázott dalai is, melyek egyike Haydnt volt szerencsés zeneszerzőűl nyerni meg [198]). 1803 elején előbeszédek készűltek Lilla és Dorottyához. Időközben Kazinczy bizodalmának vevé Csokonai szép jelét. Amaz t. i. épen ekkor készítgeté Dayka verseit sajtó alá, s megküldé Csokonainak a kéziratot, hogy rajta helyenként igazítson. Mert Kazinczy úgy hitte barátja dicsőségét emelhetni, ha, mi-

---

[197]) Az előszó 1803. jan. 8. költ. E kisded munkát Cs. Kultsár által mutatta be az elhúnyt férjének, kétség kivűl, hogy ettől nyomtatási költséget nyerjen, mit Kultsár levele is bizonyít, melynek illető helyét, mint Amaryllis történetéhez tartozót kiírom: „Valamint — így ír Pest, apr. 16. 1803. — nagy örömmel olvastam Amaryllist, úgy igen sajnálom, hogy a lacúnákat nem tetszett mind eddig kipótolni. Én közlöttem az Aesculáp fiával, ki nagy megilletődéssel köszönte a lantosnak fáradtságát, nem is kételkedtem, hogy már kinyomtattatására régen kész lett volna, ha én az Úr pótolásit várván, nem szűntem volna meg erre ébreszteni. Vajjon nem akad-é az Úr némely germanismusokra, midőn későbben nyugodtabb elmével olvasná? Ha néhol az eránt tenne az Úr változást, helyesnek ítélném: többnyire a munka különös szépségekkel bővelkedik. Helybenhagyta Virág és Schedius. Tehát a nyomtatásra engedelmet várok." — Június 9. írja ugyanaz: „Amaryllis a jövő héten szép írópapirosra ki lészen nyomtatva. Eddig a vásár gátolta." — Ezekből látszik, hogy az előszó keletében az 1804. (1803 helyett) hiba, mely a külön nyomatból az Alk. Versekbe is átcsúszott.

[198]) A pillangóhoz írt dal t. i. (Lilla, III. k. XLVII. l. a 288. szel.). Megvan e zene Márton négy kötetes kiadásában is.

ben a halál magát gátlá, halála után rokon kézzel téteti. Csokonaitól sokat reménylt, mert Csokonai mestere volt a nyelvnek és formának, s az Anakreoni Dalok Csokonai ízlése tisztulását látszának hirdetni Kazinczynak [199]). De Csokonai érzé, hogy a költő műveit nem másnak kell igazítgatni, és „jegyzéseket" írt. „Végye az Úr a legszívesb köszönetemet, írá amaz mart. 2. 1803., a Daykám versei eránt tett kérés teljesítéséért. Az aesthetikai jegyzések közzül egynehánynak hasznát veszem a könyv hátulján az Úrnak szavaival és személyében: de nékem leginkább a csorbák kifenésére vagyon szükségem. Azon igyekezzen az Úr addig, míg látásához szerencsém lesz. Kivált gyönyörű dalaiban ne szenvedjen meg semmi mocskot

---

199) Az 1802. nov. 27. kelt levél ide tartozó részei: „Sajtó alá készítem Daykámnak verseit. Imhol vannak. Tekintse meg az Úr, és ahol igazításra valót lát bennek, tégyen próbát rajtok, ha szennyeket lemoshatná-e? Egynehány dala oly édes, mint ha a Szerelem sugallotta volna. Kár, hogy az a kis gyűjtemény, mely halála után kezembe jutott, több énekeit nem tartotta fenn. És ezeknek, úgy vélem, kevés javításra van szükségek: de az Abeilard és Heloíz Levelei gondos kezeket kívánnak. Kérem az Urat, ne vonja meg tőlök barátságos segédét. Háladatosan fogok az Úr felől emlékezni az előbeszédben." — „Az Édes Gergely' anakreoni verseit azért tészem ide, hogy az Úr higyje el magát, és végye elő az érdemlett kevélykedést." — 1803. febr. 21. meg ezt írja: „A tegnapi újság hirdeti az Úr Anakreonját. Gratulálok szívesen nevekedő, azaz újabb dicsőségének. Bár igen csínosan nyomtattatnék." L. Kazinczy Ferenc Eredeti Munkái. Második osztály: Levelek. Harm. kötet, 386. és 387. l.

semmi fület bántó roszhangzást" [200]). Volt-e ez újabb szorgalmazásnak foganatja, hallgatnak a papirosok; de hogy Csokonainak Daykára tett széptani jegyzései elvesztek, sajnálni lehet, mert ezek elméleti nézeteiről teendettek tanuságot. S akkor alkalmasint azt is megitélhetjük vala, Csokonai kérésére küldé-é neki Kazinczy e levél mellett Sulzer széptani szótárát, vagy azért, hogy ama jegyzések látása után neki elméleti tanulmányokra nyújtson módot, mely elkelt Csokonainál, és ösztönt, melyre kevesbbé szorúlt. Emerre látszik Kazinczy e pár szava mutatni: „Rá nagy szükségét gyanítom"; ellenben az első hihetőbb leszen abból, hogy Batteuxről és Eschenburgról is emlékezik Kazinczy, és pedig úgy, mint szoktunk szóban forgó tárgyakról; s még a Degen Anakreonáról és Gleimről, melyek épen most, midőn az Anakreoni Dalokhoz irodalmi jegyzések késziltek, Csokonait méltán érdekelhették; végre még ez intéséből: „Kedves könyve volt (Sulzer) Verseghynek; és méltán. Csakhogy az aesthesist inkább a nagy példányokból kell meríteni, mint didaktikus könyvekből." Azonban Csokonai tudta ezt, s művekről ment által a művek bölcseletére: az ő baja csak az volt, hogy őt nevelése és társasága önmaga alá vonta le. Itt nekünk elég azt tudnunk, hogy Csokonai nem szűnt meg tanulni mesterségét soha. Míg ezek folyának, Lilla, egy dal hián s némely változtatásokkal [201]) megnyerte a nyomtatási

[200]) L. Kazinczy Ered. Munk. II. oszt. III. köt. 390. l.

[201]) A kitörlött dalt: A Feredés, l. a Hátrah. El. Vers. I. k. a 729. s köv., szel. A változtatásokat a Jegyzések közt.

engedelmet; Dorottyát a komáromi könyvvizsgáló aláiratlanúl adta vissza némely fontos észrevételekkel[202]), az Anakreoni Dalok pedig csak június 17. nyertek imprimáturt törléseivel a magyar udvari tanácsnak, s azonnal sajtó alá is mentek[203]). Az elsőbbek meg-

---

[202]) Schwarzl kir. censor észrevételei, miket ez levélben közlött, mint látszik, Kultsárral, körülbelül ezek voltak: „Ki a Somogy vármegyei nemességet esmeri, s a valóban történt dologról emlékezik, mint péld. okáért én, ... könnyen tudhatja, ki volt légyen a vén Dorottya, a görbe hátú Adelgunda stb," amiért a megye, város és osztályok tulajdon neveik megváltoztatását javasolja. Továbbá mond: „Mocskos kifejezések vannak benne, péld. a III. könyvben: Az avantgardában .... azok az eleven freycorok valának, A kik már férj nélkül szülni is tudának. Tehát — kérdi — a Somogy vármegyei urak és dámák társaságában, egy noblebálban, ilyenek is valának?" — „A IV. könyvben a Lokaj Gergőnek a beszédje is több helyeken mocskos, p. o. Ihogtak vihogtak, Megkövetem, még a nadrágba is nyúltak." — Az első rendbeli észrevételeknek csak helybeli súlyok volt; de az utóbbiakat nem csak a nemesb erkölcsök, hanem az aesthesis is helyeslék; s a mű nem nyert semmit, hogy utóbb csakugyan kevesbbé kényes censor úti levelével jelent meg. — Nevezetes Schwarzl levele azért is, mert belőle tudjuk meg, hogy Dorottya alapját valamely akkor azon vidéken köz tudomású történet tette, noha Csokonai, könnyen érthető okokból, előszavában ezt tagadja.

[203]) Ha Márton az Anakr. Dalok ezen első, bécsi, kiadása előszavában azt írja, hogy Cs. azokat „még 1802-ben nyomtattatta", az világosan csak hiba (1803 helyett), vagy annyit jelent, hogy akkor rendelte el Cs. nyomatásukat. Márton saját kezű leveléből kitűnik, hogy még csak 1803. szabadúlt ki e kis könyv a censúra alól, s a címlap is, melylyel a nyomatás megindíttatott, az utóbbi évet viseli.

mentése végett Csokonai más-más helyt kivánt próbát tenni, s Váradra, Pozsonyba, Pestre, Komáromba írt, ártervet kérvén a nyomtatóktól, s tudósítást a censorok egyediségéről [204]): mily következéssel, nem tudom: annyi bizonyos, hogy Lilla Kassán, csakugyan az említett változtatásokkal, sajtó alá ment. Az Anakreoni Dalok mutatvány-íveit vevén Csokonai, a kiadás neki annyira megtetszett, hogy azt némely hozzáadásokkal nevelni kivánná [205]), ú. m. egy előljáró beszéddel a napkeleti poesis természetéről [206]), kótákra vett dalokkal az Anakreon párisi díszkiadása szerint, és jegyzésekkel; de eleinte nevekedő betegeskedése, utóbb talán pénzzavarokból eredt kedvetlen hangulata hátráltatá e szándéka végrehajtásában. Nem mintha

[204]) E levél fogalmazata, mely Marmarosi Gottlieb Antalhoz (kinek ekkor Vácon és Váradon volt nyomdája), Weber Simon Péterhez (Pozsonyba), Trattner Mátyáshoz (Pestre), Gottlieb Ferenchez (?) és Weinmüllernéhez (Komáromba) küldetett meg, Debrecenben mart. 1. 1803. költ, s többi közt ily kérdést foglal magában: „Arról is kikérem az Úrnak tudósítását, hogy az Úr mellett lévő censorhoz mennyire bízhatni? Én a státus dolgában a világért sem akarok belé avatkozni, hanem restelleném, ha némely ártatlan tréfáimért a poemáimat megherélné, rángatná és éktelenítené a censor úr.“ Csakhogy Cs. oly tréfát is ártatlannak tartott, melyet Sárközy, Kultsár s más nem debreceni barátjai nem tartottak ártatlanoknak, s melyekért a maradéknál lakol!

[205]) L. Márton előszavát, az első, bécsi, kiadáshoz, III. IV. l.

[206]) Talán „az ázsiai poesisról?“ L. Aesth. Töredékek, I. a 793. s köv. szel. — De ez az Anakreoni Dalok elébe aligha illenék.

Csokonai ez évben minden segedelem nélkül volt volna; Kultsár maga is két ízben vala némely ajándékok megküldője[207]), de ez nem volt annyi, hogy a saját fészkét még fel nem építhetett beteges ember szükségeit fedezze. E körűlmények között a jegyzések csak tizenöt dalhoz készűltek el. Dorottyát még apríl 16. küldé le neki Kultsár, azt jegyezvén meg róla, „hogy mestersége és szépségei megmaradhatnának azoknak eltörlésével, melyek a censúrán fenn akasztották.“ Csokonai Illei Takács Károly nevű ismerősét bízta meg Váradon a kiadás gondjaival, de oly kevessé mozdította elő maga is részéről ez ügyet, hogy e barátja kénytelen volt még 1803. dec. 16. sürgetve kérni a szerzőt, jőne Váradra a törlések pótlása végett. És így sem az Anakreoni Dalok nem

---

207) 1803. apr. 16. ötven ftot gr. Széchényinétől a Tavaszért; jún. 9. százat gr. Festetics Györgytől egy ódáért (II. 14.). „Az ódát megmutattam, írja Kultsár, azon bíráknak, kiket az Úr választott. Helybenhagyták, én pedig elküldöttem annak, akinek volt szánva. Jó szívvel fogadta, és az Úrnak ezen 100 ftokat rendelte. Egyszersmind meghagyta, hogy az Úr dicsőségére lenyomtattatnám. Ezt előbb még sem akartam cselekedni, mint sem az Úr újan megvizsgálván s leírván ódáját, nekem megküldené. Erre tehát most az Urat megkérem, hogy, midőn gr. Festetics érdemeit énekeli, magának is szinte oly érdemeket szerezzen a nemzeti poesisnak fölemelésével.“ — Minden fiatal írónak oly barátot mint Kultsár, s az eszméltetést készséggel elfogadó keblet! — Megjelent az óda időközben, a Rhédei Lajoshoz s A Szélhez címzettekkel, egy külön íven, jegyzésekkel, a M. Hírmondó utolsó negyede mellett, martiusban, 1803.

mozdúlhattak ki Bécsből, sem Dorottya Váradról, míg Lilla Kassán, ki nem váltva, várá a kiszabadulás óráját, de mind hiába.

XIX. Csokonai éltének harmincadik évét élte. E szép korban, midőn az ifjú férfivá lett, s a tűznek és erőnek legszebb egyesülését mutatja, az egészségnek iránta annyiszor hűtelen istenasszonya tőle végképen búcsút vett[208]). Nem pótlák azt lelket erősítő jótékony erkölcsi ösztönök: háza csak félig lakhatóvá téve, félig még kormos omladék[209]), munkái bizonyos mozdulatlanságra kárhoztatva, jövendője sehogy sem biztosítva, lelkét felépülése iránti aggodalom töltve be[210]): el kezdé hagyogatni az élesztő kedv, az erélyes kitűrő munkásság, mely oly sokáig dacolt nemtartós alkotmányával. Az epopoea meg volt kezdve, oly lelkiisméretes, sok évi készületek után, oly mély érzésével a feladat nagyságának és komolyságának, oly tisztelet-gerjesztő lelkesedéssel! „Már hozzá fogtam Árpád megtelepedése felől való heroikum poemámhoz — írja gróf Széchényi Ferencnek —

208) „Oly szomorú hírt beszéllt felőled a füredi innepi deák, hogy *nagyon elbetegesedtél.*" Puky lev. apr. 11.

209) Így találta Gaal László, ki 1804-ben hozzá, vagy inkább anyjához, jött lakni.

210) Mátyási, május 30. írja: „Szívesen sajnálom az Úrnak erőtlenkedését, de elméje rúgóinak pattogó elevensége, *s egészségével oly szívre vett gondolása* jó reménységet nyújtanak javulásáról, melyet én csak óhajtásommal segíthetek." Menynyire kezdte magát Cs. ez időben kímélni, arról utóbb a XXII. fejezetben.

melyen holtig dolgozok“[211]); de életgondjai, a gyengélkedő test ingerlékenysége mellett élesbek és égetőbbek mint a boldog könnyelműség napjaiban, el-elzavarák a nemes íhlet nemtőit. Ismét és gyakrabban foglalta el valamely állandó kereset vagy függetlenítő pártfogás gondja. Nem lehet mosolygás, de keserű mosolygás, nélkül látnunk, mikép a költő Csokonai, a reménytelenség valamely órájában Mercúr kígyósbotjához is kész vala nyúlni, s Puky Istvántól a dohány, bor, aszu s egyéb cikkek szikszai árát tudakolja, amaz pedig egész komolysággal ilyeket felel (1803. apríl 11.): „Te, kedves barátom, kereskedő akarsz lenni! A nem utolsó gondolat, csak a plánumát jól kicsináld!“ A fen választott árúk iránt felelvén Puky, „egyébféle naturáléval való speculátiót — folytatja — nem láthatom tanácsosnak. Ha a marhához tudnál, a még mindeniknél jobb volna. De e teljességgel nem mi-forma embereknek való.“ Boldog isten! mely tárgyai egy költő tünődései, töprenkedései, levelezéseinek! Másfelül a javalás, melyet munkái gróf Fekete Jánosnál arattak, egy szempillantásra oly reményt költének benne, hogy a költő-generális fóti jószágán (Pest mellett) lelhetend egy kis Tusculánumot, hol háborítlan nyugodalomban élhessen nagy feltételének. Ily szándékkal látszik

211) Hogy e sorok szó szerint veendők, bizonyítja Cs. kéziratainak egy ön-készítette összeírása, mely szerint, a „No. 11.“-gyel jelelt csomóban, egyebek mellett, Árpád is előfordúl. Hogy ennek is el kellett veszni!

írva lenni Feketéhez azon szép költői levél, melynek szerény vége csakugyan teljesedésbe ment [212]), mint azt a jó Mátyásinak egy szíves leveléből tanuljuk [213]). Ily szándékkal kivánta Dorottyát Rhédei Lajosnak ajánlani [214]), kinek neve a magyar hadi akademiára

---

[212]) L. Hátrah. El. Vers. III. k. a 791. szel.

[213]) „Ami az Úrnak a generális úr iránt való gondolatját illeti, annak, fájdalommal kell írnom, semmi módját nem látom; mert maga fóti residentiáján kivűl mindén földesúri jusok egy talpalatnyiig a helységek által árendáltatnak és bíratnak első januáriustól kezdvén 32 esztendőkig. De generaliter is az Úr feltételéről az a vélekedésem, hogy egy Sanssoucit vagy nem nagy úrnál hazánkban, vagy ha annál, csak Erdélyben lehet reményleni. A tapasztalás bőven megesmertetett engemet a mi nagyaink szalmatüzével; míg csak dicsérni vagy ingerleni kell, magno promissores hiatu; mikor cselekedetre kél a dolog, nem akarásnak nyögés a vége. A még továbbá kevés volna, ha csak a tulajdon természetéből folyólag kellene, de ami keservesebb iga, erkölcsiképen is taksásokká kénytelleníttetik azoknak lenni a szegény legény.

Vsibus edocto si quidquam credis amico,
Vive tibi, et longe nomina magna fuge.

Egyet tudtam eddig a köznemességből, aki az én közbenvetésemre minden bizonynyal képzelt boldogságába helyheztette volna az Urat: de a múlt hónapban megholt, s vele együtt az én tudományom is elenyészett, míg más valakiben újra fel nem tetszik; mely ha történne, közleni el nem mulatnám."

[214]) L. a Válog. Lev. XXIII. a 894. s köv. szel. Hogy Cs. szándéka csakugyan az volt Dorottyát vízkereszti vásárig (1804. jan.) kiadni, mutatja az idézett levéllel összehangzólag Illei Takács Károlyé, melyben 1803. dec. 16. írja, hogy, ha Cs. nem jön a (censúrai) hézagokat pótolni, a könyv vízkeresztre meg nem jelenhetik.

tett ajánlatánál fogva 1802 óta a Festeticsé mellett kezdett neveztetni; a válasz szerint Rhédei mindenek előtt a költő személyes ismeretségét ohajtá[215]. Ily szándékkal fordúlt ismét Széchényi Ferenchez, az Anakreoni Dalokat ajánlva pártfogásába, s elpanaszolva neki, hogy eposa dolgozásában nyomtatási bajai zavarják, „és az, hogy egy Tíburban vagy Tusculánumban — úgy mond — meg nem vonhatom, vagy is, ki nem deríthetem magamat"[216]. Nem akadtam nyomaira' e lépés sikerének: lehet hogy a gróf, ki épen ekkor könyvtárát nagy díszszel és költséggel állítá fel Pesten a szentpáliak hajdani könyvteremében, s azt folyvást nagy áldozatokkal gyarapítá, egyelőre sokallotta a többszöri segedelmeket; de lehet, hogy a levél, melynek fogalmazata bevégezve nincs, el sem is küldetett. Annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy nem e nagy embert illetheték Csokonai panaszai, mikre Sárközy azon kor-jellemző észrevételt teszi, hogy vannak nagyok, kik előtt „authornak lenni nevetséges conditio, sőt azokkal valamely correlátióba lenni is néminemű megalacsonyításnak tetszik"[217]. Beállt az 1804. év is, elmúlt a vízkereszti vásár, a három munka még mindig kiváltatlan, vagy épen nyomatlan. S most kénytelen, a kitérő vagy elhalasztó válasz dacára, újra Rhédeihez folyamodni; s a formák találásában soha sem szükűlő költőnk egy

[215] 1803. június 9.
[216] L. Válog. Lev. XXI. a 891. szel.
[217] Nagy-Bajom, aug. 9. 1803. költ levelében.

csínos allegoriai epistolában[218]) adá értésére, hogy szívesen megyen Váradra a Maecénnek udvarolni, mihelyt neki mód nyújtatik. Lilla iránt pedig, mely még februárban is kéziratban hevert a kassai nyomtató kezei közt, Kazinczyhoz fordúlt[219]). A sikernek sem Váradon, sem Kassán semmi nyoma. Ily körülmények közt Csokonainak nem maradt más vigasztalása, mint barátai részvéte, melyben, mint láttuk, gazdagon részesűlt, de melyet ő is lelke egész erejéből viszonzott. Csak nemes kedély képes úgy érezni, mint érzett ő, midőn Kazinczy halálos betegségének, maga is súlyos beteg, hírét vette. Szentgyörgyihez ekkor lelke fájdalmas hevében írt levele szép érzésének egyik legvonzóbb tanusága[220]). Mely kevessé hálháltatott meg utóbb ez önfeledő szeretet!

XX. Az alkalom, mely végűl mégis közelebbi érintkezésbe hozta Csokonait Rhédeivel, szomorú volt; és szomorú leginkább költőnkre nézve, mert kora végét ha nem okozta, bizonyosan siettette. Rhédeiné t. i. apríl első napjaiban meghalt. Ismerjük

[218]) L. a Hátrah. El. Vers. III. k., a 791. s köv. szel.

[219]) L. Kazinczy erről levelét Kazinczy Ered. Munk. második folyama III. kötetében, a 388. lapon, hol K. 1804. febr. 24. így ír: „A Lilla állapotját nagyon sajnálom ... Kassán egy Fülöp János nevezetű senátor vagyon ... Ha az Úr az első postával néki egy isteni íhletésű levelet ír, s reá bízza, hogy ő a manuscriptumot vegye által, vagy kötelezze a német-magyar embert fogadásának teljesítésére, meglesz amit az Úr óhajt."

[220]) L. a Válog. Lev. XXIV. a 896. szeleten.

a módot, mely szerint a Calvin hívei halottaikat tisztelni szokták. A választott szónokok közt költőnk is volt, kitől verses mű kívántatott. Apríl 10. indúlt ő meg Nagyváradra, hová huszonnégy órai folytonos utazás, álmatlanság, rendetlen élelem, hideg nedves levegő által elgyengítve érkezett meg más nap a különben is félbeteg Csokonai. Csak itt készűlt el végképen, nappali s éjjeli munkával, nagy lelki megfeszítéssel, s mint hiteles forrásból állítható, a bor mértéktelen használata mellett, melylyel talán az úti fáradalom s gyengélkedés által ellankadt idegeit akará költőnk éleszteni, a nem kevesebb mint hét énekből és kereken ezer versből álló költemény, mely mind e mellett, s alkalmi részei dacára, tartalmasságával, poetai erejével és fenséges érzületével [221]) díszes helyet foglal tanköltészetünk osztályában [222]). A temetési szertartás apríl 15., a délesti órákban ment véghez. Csokonai hangban és tagjártatásban szokott tüzével szavalá el a terjedelmes művet, az őszinte hallgatók- s a gyász részeseinek nagy megindulása között [223]). S ez volt, mint Domby mondja Ciceróval, *divini hominis tanquam cygnea vox*. A szertartás alatt Csokonai roppant áthülést szenvedhetett, mert a kö-

---

[221]) Nem tudom, kifejezi-e e szó a „Gesinnung"-ot eléggé. Én ezt értem alatta, míg valaki szerencsésbet kísért meg.

[222]) L. az El. Költ. III. k. 142—164. szel.

[223]) A szeretetlenségre máskép hatott az actus. L. Kazinczyt a Muzárion IV. köt. 60. l.

vetkezett nap hajnalán kemény láz rázta fel a csak félig eszmélőt álmából, Sándorffy[224]) orvos barátja tüdőlobnak határozá a betegséget, hősileg megtámadá azt, a veszedelmes tünemények tágúltak, s heted napra, t. i. apríl 22., a szegény költő már útközben volt haza felé, hol ügyei az akkor tartott vásárnál fogva jelenlétét meg látszottak kivánni. Ily körülmények közt Csokonai nem jelenhetett meg Rhédei házánál, mit ez hír szerint rossz néven vett; s az irígység, melyet a nyert siker költött fel földiei között, kiktől ő iskolai baja óta állandóan visszavonúlt volt, gúnyolódva kérdé jutalmát „híres verseinek", míg mások fényes díjaztatást rebesgettek: holott a beteg Csokonai, orvosán s egy, kegyelet által hozzá vezetett katholikus tanulón kivül, míg baja tartott, senkitől, annál kevésbbé Rhédeitől nem látogattatott meg; s ő azalatt, míg a halotti papszónokok aranyban nyertek jutalmat, azon summából költekezett, melylyel épen eljövetele előtt gróf Erdődy Zsigmondnétól nyert vala ajándékban[225]). E közben Váradon megjelent a költemény is, tudta s hozzájárulása nélkül, hibásan

---

224) Sándorffyval először 1795-ben találkozunk, midőn Bécsben, mint orvosi tudományok hallgatója ily című költeménynyel lépett fel: „Poetai botanica, nevezetesen a poeták elmés költeményeikbe bécsuszott plánták neveik" stb. — 1797. gróf Teleki Sámuelnét üdvözölte verssel. — Orvos tudorrá, már mint tagja a jénai miner. társaságnak, lett aug. 4. 1798. Dilettáns költő volt tehát, s innen Cs. iránti tisztelete.

225) Apríl 9. vett 100 rftot a grófnétól. L. Válog. Lev. XXV. a 903. szel.

s megcsonkítva[226]). Mind ezek, mind kárvallása és testi szenvedései keservesen hangolák ingerlett kedélyét[227]); mikhez még félreértések és gyanakodás járultak Sándorffy őszintesége iránt[228]); s midőn Rhédei aug. 16. Bod János bárándi papnál száz forintot teve le Csokonai részére jutalmúl: noha e jóakaró barát sorai képesek lettek volna megnyugtatni őt Rhédei érzülete iránt[229]), sept. 8. mégis érzékeny,

---

[226]) L. Válog. Lev. XXV. a 900—901. szel. — A váradi kiadás, mely 8-rétben 39 lapot teszen, csínos, de hibás, csonka, s hiányoznak az énekek címei. Azonban ez állapotja dacára is a költemény barátokat talált. Cs. papirosai közt Obernyik Józsefnek, egy, Derecskén jún. 11. költ szíves levele találtatik, mely elragadtatással szól a műről; így Kocsi Sebestyén István hajdúböszörményi predikátoré is, aug. 6-ról, mely sajnálva említi, hogy az sem teljesen, sem jegyzésekkel nem jelent meg, hogy „megértvén jobban, hozzájok jobban ízelednének“ az olvasók.

[227]) Bőven értesít Cs. lelki állapotjáról a XXV. Levél (897. s köv. szel.). Ha sötétebb színben látta is a valót mint kelle, annyi áll, hogy a körülmények szövődése kedélyére izgatva s egyszersmind nyomasztva hatott.

[228]) Mely hihetőleg alaptalan volt. A költemény elkérése, melylyel Cs. oly súlyosan vádolja a XXV. levélben Sándorffyt, teljes jó szándékból történhetett; a nyomtatásról egészen Rhédei felel, ki, mint másutt, úgy itt is megpróbálta költői erejét, és Csokonaival kézen fogva jelent meg a közönség előtt egy szomordallal. Sándorffy az előtt is az után is tiszteletet tanusított a költő, s részvétet az ember Csokonai iránt.

[229]) „E folyó hó 16. mélt. Rhédei Lajos úr itt Bárándon keresztülmenvén, hozzám bejött és kevés beszéllgetéseink után mindjárt barátom uramat hozta elő, még pedig leírhatatlan jó indulat lévén benne bar. uram eránt. Nem adhatom bar.

sőt keserű levelet intézett az utóbbihoz[230]), melyben írja többi közt: „Ngdnak egy személyes, vagy tisztje által írásban, vagy élő szóval irántam kijelentett kegyes reflexióját száz rftnál többre becsültem volna!“ s ismét: „én kevéssel szükölködvén, kevéssel gondolván, kevés után ásítozván, száz rftra magamban nem sok impressiót érzek“; s az elhúnytnak holmia közől valami kisded emlékeztetőt kért ki magának.

---

uramnak mostani levelembe azt mind tudtára, amiket beszéllt, és micsoda ajánlásokat áldozatokat emlegetett, melyeket tejéndő lesz b. urammal.“ — „Az én kezembe adott ez a jó úr száz rftos bankót, hogy magam adjam kezibe bar. uramnak azzal a jelentéssel, hogy e még csak kezdete az ő jószívűségének, melylyel, míg él, tetézni fogja bar. uramon szakadatlanúl a maga szivességét.“ „Előre jelentem, hogy Rh. úrnak, aki három hét múlva itt lesz ismét, minden munkáiból egyet készítsen b. uram, mert, amint mondja, pedig sajnálva, egyet se látott még — Kleist, Dorottya, Amaryllis, ezeken kivül is amik kezinél vagynak vagy lehetnek.“ — Ezekből kivehetjük, hogy, ha a jan. 24. írt epistolának mind eddig nem volt sikere, és Dorottya Maecén nélkül jelent meg, annak nem Rhédei volt oka. Hírből ismerte ő Csokonait, de személy szerint a temetési alkalomnál nem elébb, kevés nyomtatott munkáiról sem: s így nem vehetjük rossz néven ha, mielőtt pártfogása alá venné, mely hihetőleg hathatós és tartós leendett, az embert színről színre ismerni óhajtá. Az ajándéknak Bod általi küldése sem oly gyöngédtelen, mint elvontan gondolnók: Bod részvevő jó barátja volt Csokonainak, s az, kinek viszonyát Rhédeihez e sora festi: „Én ezen jó uramnak méltatlan ugyan, de kedves szolgája lévén“ stb. Ha Cs. büszkének tekinté Rhédeit, ez, nem minden színe nélkül a valónak, makacsnak s szerfelett elvonúlónak nézhette amazt.

230) L. Válog. Lev. XXVI. 905. és 6. szel.

„Hadd álljon az — folytatá — az én kis muzeumomban, melyet a nyáron rakattam, hadd álljon ama nemes elhúnytnak emlékezetére Ngd irántam kimutatott kegyes hajlandóságának zálogáúl, nékem újabb újabb háládatosság ösztönéűl, az én alacsony irígyeimre nézve pedig Perseusnak paizsáúl.“ Rhédei válasza egy tapasztalt világfi intéseit a jóakarat szíves hangján foglalá magában[231]. Nehéz az előttünk fekvő

---

[231]) Cs., két levele Rhédeihez (XXV. XXVI.) az olvasó előtt fekszik; az acták kiegészítése, és Csokonainak úgy, mint Rhédeinek teljesb festésére álljon itt ennek, különben is érdekes, válasza: „Teljes bizodalmú drága nagy jó Uram! Hogy az Úrnak sept. 8. hozzám utasított levelére ily későn válaszolok, részszerint ide s tova való járkálásom, részszerint aug. 19. napjától fogva tartó egészségtelenkedésem okozta, és így ezen tartozásom teljesítésének mostanig lett halasztását reménylem nem fogja az Úr rossz neven venni. Múlt aprílis 14. napján épen a legszomorúbb környülállások között levén legelsőbben szerencsém az Úrral megesmerkedni, mint oly férfit, akit a jóltevő természet különös elmebeli tehetséggel ruházott fel, egész becsülettel fogadni igyekeztem; azon szép versekért, sőt tudós munkáért pedig, melylyel néhai kedves feleségem hamvait megtisztelni tetszett, tartozó háládatosságomnak némü jeleit adni el nem mulasztottam volna (valamint ezt mindazok iránt, akik ezen alkalmatossággal csak legkisebb fáradságot tettek, nemesi gondolkodásom módjához képest meg is bizonyítottam): de minekutána az Úrnak innen lett elmenetele előtt — ámbár mind magam kértem, mind mások által kérettem — magát hozzám megalázni nem tetszett; kedvetlen környülállásom s egyéb foglalatosságomnál fogva pedig szünetlen való utazásokkal töltvén el az időt, ezen a vidéken igen keveset voltam, sőt megvallom együgyüségemet, az Úr hollétét egyáltalában nem is tudtam — személyes felkeresése egyedűl ezen okból maradt el;

adatokból megitélnünk, mennyiben méltó Csokonai gyanúja Sándorffy, valamint Rhédei ellen: makacsság

---

mert ámbár az Úr hamarább találhatta volna módját a velem való lételnek, becsületemre mondom, hogy ha tudtam volna az Úrnak Debrecenbe való lakását, elmentem volna látogatására, s magam adtam volna által azon csekély sommát, melyet hír nélkül történt eltávozása miatt itt kezéhez nem szolgáltathattam, *és amelynek az Úr előtt semmi becse nem lévén, csak úgy fogadott el, mint versifikátor, és mint a halotti pompára dolgozott kézmüves.* Tanubizonyságúl hívom a többek közt t. Beck Pál, Fráter István és Sándorffy urakat, akik előtt sok ízben mondottam, hogy az Urat látni kivánnám, sőt kértem hogy nevemmel kérjék a hozzám való jövetelre; de mivel ez meg nem történt, hogy ne láttassam mintegy szántszándékkal halasztani tartozásom teljesítését, múlt augustusba Bárándon tiszt. Bod uramnál beszéd közt előhozódván, hogy rövid nap Debrecenbe fog menni és az Úrral mint jó esmerősével tanálkozik, kértem a 100 ftnak általadására, ezen izenetet tevén hozzá: „hogy addig is, míg személyesen tanálkozhatom az Úrral, tessék azt a csekélységet elfogadni; hogy az Úrnak tőlem való maga elrejtését sajnálom, és szeretném az okát tudni, miért nem tetszik felém is jőni. Hogy akármikor hozzám jőni s nálam múlatni tetszik, kedvesen fogom venni, és ha valamiben szolgálatára lehetek, nyereségemnek tartom."

Mert mással jól tenni oly legfőbb drága kincs,
Melynél interesre adott kincs hasznosb nincs.

Tudom annyival haszontalanabbúl beszéllek, mivel az Úr hozzám írt levelébe kitette, hogy a maga vélekedése mellett marad, s egyébiránt is az erkölcsi tanításoknak kevés sikere szokott lenni a megrögzött szokás kiirtására: de az Úr iránt való szíves vonszásom, szép talentumainak becsülése és azoknak a köz haszonra s hazánk díszére nagyobb mértékbe lehető fordíthatásán való hazafiúi törekedésem ösztönöz, hogy az Úr előtt ellenkező gondolkodásom módját felfedezzem, mely egész életemnek zsi-

nélkül ő, ez bizonyos, nem volt, s a sérült kedély a körülményeket tisztán megitélni nem képes. Így folyt

---

nórmértéke, és amelynek édes gyümölcsét naponként tapasztalom. Tudniillik vakmerőségnek tartván azt kivánni, hogy mások magokat egy személyhez alkalmaztatni és azon környülállásokhoz szabni, ahova és amelyek közé a sors helyheztet; és a régi történetek, valamint a mindennapi tapasztalás is bizonyítják, hogy a Darius kincsével bíró dúsgazdag is

Noha hasznos a pénz s legigazabb szolga,
S akinek pénze van, jól foly annak dolga;

ha Diogenes példáját követvén a hordóba való kucorgás által akarja mások figyelmetességét magára vonni, kinevetés, sőt megvetés tárgyává teszi magát; ellenben a tisztességes magaalkalmaztatás és szelíd erkölcs által sok szegény legény becsületre kapott és fényes szerencsét tett.

Ezt tehát, amint mondám, az Úr ritka tulajdonságainak nagyra való becsülése és hazánk díszére való fordíthatásának óhajtása jegyeztette ide fel velem, és minthogy ez a közmondás az Úr előtt tudva vagyon:

Mást, mint magát, jobban fest le a képíró:
Így más rólam, mint én, jobb itélő bíró.

reménylem, mint szíves jó akarójától, jó néven fogja venni gondolatim előadását. De mondhatom, az egész okos közönség sajnálja, hogy az Úr magát a társaságos élet fentartására szükséges és szokásban levő rendhez szabni nem kivánja, és egy olyan érzékeny szívű, éles elméjű s különös tulajdonságú ember általlátása bizonyosan messzebb hat, mintsem azt jóvá hagyhatná, aminek helytelen voltát a következések mutatják. Gyakorta megcsaljuk magunkat azzal, hogy mi természeti tulajdonságnak tartjuk azt, ami csak szokásból maradt reánk: de ha józan elménket használni kivánjuk, és a dolgokat úgy veszszük amint vannak, nem pedig amint a mi hibás képzelődésünk szerént lenni kellene, szinte megszégyenűlve rázzuk le hibás szokásainkat nyakunkról, amelyek úgy és inkább magunknak mint másoknak voltak terhesek.

az év: a gyuladás tüneményei le voltak győzve, de következései, melyeket az inkább felfakasztott mint szült, pusztították tüdőit. Napról napra aggodalmasban kímélte egészségét s főzött terveket jövendője iránt. Sok reménye füstté vála már: az őt őszintén kedvelő Beck Pál kamarásnál kerese tehát menedéket[232]). A levélnek siker nélkül maradta bírta, úgy látszik, arra, hógy az építést folytassa: annyi t. i. a Rhédeihez írt levél idézett helyéből kitűnik, hogy a nyáron dolgozó szobája elkészűlt. Költői munkásságának azonban ez évről kevés nyomát találtam. Szép odája „Tüdőgyuladásomról" nem sokára készűlt felgyógyúlta után[233]); e sorok:

Az Úrnak azon kivánságát, hogy a feleségem kedves jószágai közűl emlékezésűl egyet küldjek, nagy örömmel teljesítem; és íme egy olyan portékáját, amit maga varrott ki, küldöm: rövid nap, ha tudnám hogy kedvet nyerek vele, a magam tulajdon metszett képével is szolgálhatnék. Egyéberánt erántam való szívességét kikérem, s örűlnék rajta, ha meglátogatni tetszene. Aki szíves indulatiban ajánlott állandóúl vagyok az Úrnak alázatos szolgája Rhédei Lajos s. k. Nagy-Várad 27. oct. 1804."

232) És pedig májusban. Ez kitűnik Beck Pálnak, Téglá son, 1804. sept. 13. költ leveléből, melyben ezt is írja: „A májusi levelet nem vettem, máskint el nem múlattam volna felelni azt, amit most." Mit felelt, alább a fejezetben elbeszéllem.

233) Mutatja ezt a Sándorffy iránt kifejezett hála; és Sándorffynak már máj. 26. költ érzékeny levele, melyben, ez ódára vonatkozva, írja: „Vajha a meggyengűlt, sőt szinte születésétől fogva gyenge machinájának is oly nagy volna ereje, mint amilyen nagy erőt mutatnak ezek a szent és magosan repdeső gondolatok az Úr lelkében."

Minő derűlés ez, nagy ég?
Sándorffym ül ágyamnál... s ennek
Köszönhetem hogy élek még?
Zendülj, echózz, esti csendesség!
A hálá engem dalra ránt.
Telj bé, kettős szent kötelesség
Az orvos és barát iránt!

mutatják, hogy a beteg és orvosa közti viszony még ekkor ép volt. Még a Tavasz egy új kiadásának előkészítésével foglalkodott[234]), s úgy látszik, történeti

---

[234]) Azon jegyzések, melyek a Tavasz második (1806.) kiadása mögött állanak, még 1802-ben az elsőhöz készűltek, mint azt az előszó bizonyítja, de, a nyomtatás helyére tán későn érkezvén, elmaradtak. Hogy Csokonai 1804-ben egy második kiadásról gondolkodott, bizonyítja papirosai közt a „Spalding" névhez (l. a 352. szel.) találtató jegyzése (l. azt a Jegyzések közt a Munkák végén), melyben Spaldingnak 1804. május 2. történt halála már említtetik. — Úgy látszik, noha némely helyeken a Tavasz kelete nem felelt meg a szerző óhajtásának, péld. Vályi Nagy Ferenc Patakról 1804. mart. 24. írja, hogy Kleist nem kél, s ez alkalommal figyelmezteti Csokonait, hogy ha ismét küld eladandó munkákat, azok „pünkösdig érkezzenek, mert azon túl késő leszen, mivel a deáknak azon túl szinte karácsonig kevés pénze vagyon: aratás utánra pedig kiosztogatni nem bátorságos, mivel akkorra némelyek közzűlök oda is maradnak"; — másfelé e könyv szerettetett. Aranka György, M.-Vásárhelyről 1803. oct. 27. írá: „Az Úr neveköztünk de meliori igen esméretes, szeretik munkáit. De azt az egynehány szót benne nem érti senki, az iránt panaszolnak is, haragusznak is, de csak azokra a hitvány szókra: az Urat szeretik." E „hitvány szók" azon tájszók, mikkel Cs. élni szeretett. Tán ez bírta rá, hogy első jegyzéseit megszaporítsa, melyek közt péld. ezek: cölöp, csalogány, csermely, dúc, libuc, meg nem voltak magyarázva.

stúdiumai sem szűntek meg folyni[235]). És most történt, hogy Beck Pál, ki Csokonai májusi levelét nem vette, önkényt magához hívá őt, s midőn ez sept. 10. jövetelét igéré, 13-d. kocsit küldött érte egy szíves levéllel, mely mind írójának, mind, és nem kevesbbé vevőjének becsületére szolgál. „Szíves ajánlásommal az Urat megelőzvén, gondolhatja, hogy nem csak szívesen, de óhajtva várom. Gyönyörködni fogok rajta, *ha egy oly becses hazámfia, kinek jeles elméjét örvendve csudálom, házamat menedékhelynek fogja választani ezen rövid és fergeteges életben.*" Azonban Csokonai vagy csak rövid ideig élhetett a hívónak ritka jóságával, vagy épen nem, hihetőleg súlyosb egészségi változásai miatt. November 5. Kiss Imréhez írt epistoliona[236]) ugyan még-egyszeri, de utolsó fellobbanását mutatja jó kedvének: ez egyszersmind hattyuéneke volt. „*Sír bennem a lélek* — írja hozzá Erőss János barátja, Bárándról, 1805. január 20. — *nyomorúlt sorsán.*" Nyolc nap múlva e sors véget ért. Január 28. özvegy Csokonai Józsefné házánál egy, legszebb korában elhúnyt férfi lelketlen tetemei voltak kiterítve, melyeknél egy kisírt szemű asszonyi alak virasztott. A korán elhalt férfi Csokonai Mihály, egyetlen siratója édes anyja volt.

---

[235]) Ez abból gyanítható, mert ez évben gr. Széchényi Ferenctől némely munkákat kért kölcsön a nemzeti könyvtárból, mely kérését azonban a gróf, 1804. Pesten sept. 5. költ levelében kénytelen volt megtagadni, mert a szabályokkal egyeztethető nem volt.

[236]) L. az El. Költ. III. k. a 164. s köv. szel.

XXI. Csokonainak, mint annyi jelesnek, meg kellett halnia, hogy a köz részvét iránta felébredjen, s munkái a közönséghez megtalálják útjokat. Az évek óta igen elvonúltan éltet a város elöljárói, papok, tanítók, az őt tisztelő s szerető egész főiskolai ifjúság s a népes város egyéb lakói szokatlan számban s nagy megindulással követék nyughelyére a Hatvan-utcai temetőbe, melyet a becsületes Domby Márton, akkor collegiumi senior, ki a vég tiszteletttétel szíves rendezője volt, egy, némely fölöslegesen túl nem minden szépség nélküli, deák feliratot viselő sírfával jelelt meg[237]. Az első hírt kitűnő írója elhúnytáról a haza

[237]) A sírirat, melyből egyébiránt a halál ideje ki volt felejtve, így hangzott:

HIC IACENT
OVIDIVS VIRGILIVS HORATIVS
IN MICHAELE VITÉZ CSOKONAY
CVM VIVERET VNITI CVM MORTVVS SEPVLTI
CVIVS
SI STVDIA QVAERAS
ERAT ORNAMENTVM STVDIORVM
DECVS REI PATRIAE LITERARIAE
GLORIA PARNASSI HVNGARICI
EXEMPLVM INGENII VLTRA AETATEM CAPACIS
SI MORES
BLANDVS SINE ADVLATIONE
AEQVVS SINE DVRITIE
DELECTANS SINE VANITATE
EXSPIRAVIT ANNO AETATIS XXXII-O
QVEM
SI EX OPERIBVS PRVDENTIAQVE AESTIMES
SECVLVM VIXISSE DICAS
LAETVS ET VIVIDVS

Kazinczy által vette[238]), s egyszersmind jelentését Csokonainak általa eszközlendő öszves kiadása iránt. „Rendesnek vehetik —írja Kazinczy ez ügyet illetőleg Szentgyörgyinek[239]) — hogy magamat kiadónak obtrudálom, és az anyja híre s engedelme nélkül praefidenter szólok a kiadás felől, de azt könnyű megmagyarázni az által, hogy épen így akartam annál bizonyosabban elérni célomat." A költő anyja és barátai azonban e megelőzés által nem érzék magokat lekötve, sőt inkább megsértve, noha Kazinczy elég ügyes volt Fázekast társúl kivánni a munkához. Ezen kivül Kiss Imre közelebbi jogot tartott az elhúnytnak teendő ezen szolgálathoz; Nagy Gábor az okleveli hűség elvét védte, s méltán, egy elhúnyt író hátrahagyott munkái kiadásában, melyet Kazinczy ostromolt; mindnyájan pedig, kik az özvegy anyát körülvették, Kiss Imre és Fazekas, Szentgyörgyi és Nagy Gábor Kazinczyval épen szemközt állták a nyelv nagy kérdéseiben; ezeken felül Kazinczy nem szűnt meg zaklatni őket leveleiben a debreceniség ellen

VIVENS POETAE MORTVVS CHRISTIANO MORE
DATVS LITERIS HVNGARICIS BREVI SOLATIO
EREPTVS PERPETVO DAMNO
DIGNVS IMMORTALITATE
AT EVM EXSTITISSE VNQVAM HVNGARI LAETENTVR
OCCVBVISSE DOLEANT

[238]) Magyar Kurír, 1805. febr. XV. sz. — Én e számot, fájdalommal mondom, sem a pesti, sem a bécsi könyvtárakban nem láthattam, és így annak ez életrajzban hasznát sem vehettem.

[239]) Mart. 6. — Lev. III. 56. l.

— bár nem egészen igazság nélkül — lődözött nyilaival[240]. Más baj is jött közbe. Kazinczy az elhúnyt dicsősége érdekében síremlék tételére szólítá fel a

[240]) Kazinczynak Szentgyörgyivel folytatott levelezése volt a tér, melyen a magányos csata folyt. — Kazinczy nézete valamely író munkáinak kiadói tárgyalása körűl az volt, melyet ő Daykánál követett; s azt akará követni Cs. körűl is. „Kérlek — írja Szentgyörgyinek febr. 10. — szólj az anyjával irásai eránt; azokban sokat kell rendbe szedni, kihagyni, és úgy változtatni, ahogy idegen munkában változtatni szabad. Az ily munkát pedig az az ember veheti csak jól végbe, aki az írót ismerte és érzéseiben vele harmonizált. Erre szeretném társnak Fazekas Mihály urat. Ha Dombynak a kezébe esne a munka, megovidiusozná etc, ha Szilágyi Gábornak etc etc, megszilágyizná.“ (Kaz. Lev. III. 50. s köv. l.) És ismét: „Nagy Gábor is azt tartja, hogy az opera posthumákat mindég diplomatica accurátióval kell kiadni. Én nem egy itéletben vagyok vele, noha tudom, hogy annak is van haszna. A publicum nem azt óhajtja hogy Csokonait úgy lássa mint amilyen akkor, cum flueret lutulentus, hanem hogy olyan Csokonait kapjon, amit meg nem zavart gyönyörűséggel olvashasson. Csokonai rendetlen volt egész életében és minden dolgaiban, papirosai el voltak hányva, semmi rend nincs verseinek összeszedéseiben; ezt mind másnak kell már az ő képében cselekedni, orthographiam, regulas grammaticales non custodit; majd így ír, majd úgy, és azt csak azért úgy ott, és így itt, mert a toll úgy ejtette az írást; Lillájának dedicátiójában a heroinája nevét sem írta le amint kell etc. Nagy része Dietai Músájának etc minthogy egészen el nem hallgattathatik, arra való, hogy mint idétlen fajzások, hátulra vettessék etc. Többet mondok: még legfelségesebb darabjaiban is, a Reményhez írt ódában, a Lepében, melyet ízetlenűl és nagyon αποητικως Pillangónak nevezett, és a szemrehányásban is van valami quod tollere velles, és amit tollálni igen is könnyű volna. Én ezen munkára alkalmatosabb embert nem ismerek, mint főhadnagy

hazát[241]. A felszólítás szerényen Cserei Farkasra hárítá az indítvány érdemét, ki kész vala a költséget egészen felvállalni, ha épen e neme a megdicsőítésnek nem kivánja múlhatatlanúl, hogy ahoz a nemzet minél több tagjai járuljanak. Egyszerű emlék leendett az, melyhez a zsibói márványt minden esetre Cserei ajánlá, s a felírás ez:

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLYNAK
HAMVAI
SZÜLETETT MDCCLXXIII. NOV. XVII.
MEGHOLT MDCCCV. JAN. XXVIII.
ARKÁDIÁBAN. ÉLTEM. ÉN. IS

Fazekas urat. De szeretném a systematicus rendet a verseknek sorjában magam feltenni." (U. ott, 55. 56. l.) S midőn Szentgyörgyi „az autokratori jelentésért" neheztelésöket adá tudtára azoknak, kiket a dolog illetett: „aki érzi — így ír K. mart. 18. 1805. — hogy jót teszen, hogy azt jobban mint ő más tenni nem fogja, az az ilyetén lépés által megelőzi a cabalákat." Nem tagadhatni, hogy a Cs. baráti előtt a „cabala" a fenforgott viszonyok közt rendesen hangozhatott. „Én érzettem — folytatja — hogy Debrecenben nincs senki, aki azt a munkát úgy tegye, mint főhadnagy Fazekas úrnak segedelmével és azoknak tanácsokkal, akik Csokonai életében és utolsó óráiban ismerték, én fogtam volna tenni, mert, amint Cicero mondja, ezen stúdiumokban töltvén el egész életemet, videor hoc iure quodam meo etc. Vagy azt a modestiát grimasszoljam talán, hogy azt a Halmiak" — (az olvasó meg fogja a célzást érteni) — „jobban fogják tudni mint én? jobban-e azok, akik soha egy sort is nem nyomtattattak, ha szintén nékem kedves és becsült barátaim is?" (U. ott, 65. 66. l.) — Egy más pontja az összekoccanásnak az a jellemkép volt, melyet Kazinczy a nekrológban Csokonairól adott, s melyről a XXII. fejezet szól.

241) Költ július 30. 1806. s megjelent a Hazai Tudósítások 1806-ki folyama 119. s köv. l.

A felírás felett egy repülő lepe, a halhatatlan lélek jelképe. A debreceni barátok elég gyengék voltak a vég sorban egy rosszakaratú ordöfést lelni, vagy lelni akarni, városukra. Kiss Imre vala érzésök tolmácslója egy magán levélben. Ők nem sírkövet óhajtottak, mit a temető helyisége sem látszék ajánlani [242]), hanem emléket valamely könyvtárában vagy szép kertében a hazának: miben kezet lehete velök fogni; ha sírkövet, úgy gúla alakút: miben kevesbbé; a felírásban hibáztaták, hogy az eleinte a harmadik, majd első személyben szól: miben nem volt igazok; azonban mind ez nem baj; de az „Arkádia“ szóban „rúgást“ láttak „nemes Debrecen városára“, mert Barthélemy szerint az jó marhalegelő volt, kivált szamarak számára: és már e gyanu amily megfoghatatlan, oly sértő. Kiss pedig egy egész körnek tolmácsa volt. A közönség előtt nyilatkozék tehát Kazinczy az aljas és méltatlan gyanu ellen [243]), nyugalommal, bár nem minden élesség nélkül, és — mi nem középszerű önmegtagadást kivána — magyarázva azt, mit elfogulatlan előtt magyarázni több mint szükségtelen volt; de a levél íróját meg nem nevezve, sőt nem is gyaníttatva. Kisst és barátjait ez sem megnyugtatá, sem meggyőzé. És Kiss kiadá Kazinczyhoz írott leve-

---

242) „Insultabit armentum — mond Kiss — és igen kevés idő múlva nem lehet ott egyebet látni idomtalan kőnél, melynek levert szegletei s a rajta tett karcolások csak azt mutatják, hogy akart valaha valamit jelenteni.“

243) „Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre.“ Hazai Tud. 1806. 252. s köv. ll.

lét[244]), hogy a közönség ítélné meg, elégséges ok volt-e ez azon jegyzésekre, mik „egy egész város becsületét ingerlő módon sértegetik“; Fazekas pedig „Debrecen védelme“ című, oly inurbánus mint üres cikkében[245]), visszaélve egy magánlevél szentségével, ebből vett helyekkel akará a felszólalót megbüntetni[246]). De már ezt nem tűrhette a megtámadott Kazinczy, s elkövetkezett a harmadik s részéről utolsó cikk e szerencsétlen ügyben[247]), kemény, sujtó, mint érdemlették kik azt előhívák. A közönség pedig, bár részvétre buzdítók valának is a vég szavak, meghidegűlve fordúlt el a részvétre oly érdemes ügytől, s így ez, nem Kazinczy vétkéből, nyom nélkül elpendűlt. Hogy ily összekoccanások s azon keserűségek után, mik Kazinczy leveleiben ki nem fogytak, a kéziratok közlése s a munkák kiadására kellett engedelem elmaradtak, nem lehet meglepő: valamint másfelül

[244]) L. ugyanott a 292. s köv. l. név nélkül, oct. 23-ról; s erre Kazinczy feleletét nov. 5-dikéről, a 44—46. ll.

[245]) „A megrágalmazott városnak egy fia F. M.“ Költ oct. 29. U. ott, 311. s köv. l.

[246]) Az Annalen der Litteratur und Kunst in den österr. Staaten 1805-ki folyama martiusi Értesítőjében, a 106. l. ily necrolog volt olvasható: „Um die Mitte Februar's starb *Ritter* Csokonai, Herausgeber der Dietai Músa vom Jahre 1796, und mehrerer mit Genie und Geschmack geschriebenen Gedichte.“ Fazekas itt is, a Ritter szóban, döfést lát, s azt eléggé érthetőleg Kazinczynak tulajdonítja! Hogy az Kazinczytól nem származhatott, a jelentés egész tartalma bizonyítja.

[247]) „Végső szavam a debreceni perben.“ Haz. Tud. 1807. I. 52. s t. l. Költ. nov. 27. 1806.

nem, hogy alkalmasint e surlódások élénkebb mozgást idéztek elő a debreceni körben, bár szinte csak részletes sikerrel. Mindenek előtt felszólíttattak a költő több tanítói s barátai életrajza készítésére vagy adatok közlésére: de szabadkozás mindenünnen, s bár egyes sovány adatok, a költő belső állapotjának úgy, mint külső élte folyására csak néhány világsugárt vetők, többektől érkeztek: feldolgozásuk végkép elmaradt [248]). Sírkő állítása iránt is folyt levelezés: Puky István magára vállalta az eszközlést [249]), de ismeretlen okból ez is dugába dőlt. Több történt a munkák

---

[248]) Így meg volt kérve Pély Nagy Gábor, de ki Hadházon, 1805. sept. 19. Csokonainéhoz költ levelében elégtelenségével mentegetőzött. Így Sárközy István is, ki N.-Bajomban nov. 6. 1806. költ levele szerint Csokonainak Somogyban töltött élete s némely ott található irásai közlése végett volt megkérve, s ki az elsőbbet sógorára Pálóci Horváth Ádámra bízta, de siker nélkül, az utóbbiaktól már felebb (XIV. fej. 102. jegyz.) említett kiraboltatása alkalmával fosztatott meg. Puky István, Sebestyén István, Kovács József, Ormós András és Fodor Gerzon adataikat Márton, Csokonai munkái válogatott kiadása előbeszédében, közlötte 1816-ban.

[249]) „Az emlékeztető kövéről pedig eltűnt kedves barátomnak — így ír Puky Csokonainéhoz Gesztelyről, sept. 29. 1805. — így gondolkozom: Vagyon nékem egy kedves úri emberem, akinek magának vagyon olyan bányája, ahol az aféle kövek szoktak kifaragtatni: ezzel fogok értekezni és a legjobb móddal egyet készíttetni. Szeretném ha valaki barátjai közzűl az epitáphiumát vagy két rövid versben elkészítené, s nékem áltálküldődne minél elébb. A kő kifaragását pedig, megvallom, koporsó formába, mivel igen közönséges, s nem is van már most szokásban (sic), én nem kedvelem. Ha az én gustusomra

kiadása körül. Míg Kazinczy Lilla kéziratát s nyomtatvány-töredékeit küldötte el Kassáról[250]), Márton a

---

bátorkodik bízni, azon leszek, megfeleljen a célnak. Sőt, ha az én s az ő baráti szívekhez bízhatom, úgy tartom semmi költségébe nem fog az asszonynak kerűlni."

[250]) Még 1804. dec. 5., s így Cs. életében, ezt írá Kazinczy Szentgyörgyinek: „Cs. úrnak mondjad, hogy Bácsmegyeire írt versecskéje a Lillában igen édes érzésekre fakasztott, s szidtam a censort hogy belőle nevemet kitörlötte. Épen ma hozza ki *Kassáról* szekerem *a lenyomtatott árkusok pakkját.* Semlyénbe érvén első dolgom lesz az *exemplárt* és ezt a pakkot nékie beküldeni." (Lev. III. 47, 48.) És 1805. febr. 10.: „Csokonainak *nyomtatott csomója* itt marada az embereim megtévedések miatt. Örömest általadom az anyjának, noha *úgy sem veheti hasznát.*" Kassán tehát Lilla csakugyan nyomatott, de egészen-e? Ezt szabad volna gyanítani, mert a Kczy által említett dal a legvégsők egyike, s Kczy *„exemplárt"* említ. De hátha ő a censurált kéziratot érti, s nyomtatva csak *néhány* ív volt, mert a „nyomtatott *árkusok* pakkjáról" azt mondja, hogy „úgy sem veheti hasznokat". Én régi jegyzéseim közt feltalálom ugyan Lillát „Kassa, 1803" könyvészeti meghatározással, de a nélkül, hogy e jegyzésem forrására, vagy arra hogy egy ily jegyű kiadást valaha láttam, emlékezném. A bécsi, pesti, debreceni s marosvásárhelyi könyvtárakban sem találtatik ily kiadás. Költői kézikönyvemben, Eggenbergernek egy 1821-ki könyvlajstroma után az első kiadást „N. Várad, 1805"-re tettem, s utánam mások is. Egyébiránt ennek sem tudom az említettnél egyéb hiteles nyomát, ez sincs meg a könyvtárakban: de mellette látszik szólni Kazinczynak 1805. mart 6. költ levele, melyben ezt olvassuk: „Hogy Kiss Imre úr *Lillát nyomtattatja,* azt épen nem bánom. Sőt becsűlöm barátja iránt való szép indulatját." (Lev. III. 55. l.); s más alkalommal: „Hogy Kiss Imre úr *nyomtattatja Lillát,* nem szeretem, mert Lillán sok igazítani való vagyon." (U. ott, 364. l.) Ezek után tehát csakugyan

Bécsben kiadatlan heverő Anakreoni Dalok példányait váltotta s adta ki Rhédei költségén[251]; Szentgyörgyi és Kiss Imre a nyomtatásra Csokonai által elkészítetteket bocsáták Váradon sajtó alá a már említett Illei Takács Károly gondjai alatt. S egymás után megjelentek: Lilla, az Alkalmatosságra írt Versek[252] s az Ódák még 1805-ben, a Pásztor király, Galatea (Metastásióból), Amintas (Tassóból) s a Tavasz második kiadása 1806-ban; Lilla és Dorottya másodszor 1808-ban; az Ódák szinte másodszor 1809-ben. „A Csókok" még 1806-ban Sárváry Pál által sajtó alá készítve, akkor még nyomatlan marad-

---

úgy látszik, hogy Váradon 1805-ben jelent meg Lilla először, mit a második kiadás e jegyzése is bizonyítani látszik: „Hogy ez az előbeszéd az első kiadásból kimaradt, az abból esett, hogy a bold. szerző kézirásai közt akkor találtatott meg, midőn a munka a sajtó alól már ki is szabadúlt." Ha ehez még Illei Takács Károlynak aug. 10. 1805. írt levele tartalmát vetjük, melyben a Lilla előtt elmaradt előszó kiadatását javasolja, azt kell hinnem, hogy Lilla 1805. augustusban már kész ugyan, de kiadva még nem volt, Kiss pedig talán azért nem akarta az épen akkor megkerűlt előszót többé sajtó alá adni, nehogy a régen várt könyv megjelenése ez által is késedelmet szenvedjen.

[251]) Az Anakreoni Dalok még 1803. nyomattak ki, s azért a cím is ez évet viseli. Elébe járult aztán, midőn Rhédei a kiváltásra segedelmet nyújtott, Márton ajánlása és előbeszéde, melynek kelte: Bécs sept. 24. 1806. és hozzá a jegyzések, melyeket Obernyik íratott le Cs. papirosai közől.

[252]) Ezeknek két csonka előszava, t. i. az, mely az egész kötetet, s egy más, mely a Rhédeiné felett írt költeményt előzi meg, Illei Takács Károly javaslatára vétetett fel.

tak. Fel voltak az elhúnytnak barátai is szólítva a nálok levő egyes darabok beküldése végett; ezeket s a Csokonainál lelt papirosokat Szentgyörgyi lajstromozta[253]) s itéletét rólok papirosra téve[254]), azok több barátoknál köröztek átnézés végett, név szerint Obernyik Józsefnél és Fazekasnál is, mely utóbbinál azok, a nélkül, hogy a szerkesztéshez látna, sokáig elhevervén, végre az anya kivánságára ehez, de második kéz által, összehányva és sok darabok hiával, kerűltek vissza, miknek elvesztét méltán fájlalhatjuk. És így rendezetlen és használatlan maradt a chaósznemű halmaz, míg az, Csokonainénak 1810-ben, szinte mint két fiának, aszkórból bekövetkezett halálával, Hatvani Gaal László akkori köz tanítóra szállott, ki collegiumi éveit a tiszteletre méltó asszony házánál töltvén, míg ez élt, fiúi barátja s hű tanácsadója, halálakor pedig vég nyugalomra tételének intézője volt. És csakugyan ő az, kinek Csokonai

---

[253]) Kazinczy írja Szentgyörgyinek (kelet nélkül): „Örvendek, hogy Csokonainak papirosait Te registrálod.“ (Lev. III. 364. l.)

[254]) Állítja ezt Gaal László. Hogy Szentgyörgyi jegyzése, mely több kérdést felvilágosíthatna, péld. egészen elkészűltek-e a Georgicák, mennyit hagyott hátra Cs. Árpádból stb., az ideoda küldözésben veszett el, mutatja Obernyik Józsefnek Csokonainéhoz (kelet nélkül) bocsátott levele, melyben ezt olvasom: „T. Dr. Szentgyörgyi úrnak valami judiciumáról tett a Nagy Asszony emlékezetet hogy küldjem be, amelyet b. e. barátom verseiről tett volna. Én az *írások közt* ilyen judiciumra nem találok.“

iránti, önérdek nélkül való kegyeletének s irántami megbecsülhetetlen bizodalma- s közlékenységének köszöni velem együtt a haza az én, a többinél hitelesb és teljesebb kiadásomat, valamint azt, hogy a halhatatlan költő életére némi világosságot deríthettem.

XXII. Csokonai, termetére nézve a középnél valamivel magosabb volt, ifjabb korában nem sovány, s bár vállai nem szélesek, de izmos karjai és domború melle férfias tekintetet adának neki, melyet a hoszszukás ábrázaton nyugvó komolyság s a fejét fedett tömött gesztenyeszín, lesimított hajazat nevelének; erős szemöldei alól eleven sötétkék szempár villogott; a némileg vaskos orr s ritka bajuszú himlőhelyes arc hatását, midőn társas örömtől felvidúlt, vonzó kifejezés szelidítette [255]). Hangja nem harsány, de férfias; kiejtése kissé selypítő, de ez beszéde kelleméből nem vont el semmit. Erkölcsei, deák-korában s hasonlói közt pajzánok, sőt szilajok, mintha társainál nem akarna jobb lenni; szinte így élte utóbbi szakaiban is, távol minden pedantságtól, a társaságnak, melynek részese volt, szeszélyeit, egész szellemét osztó; azoknak kik őt nem értették, kiket nem szeretett, felsőségét nem tűrő, makacs, de szelíd azok közt, kiket

---

[255]) Az a képe Csokonainak, mely John által metszve, Márton 1816-ki kiadását érdekesíti, s melynek hű mása áll az én kiadásom előtt is, a költő halála után készült Erős János akkori kabai pap által, s noha 1804. évi beteges sovány formájában tünteti őt elő, mind azok által, kik őt ismerték, igen hasonlónak állíttatik lenni.

szíve tisztelt és szeretett, tüzessége dacára, mely nem hagyta el sehol és soha, „s minden irritabilitása mellett — mint Kazinczy fejezi ki magát — képzelhetetlenűl nyájas modestiájú és igen is szeretetre méltó" ember[256]). Társaságban s asztal felett vidor, mulattató, tréfák szeretője, s mint mindenütt, élénk beszédű, de nem zajgó; magányosan lévén, mindég foglalkodott: olvasott, írt, vagy énekelt és zongorázott, mely hangszert nagy könnyűséggel gyakorolt[257]); sétái közt örömest füvészett, s gyermekded kedélye minden virágban, minden kis gyermekben gyönyörködött. Nem hagyhatom említetlen, melylyel sokak által vádoltatik, a bor iránti mértéktelen szeretetét, s nem tagadhatni, a vádban sok igaz volt. Hiteles férfiak állítják, kik őt deák-korában ismerték, hogy versenyt áldozott Bacchusnak collegiumi társaival; s szinte nem tagadhatni hogy utóbb is, társasági vigalmak alkalmával, túl szokott lépni a mérséklet határain: de ne feledjük, hogy Csokonai e részben csak kora és társasága hibáit osztotta, s hogy e hibába csak is vígadó együttlétben hagyta magát kapatni azok által, kik őt körülvették: szenvedélyévé ez élemény nem

---

[256]) L. Kazinczyt a „Magyarázó Jegyzésekben", Hazai Tudósítások, 1806. 254—5. l. és a Muzárion IV. kötetében a 61. l.

[257]) Gaal László, jegyzeteiben írja: „Klavírozni igen nagy könnyűséggel és szépen tudott, ámbár tudtomra már tulajdon klavírja nem is volt, hanem Csurgón Kovács István subrectorén, Debrecenben pedig Kiss Dániel kosztos deákén játszogatott."

lett soha, magányos asztalának fűszere, de csak fűszere, volt a bor, utolsó éveiben pedig, midőn mellbetegsége aggasztó alakot vett fel, teljesen mellőzte azt[258]. A szigorú erkölcsbírák számos priapi költeményeiből erkölcseire vontak következést. De ő e részben jobb volt hírénél. Engedett, igaz, e pirító divatnak is, mind collegiumi idejében, mind utóbb s nem csak magányos mulattatására az olyakban nagyon is gyönyörködött akkori férfi köröknek, melyeknek kedvelt tagja volt; hanem, fájdalom, az

---

[258] „Magyar becsületemre merem állítani — így szól Gaal László, őszinte jegyzeteiben — hogy Csokonaiban borital miatti változást csurgói egész lakása alatt soha nem vettem észre; pedig, ha legkisebb ilyes változása lett volna is, az előttem, mint akkor vele egy házban lakó s tanítványa előtt, titokban nem maradhatott volna. Egész boritala oly kevésből állott, hogy most Pesten, ámbár a borivás nem divatszerű, a ki legkevesebb borral él is, kevesebbet nehezen használ fel naponként, mint ő, minden nunc est bibendum-a mellett. Csurgón, ha esős idő volt, az ottani sáros út miatt többször nem levén kedve a kosztos házhoz ebédre legyalogolni, egy kis sültet, kenyeret és egy üveg bort kivánt, melyet oskolába menetelemkor néha magam vittem fel neki; boros üvege egy nyolc szegletű nyakú kis palack volt, mely másfél messzelynél bővebb tartalmú nem lehetett, és ehez oly kisded ivópoharat használt, mely a kis palack tartalmával tízszer is megtelt. És e kevés bor nem csak délre, de szinte estvéjére is neki elégséges volt: pedig a bort sem pénzen nem vette, sem gazdánk nem panaszolta. Debrecenben pedig, mikor 1804-ben nála laktam, mint pátiens már egy csepp bort sem ivott." —Egészen közlöttük a helyet, hogy e kényes kérdés általa mindenkorra el legyen intézve.

olvasó közönségnek készült több darabjaiban is elfelejtkezett azon határokról, miken a müvésznek soha átsíklani nem szabad; de itt is a beszámítás egy része neveltetéseé, s nem kisebb mértékben azon veszedelmes példáé, melyet akkor Blumauer némely franciák után megújított: szíve tiszta maradt a mételytől, miről nem csak ismerői tesznek tanúságot, hanem azon mély erkölcsi érzület is, mely munkái egészén elömlik. Iskolai bajai s az élet közelebb megismerteték vele az embereket, s úgy látszik, hogy ezek, és sikeretlen küzdései azon akadályokkal, mikkel írói pályája minden léptein találkozott, úgy célt nem, vagy csak félig ért erőlködései oly állás kivívására, mely szép és hasznos tervei létesűlhetésének múlhatlan feltétele volt: idővel hideggé, bizatlankodóvá tevék, és szülék azt a nemét az elvonúltságnak, melylyel utolsó éveiben sokakat[259]), de kivált a felsőbb állásúakat kerülte. Ezt értette Kazinczy, midőn a Nekrológban így fejezte ki magát: „Az ő affectált és nem affectált misanthropiájából a szerint

[259]) Kazinczy a „Vég szóban“ (Haz. Tud. 1807. I. 53.l.), hol magyarázza, kiket ért ő azon debreceniek alatt, kiket sujtott, ezt mondja: „Gáncsomnak egyedűl azokat a mindentudó urakat kellett vala illetni, akiknek villámlövellő tribunálját a szegény Csokonai, lelkének elkeseredésében, pipacéhnek nevezte. Ha . . . a „Debrecen“ helyett a „pipacéh“-hel éltem volna, a „megrágalmazott város“ apologistája (Fazekas) el fogna hallgatni, mert tudja, *hogy a nevezet valóban Csokonaitól ered,* s emlékezik, *hogy sarkasmusait sok ízben kénytelen volt, ha sardóniai nevetéssel is bár, nevetni.*“

sugárlott ki mindég az emberek igaz szeretete, mint affectált cynismusából az aesthetikai lélek.“ [260]) Menynyire szerette ő az „emberek“ felett az „embert“, kitűnik munkái számos helyeiből, de nem sehonnan inkább, mint hol az emberiségnek kiskorúság alá erőszakoltatását panaszolván, egy szebb jövendő óhajtásával s előérzetében felkiált:

Természet! emeld fel örök törvényedet,
S mindenek hallgatni fogják beszédedet.
E kézzel fogható setétség eltűnik,
Az éjnek madara huholni megszűnik.

---

[260]) A M. Kurir 1805-ki 15. számában. Ez a hely is megtámadtatott Cs. debreceni barátjai által, s mind a Magy. Jegyzésekben (Haz. Tud. 1806. 254—5. l.), mind a Szentgyörgyivel folyt levelezésben (Kazinczy Lev. III. 67. l.) védelmet idézett elő. Amott K. ezt írá: „Mit vesztett a hazai literatúra Csokonainak korán halála által, kevés ember érzi inkább nálamnál: kevés sajnálja ezt jobban nálamnál, hacsak úgy tekintem is, mint embert. Ismertem én a szeretetre méltó, noha nem hibátlan, ifjúnak egész becsét, s szerettem szívesen. Egy igen szerencsés erű s geniális szökdellésű poeta, *egy igen szép érzésű, s midőn tisztelt barátjai között ült*, minden irritabilitása mellett képzelhetetlenűl nyájas modestiájú ember, *a ‚legszebb misanthropiájú fiatal bölcs.*“ — És itt: „Ki szerette valaha úgy az embereket mint Rousseau, s ki volt inkább misanthrop? Kinek írásain tetszik több cultúra mint Rousseaunén, s kiben volt valaha több cynism? Ezek incontestabilis állítások, s a magyarázat hosszas, és azoknak akik Rousseaut nem ismerik, érthetetlen. S Csokonai kit teve exemplárúl magának az élet módjában, nem Rousseaut-e? Az ő gondatlan, rendeletlen, állhatatlan, plánum nélkűl való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított-e a Rousseau szép életéhez?“

Egy jóltevő világ a mennyből kiderűl,
S a sok kigondolt menny mind homályba merűl.
Ah ti, már is abból fakadt indulatok!
Nyelvemre harsogóbb hangokat ontsatok.
Emelkedj fel lelkem! — előre képzelem
Mint kiált fel szóval egyet az értelem,
S azonnal a setét kárpitok ropognak:
A szívről az avúlt kérgek lepattognak;
Tárházát az áldott emberiség nyitja,
Édes fiainak sebeit gyógyítja;
A szeretet lelke a földet beteli,
S az ember az embert ismét megöleli...
Siess, késő század, jövel, oh boldog kor!
Én ugyan lelketlen por leszek már akkor,
De jöttödre vígan zengem énekemet:
Vajha te csak egyszer említnél engemet!
Úgy, e bagoly világ ám rémítne tőle,
Nemes útálással halnék ki belőle[261]).

Nem kevesbbé teszi őt becsessé előttünk forró hazafisága, mely sok versében, Tempefőiben, leveleiben és szándéklataiban vezérindulatképen tör ki; tiszteletessé azon vallásos és erkölcsi érzület, mely munkái számos helyein nyilatkozik; és végre azon roppant szorgalom, melylyel magát, mostoha környületek közt, vezető és eszközök szűkében, s ily folytonos előállító munkásság mellett, tudományosan kiképezni törekedett. Láttuk ez életrajz folytában, mely sokoldalú volt e kiképzettség; itt még kiegészítésűl meg kell emlékeznünk terjedelmes nyelvismereteiről, mik a

---

[261]) L. Konstancinápoly, a Hátrah. El. Vers. I. könyvében, a 719—20. szel.

görög, latin, olasz, francia s német nyelvek teljes értésén kivül kiterjeszkedtek a keleti, név szerint a zsidó, arab és perzsa nyelvekére; sőt az akkor még oly kevesektől űzött angolnak tanulását is megkezdte[262]. Egy ily érzületű, készültségű s érdemű ifju férfi érezhette magát, s büszkén emelhette föl az elhanyagoltatás, fel nem vétetés pillanataiban fejét azok közt, kik becsét s messzeható igyekezeteit nem értve, zsibongottak körülte; ily férfi, ki a jövendőnek áldozta életét — bár emelkedésében első nevelése, társasága, s egy mostoha élet által meggyőzhetetlenűl akadályoztatott — óhajthatta a dicsőséget, álmodhatott a dicsőségről[263]. Ő azt érdemelte, s mit kora megtagadott, a maradék — én úgy vagyok meggyőződve — kamatostúl meg fogja neki adni — sírja felett!

XXIII. Ideje hogy, amennyire lehetséges, teljes lajstromát adjam Csokonai eddig megjelent munkái-

---

262) Stettner György tudósítása.

263) Ide tartozó némely nyilatkozásait l. „A hír" végén (Elegy. Költ. II. k. 45. szel.), A nemes magyarságnak felülésére (u. ott, III. k. 79. s köv. szel.) elein és végén, A Músához (Ód. II. k. 1. a 392. szel.) stb. Egy, legrégibb idejéből fenmaradt, különben igen gyenge, kiadatlan darabja már így végződik:

Hahát énreám tekintene
Nyájas szemekkel Melpomene,
S ha éneklője lehetnék,
Mind a halált, mind más veszélyt s kárt,
Mely a legnagyobbaknak is árt,
Egy bátor szívvel nevetnék.

nak, nem mellőzve az apróbbakat sem, hogy kitűnjék, mik és mely sorban ismertették meg őt a nagyobb közönséggel.

1793.

Brougthon Religiói Lexikonára. [M. Hirmondó. 1793. I. 729—31. l.]

1794.

A híres Rácz Sámuel úrhoz. [A Borbélyi Tanítás I. dbja előtt. Pest, 1794.]

A tanúnak hívott liget. [Campe Psychologiájában Nagy Sándor ford. szerint, az ajánló levélben. Pozsony, 1794.]

Nagy Sámuelhez. [Az istennek jósága és bölcsessége a természetben. Sander Henrik után. Pozsony, 1794. a XXI—XXIV. ll. „Cs. Vitéz M.“ aláirással.]

A természettel való társalkodás. [U. ott, 35. l. Név nélkül, valamint a többi is mind ez évből.]

Hymnus. [U. ott, 85. l.]

A reggelnek leirása; alkaikus és alkuinus versek. [U. ott, 322—4. l.]

Dél, sapphikus versek. [U. ott, 324—6. l.]

Az estve, 15 lábú versekben. [U. ott, 327—8. l.]

Az éjtszaka. [U. ott, 328—30.]

Öt apróbb vers. [U. ott, 424—7.]

A vidám természetű poeta. [Uránia, III. 204—7.]

A feléledt pásztor. [U. ott, 207—8.]

A legédesebb méz. [U. ott, 208—9.]

A tanúnak hívott liget. [U. ott, 209—11.]

A szépek szépe. [U. ott, 211—13.]

A háborús zivatar. [U. ott, 213—16.]

A rózsához. [U. ott, 217—8.]

1796.

Serkentés a nemes magyarokhoz a mostani országgyűléskor. Cantáta, melyet magyarúl a muzsikához készített Csokonai Mihály [mellette Weber Simon Péter német eredetie. Pozsony, 1796. 8-r. 24 lap].

Dietai Magyar Múzsa. Kiadja Csokonai Mihály. [XI szám. Pozsony, Weber Simon. Péter bet. 1796. 8-r. 174 és 2 l.]

1797.

A nemes magyarságnak felülésére. Tek. ns Komárom vmegye rendeinek készítette, és ns nemzetes és vitézlő Vár-Bogyai Csepy Zsigmond úrnak s hites társának ns nemz. Készely Klára asszonynak segedelmekkel azon t. ns vmegyének apríl 26. tartatott közönséges gyűlésekor kiadta Csokonay Mihály. [Komáromb., Weinmüller Bálint bet. 1797. 8-r. 22 l.]

A Feredés [l. Gessner: Dafnis és az első hajós. Pozsony, 1797.]

1798.

Dugonics oszlopa. [A szerecsenek, újabb életre hozta Dugonics András. Második könyv. Pozsony és Pest, 1798. 8-r. a III—X. lapokon rézmetszettel.]

A haza templomának örömnapja. [Nagym. gróf Széchényi Ferenc ő exciájának a ns Somogy vármegye főispáni székébe július 4. 1798. lett beiktatására. Pécs, 1798. 8-r. 16 l.]

1800.

A szépség ereje a bajnoki szíven. [Borbély Gábor kapitány úr és Vay Zsanetta kisasszony menyegzőjek alkalmatosságával. Debrecenben, Szigethy Mihály által. 1800. 16-r. 24 l.]

1801.

Marosvásárhelyi gondolatok. [Az erdélyi ns magyar társasághoz, midőn az írót 1799-ben maga tagjának meghívni méltóztatott. M. Hírmondó, 1801. II. 361—6. l.]

A nap innepe. [U. ott, 366. l.]

Az ember mint a poesisnek is legelső tárgya. [U. ott, 368. l.]

Lillához. Óda szoros jambusokban. [U. ott, 369. l.]

A palatinusné halálára, epigramma. [U. ott, 371. l.] Mind ezek név nélkül, de mely később [456. l.] pótlólag közöltetett.

1802.

Földi sírja felett. [M. Hírmondó, 1802. I. 81, 2. l.]

Virág Benedekhez. [U. ott, 82, 3. l.]

A pillangóhoz. [U. ott, II. 343—4. l.] Mind ezek névvel.

A tavasz. Írta Kleist, fordította Csokonay Vitéz Mihály. Hozzájárulnak Kleistnak némely apróbb darabjai. [Komáromb. Özvegy Weinmüllerné bet. 1802. 8-r. XVI. és 80.]

1803.

Mélt. kir. tanácsos Somssich Lázár úr Ódája mélt. Rhédei Lajos cs. királyi kamarás ő ngához. Ford. Csokonay Vitéz Mihály. — Cs. V. M. Ódája mélt. gr. Festetics György ő ngához azon tárgy felől. — A szélhez. Óda Cs. V. M. által. [8-r. 16 l. a M. Hírmondó mellett 1803.]

T. Budai Ferenc úr sírhalmánál. [M. Kurir, 1803. II. 670, 1. l.]

Amaryllis. Idyllium Schraud kir. tanácsosné halálára. Csokonai Mihály által. [Pesten, Trattner Mátyás bet., 1803. 8-r. 16 l.]

A pillangóhoz, egy óda. Muzsikáját készítette Haydn úr. — A szemrehányás, egy dal. A muzsikáját készítette Stipa úr. [Bécs, Pichler Ant. bet. 1803. haránt ívrét.]

1804.

Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon. Furcsa vitézi versezet IV könyvben. Csokonai Vitéz Mihály által. [N.-Várad. és Vácon, Máramarosi Gottlieb Antal bet. 1804. 8-r. XXIV és 126 l.]

Halotti versek, melyeket néhai mélt. Kohányi Kácsándy Theresia asszony cs. és kir. aranykulcsos Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr házas társának eltemetésekor tartatott tisztességtételre készített és el is mondott Csokonai Vitéz Mihály április 15. napján 1804. [N.-Várad, Máramarosi Gottlieb Antal bet. 8-r. 39 l. Elül Rhédeinek egy gyászverse áll.]

Halála után jelentek meg:

1805.

Lilla. Érzékeny dalok III könyvben. Csokonai Vitéz Mihály által. [Nagyvárad, 1805. 8-r. 181 és 3 l.]

Ódák két könyvben. Csokonai Vitéz Mihály által. [N.-Várad, Máramarosi Gottlieb Antal bet. 1805. 8-r. 136 l.]

Alkalmatosságra írt Versek. Csokonai Vitéz Mihály által. [N.-Várad, Máramarosi Gottlieb Antalnál. 1805. 8-r. 318 és 2 l.]

1806.

A tavasz .... Második kiadás. [N.-Várad, Máramarosi Gottlieb Antal bet. 1806. 8-r. XVI és 86 l.]

A pásztor király. Énekes pásztorjáték III felvonásban. Szerzette Metastásió Péter cs. poeta. Fordíttatott olasz nyelvből Csokonai Vitéz Mihály által. [U. ott, 1806. 8-r. 72 l.]

Galatea. Szerzette Metastásió Péter cs. poeta. Fordíttatott olaszból Csokonai Vitéz Mihály által. [U. ott, 1806. 8-r. 36 l.]

Amintás, Tassónak erdei meséje. Olaszból Csokonai Vitéz Mihály által. [U. ott, 1806. 8-r. 98 l.]

Anakreoni dalok Cs. Vitéz Mihály által. [Bécsben Pichler Antal bet. 1803. k8-r. 59 és 2 l.] Hozzá járulnak: Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra, 56, és elül Márton ajánlása Rhédeihez, előljáró beszéde és egy ódája a könyvhez. [Az előszó kelete: Bécs, sept. 24. 1806.] Anakreon képével Erős Gábor által Debrecenben rézre metszve.

1808.

Lilla ... Második megbővíttetett kiadás [az előszóval t.i., N.-Várad. ns Szigethy Mihály bet. 1808. 8-r. XVI. és 181 s 3 l.]

Dorottya ... Második kiadás. [U. ott, 1808. 8-r.]

1809.

Ódák ... Második kiadás. [N.-Váradon, Tichy János Ferenc bet. 1809. 8-r. 4 és 138 l.]

1813.

Csokonai Vitéz Mihály Poetai Munkái. Kiadta Márton József. [Bécsb. Pichler Antal bet. 1813. Négy kötet. 16-r. címképecskékkel, kótákkal és rajzos borítékokkal. — Tartalmok: I. Békaegérharc, Homerus Batrachomyomachiája szerint; és Dorottya, 164 l. — II. Anakreoni dalok és A tavasz, 184 l. — III. Lilla és Ódák, 234 és 2 l. — IV. Diétai Magyar Músa és Alkalmatosságra írt Versek, 311 l.]

1816.

Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb Poetai Munkái két kötetben, a szerző képével együtt. [John által metszve.] Kiadta Márton József. [Bécs, Pichler Antal, egy része Zweck Bertalan bet. 1816. 12-r. Rajzos borítékokkal. — Tartalmok: I. Előbeszéd [életrajzi adatokkal], A Tavasz, Lilla, Ódák. XVI és 224 l. — II. Dorottya, Békaegérharc, Alkalmatosságra írt nevezetesebb Versek [A szépség ereje a bajnoki szíven, Daphne, idyllium, Halotti Versek Rhédei Lajosnéra] és Anakreoni Dalok, 183 l.

1817.

Csokonay V. Mihály Élete s némely még eddig ki nem adott Munkái. Domby Márton által. [Pesten, Trattner J. T. bet. 1817. 8-r. VIII és 125 l.]

1836.

Anthologia Csokonai Vitéz Mihály Munkáiból. [Kassán, Werfernél, mint a „Zsebkönyvtár, Magyar írók Remekei“ című gyűjtemény 1. és 2. kötete. 1836. 16-r. Két kötet. I: 134 l. II: 124 l.] Az első kötet Lillából 29 dalt, s az Ódák és Anakreoni Dalok közül „Vegyes költemények“ cím alatt 32 dalt; a második kötet a Békaegérharcot és Dorottyát tartalmazza.

1843—46.

Csokonai Mihály Minden Munkái. Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest, 1844. 4r. C és 960 szel. [Egy kötetben, a „Nemzeti Könyvtár“ részeként.]

1845.

Csokonai Vitéz Mihály Munkái. Közli Kelemföldy. [Lipcsében, 1843—44 (megjel. 1845.)]. Köhler Károly Ferencnél, Budapesten, Emich Gusztávnál. 16-r. [I. köt. Tavasz, Lilla, Ódák, Anakr. Dalok, Békaegérharc. 316 l. II. köt. Dorottya, Alkalmi Versek, Diétai Músa. 356 l.]

XXIV. Következik már most azon kiadatlan munkák sora, miket ismerek, s legnagyobb részt másolatban bírok is, de gyengeségök vagy sikamlós voltokért nem vehettem fel; valamint azoké, melyeknek egykor léteztét (az egy Pofókon kivül, melyről csak hírből van tudomásom) kivétel nélkül Csokonai sajátkezű levelei és lajstromai, egy részt a holta után nála lelt papirosok összeírása, vagy barátjainak levelei bizonyítják.

A. Zsengék, iskolai idejéből:

1. Egy kis kert leírása. — Kezdete: Mutogatja magát a pompás természet...

2. Az estve. — Látod-e szép Phoebust dicső thrónusában...

3. Egy fösvénynek leirása. — Míg Plútó jóságát nem közlé emberrel...

4. A poetai felvídúlás. — Mit nyájaskodsz, bánat, s akarod magadat...

5. Az álom leirása. — Mindennél jobb hír vagy, ó te édes estve...

6. Egy város leirása. — A mord Mercúrius szárnyain repültem...

7. Ventus describitur. — A ragyogó napnak díszes ábrázatja...

8. A békesség. — Olajfa-ágakkal fűzi bokrétáját...

9. Egyedűl a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poesis. — Bár bírj te nagy gazdagsággal...

10. Mindég közel van a halál. — De hát oly ösztövér remény is táplálhat...

11. Lurida sub dulci melle venena latent. — Most bárány képedet vedd fel...

12. Gloria calcar habet. — Nézd sarkantyu által e katona alatt...

13. Ugyanazon feladásról. — Hogyha kihez jutalom jár, úgy annál örömestebb...

14. Libertas optima rerum. — Bár próbálj akármely grófi méltóságban...

15. Exundatio aquarum. — Mikor már sokára...

16. A poeta legkisebbért is megharagszik. — Mikor méhecskék zsibongással...

17. Fulmen describitur. — Ront mindent, valamit csak ronthat az égnek alatta...

18. Impedit ira animum. — Durva tekintettel szemeit forgatja tüzessen...

19. Invidus. — Görbe szemekkel jár az irígység, s hányja sebessen...

20. Forma venusta perit. — Nézd bár a rózsát, kit kertész ültet, azonnal...

21. Bene qui latuit, bene vixit. — Nézd bár a nagy gályát, mely a tengeri ösvényt...

22. A kalmár. — Bár fújon szél s a tenger buzdúl is erőssen...

23. Panaszolkodik egy mindenben szerencsétlen de igazlelkű ember. — Majdhogy kétségbe nem estem...

24. Sint Maecenates feret hungara terra Marones, Virgiliumque tibi vel tua rura dabunt. — A Pindus tetején sok olasz veri szép muzsikáját...

25. A virtus legbátorságosabb kőfal. — Bár kérkedjen sok kincsekkel a te reményed...

26. Oskolai vacátió. — Hát Músák, heverve töltitek a nyarat...

27. Musa vetat mori. — Elv.
28. Békepohár. — Elv.
29. Ó unalom, vad unalom... Elv.
30. Nagy királyné, kínunk annál sérelmesebb, Eredete mennél szentebb és nemesebb... Elv.
31. A mező. — Ez áldott környéknek termékeny kebele..
32. Bucsúzik az atya leányától. — A magzatok körül a kiket nemzettem...
33. Névnapra iratott versek. 2 darab.
34. A morte homines tantum... Morál. Elveszett.
35. Az öreg ember. — Igaz, tisztes ősz öreg! szád kedves szózatja...
36. A kovácsi út. — Hallá kend, bácsi! van-e még jó messze Kovácsi?...
37. A legátus. — A legátusnak poharába töltsön...
38. Gnóma. — Boldog az oly lélek, melyet soha nem tehetének...
39. Az aratás. — Mi az oka, hogy most a dolgos Ceresnek...
40. Sándor palatinushoz. Deákúl. — Elv.
41. Csikorgónak, egy hazánkba kedves versszerzőnek Trója feldulásáról iratott poemájának kezdete. — Klióval szűz Pasiphae!...
42. A reggel. — Egynéhány csillagok már pislogva égnek... [264])
43. Az estve. — Úgy is e világba semmi részem nincsen...
44. Az embergyűlölő. — Azt beszélli Timon, hogy ő mind egyeránt...
45. A dél. — Elv.
46. Thisbe keservei. — Priamus, jőj, jőj ide fényem...
47. Didó Aeneástól való bucsúzása. — Hát itt hagysz szívemet kínozó kegyetlen...

---

264) Ettől különbözik az a hason tárgyú költemény, mely a Hátrah. El. Versek I. k. a 713. szel. áll.

48. Aki nem volt soha poeta. — Elv.

49. Jót kivánás. Dal. — A szomorú veszedelem teljes életedben ...

B. Nagyobb fordítások, Virgílt kivéve iskolai korából.

51. A boszorkánysíp (utóbb: A varázssíp) Schikaneder után.

52. A Grátiák (utóbb: Kellemek). Wieland versezetje 6 könyvben, próza és versben. Töredék.

53. Endymion, serenata. Metastásióból. Töredék.

54. Az elhagyatott Didó, énekes szomorúját. Metastásióból. Töredék. 1795.

55. Achilles Scyrusban, énekes érzékenyjáték Metastásió után. — Elv.

56. Orlando, énekes pásztori játék Metastásió után.

57. Cyrus, szomorújáték Rue Károly után.

58. Lysimachus, szomorújáték ugyanaz után.

59. A hazug, vígjáték Goldóniból.

60. A hű pásztor, pásztori szomorúval elegy vígjáték, Guaríniból. — Elv.

61. Az elragadtatott hajfürt, vitézi versezet 3 könyvben, írta az anglus Pope, folyóbeszédben. — Elv.

62. Az elragadtatott veder, comica epopoea Tassóni olasz poetából. — Elv.

63. A tréfás Iliás, Loredáno után. — Elv.

64. A kezkenő, comica epopoea Zachariaeből. — Elv.

65. A szántó Ámor, idyllium Moschusból. — Elv.

66. A szállongó Ámor, idyllium Bionból. Töredék. — Elveszett.

67. Berquin Idylliumai, franciából. — Elv.

69. A Virgílius Georgiconja 4 könyvben. — Elv.[265]

---

[265]) Hogy Virgíl Georgicái valóban elkészűltek, bizonyítja egy, Csokonai saját kezével írt lajstroma munkáinak,

C. Apróbb fordítások, szinte az első időszakból.

69. Reggeli dal a rózsához, Gessnerből. — Idvezlégy szép rózsaszál...

70. A babérvessző, Tassóból. — Te szép babércsemete...

71. A reménység. Elegia Menziniből. Töredék.

72. A haldokló keresztyén. Popeból. — Elv.

73. Cantáták Metastásióból, prózában: I. A dicsőség triumphja. II. M. Terézia neve napjára. III. M. Terézia születése napjára. IV. Első Ferenc születése napjára. V. A mentség. VI. A tanács. VII. A zivatar. VIII. A szerelemféltőség. IX. Az akadály. X. A halászat. XI. A tavasz. XII. Az álom. XIII. A név. XIV. A visszatérés. XV. Az első szerelem. XVI. A félénk szerelem. XVII. A szerelmek fészke.

74. Canzonetták Metastásióból, prózában: I. A tavasz. II. A nyár. III. A szabadság Nícéhez. IV. Palinodia Nícéhez.

75. A tánc. Cantáta Metastásióból. Töredék. — Elv.

76. Metastásió sonettje a veneciai dámákhoz.

77. A cyclops. Metastásióból, prózában.[266])

78. A bolondság dicsérete, Roterodámi Rézmánból. — Elveszett.

79. Faunius Epigr. Bezából. — Elv.

80. Donec gratus eram tibi. Horácból. — Elv.

81. Bacchushoz. Inscriptio Casóni után. 1795.

---

melyben a „Magyar Georgiconról“ még ez is megjegyeztetik: „2 Exlrban“ (egyike hihetőleg a Festeticsnek szánt); hogy pedig halála utan is megtaláltattak papirosai közt, viszont egy idegen kezű lajstroma mutatja írásainak, melyben a „Georgicon“ szinte előfordúl. Mi volt sorsok e papirosoknak, elmondatott feljebb a XXI. fejezetben.

[266]) Cs. költői fordításait először prózában készítette, s aztán szokta versbe foglalni. Sőt néha eredeti költeményeit is így. „A cyclops“ versekben a Hátrah. El. Versek II. k. 763. szel. látható.

D. Prózai költemények az első időszakból.

82. A szerelmek 2 könyvben, originál, versbe és folyó beszédbe. — Elv.[267])

83. Cupídó és Psyche, román. — Elv.

84. A szamár és szarvas. Beszéllgetés.[268])

E. Alkalmi darabok.

85. Szomorú halotti versek. Tizenegy darab: 1. Győzödelmi pompát adnak a halálnak... 2. Az emberi nemen ó mely méltó jussal... 3. Vagyon egy oly tenger ezen a világon... 4. Szomorú hallgatók, gyászos keresztyének... 5. Jer, ó asszonyi rend, leeresztett hajjal... 6. Halál! ez az a szó, mely annyi könyveket... 7. Ez életnek hasznát csak azok aratják... 8. Mint a megvénhedt fa, amelyet nevele... 9. Öt ezer és mintegy nyolc száz esztendeje... 10. Mint foly a sebes viz, úgy múlik az élet... 11. Az ember életét hogyha jól vizsgálod... [269]).

86. Versek melyekkel megtiszteltetett t. t. Budai Ézsajás prof. úr, mikor akademiákról lejött, az akkori poetáktól, Csokonay Mihály publ. praeceptor alatt. Ad notam: Ott hol a patakocska. — Sohajtott Göttinga felé a Tempe és Helikon...

---

[267]) Ennek lehet töredéke a „Szeretet" című költemény a Hátrah. Írások közt, az 569. s köv. szel.

[268]) Ez is politikai tartalmú lehetett. Puky István Csokonainénak (Gesztely, aug. 22. 1805.) világosan írja: „Van még egy dialogusa: A szamár és szarvas, de ennek kinyomtatását a mostani és múlt század környülállási meg nem engedik."

[269]) E halotti versezetek, úgy gyanítom, valamely pap barátja számára készűltek előfordúlható alkalmakra: mire az itt-ott hagyott hézagok is látszanak mutatni.

87. Lengyel József sénior neve napjára köszöntő. — Már tán nem is vártál magadhoz bennünket...

88. Ferenc napjára hamarjában készíttetett versek. — Feltetszett reggele Ferenc várt napjának...

89. Szomorú versek, melyek irattattak ns nemz. vit. Fényes István úr halálának alkalmatosságával 1794. esztend. dec. hónapja 1. napjára Csokonai Mihály poes. praeceptor által.

91. G. Teleki Sámuel úr ő exja és gr. Károlyi József úr ő nga installátiójokra magasztaló versek. — Elv.

92. Sándor Leopold halálára. — Elv.

93. Tegnap Csököl és Hedrahely csaknem üstökbe kapott. Tréfás történet.

94. Bálint napja. Kiss Bálint tiszteletére. — A propos! bizony majd el is felejtettem...

95. Lócsere.

96. Mihálynapi álom. NBajom, sept. 30. 1798. 15ösökben.

97. Cím nélküli vers azon napról.

98. Köszöntő Sárközy Istvánnak. — Elv.

F. Drámai dolgozatok.

99. Egy eredeti pásztorjáték.

100. Patvarszki, vígj. Terentiusból, mai világhoz alkalmaztatva, és magyarországi történetté téve.

101. Pofók, vígj.

G. Dévaj költemények.

102. Minden katona szerelmes v. Militat omnis amans. Pest, 1795. — Ha katonáskodnak minden szerelmesek...

103. A pendelbergai vár formájának és megvételének leirása. Pest, 1795. máj. — Ne csudáld, barátom, hogy e fellegvárnak...

104. Egy individuale datum az asszonyok állhatatlanságáról. — Asszony egy sincsen állandó...

105. Mennyei diéta, vagy az istenek osztozása. — Hogy a vén Saturnus kiholt...

106. Csetneki Pergő. Olyan versek, melyekben a mostani kályhás mestereknek nagyapjok és egyszersmind belső tulajdonságaik feleségeikkel együtt világosan lerajzoltatnak. Írta a maga nemzetének hasznára oláh nyelven Gere József, mostan pedig a haza törvényét tanuló ifjaknak kérésére némely lutheránus auctorokból, ú. m. Plautusból, Terenc és másokból két annyi bővítéssel magyar nyelven kiadta ns Demokritus 1802. — Négy mestert esmértem széles e világon...

107. Crimen raptus vagy Európa elragadtatása, 1795. — Hajdan a régi világnak...

108. Egy nyársra itéltetett hizlalt gúnárnak mártonnapi bucsúzó panasza s testamentoma. Lúdnyelvből magyarra fordítva Bige Márton neve napjára, Csokonai Vitéz Mihály által. — Te udvari hóhér, te házi mészáros...

H. Vegyes költemények.

109. Ott hol a patakacska... Elv.

110. Jöszte poetának. Óda. Elv.

111. Szerelmes panaszok. Dal. Elv.

112. Melitesz Rozáliához. Három poetai levél. Elv.

113. A szarándok.

114. Hadi dal. Elv.

115. Vályi Klárára. Elv.

116. Az én barátném D. A. quodlibetjére. Mi a világ, ha képzelem, Egy nagy quodlibetnek lelem... Elv.

117. Méltó pár. Dal. Bár vándorlani messzire...

118. Bús hánykódások. Bús szivem szomorog...

119. Búslakodás. Bokros bánat! Mely unalmat Szivemben szerzettél...

120. XXVI. ének. A kit ketté fűrészeltek... [270)]

---

270) E dal vagy nem Csokonaié, vagy valamely igen korán összeállított dalgyűjteményének része.

121. Az én életem. Elegia. Elv.
122. Szemíre és Szemín. Sonett. Elv.
123. Vén asszony. Satira. Elv.
124. Szép hajnal emeld fel . . . Dal. Elv.
125. Panaszaimat elegyes . . . Dal. Elv.
126. A ferdés. Originális cantáta. Elv.
127. Egy dámának quodlibetjébe való inscriptiók. Epigramma. Elv.
128. Vályihoz és Dugonicshoz. Óda. Elv.
129. Izenget már valahára . . . Dal. Elv.
130. Dithyrambus. Elv.
131. Földi rózsa. Elv.
132. Két serdülő szerelmes. Elv.
133. A békételenkedő.
134. Bár az ég busúlva néz is . . . Dal. Elv.
135. A szép csecsek (utóbb . . . mellyek). Elv.
136. Galateához. Epigr. Elv.
137. Orpheusra. Elv.
138. Ha valaha Lefoly az a . . . Elv.
139. A nap megint leszálla . . . Elv.
140. Csócsi. Elv.
141. Az estikék. Töredék.
142. Mondod te szép leány . . . Elv.
143. Egy szerencsétlen siralma . . . Elv. [271])
144. Új magyar. Elv.
145. A kárpótoló. Dal. Elv.
146. Hálaadás. Dal. Elv. [272])
147. Álomdal. Dal. Elv.
148. Nógatás. Dal. Elv.
149. Kettős kötés. Dal. Elv.
150. Milton elejébe. Töred. Elv. [273])

---

[271]) Talán Ód. I. 20.

[272]) Talán Lilla II. 21.

[273]) A cím után nem tudhatni költemény-e ez (tán Bessenyei Sánd. Miltona elébe?), vagy értekezés.

151. A katonáskodó szerelmes mentsége. Tör. Elv.
152. Az eszem-iszom ember. Elv.
153. A feleség. Elv.
154. Ó szegény országnak ... Elv.
155. A mohácsi nótára. Elv.
156. A német lyány nótája. Elv.
157. A pacsirta Komáromban. Elv.
158. Lídia napja Komáromban. Elv.
159. Somogyi nóta. Elv.[274]
160. Húgomhoz. Elv.[275]
161. Kazinczy poesisa. Elv.
162. D. Földi Természethistoriájára. Elv.
163. A csók. Elv.
164. A szomotori toronyra két inscriptio. Elv.
165. Míg engem szerettél vala ... Elv.
166. Adónis halála. Elv.
167. A hesperi méhek története. Elv.
168. A nagyságról. Elv.
169. Hogy nem személyesen ... Elv.
170. Újesztendei ajándék. Elv.[276]
171. Csókolj ... Dal. Elv.
172. Dámon a szélvész között. Elv.
173. Drága lélek ... Dal. Elv.
174. Most vagyok veled szembe ... Dal. Elv.[277]
175. Hó ... Dal. Elv.
176. Kérded ... Dal. Elv.
177. A szerelmes vitézhez. — Ámor mulattába Egy titok aljába ... Elv.
178. Más se ... Dal. Elv.

---

274) Talán Ód. I. 14. vagy II. 19.

275) Talán Ód. I. 7.

276) Talán Lilla III. 34.

277) Mint látszik a kezdősorból, különböző Lilla III. 33. daltól.

179. A fiatal remény. — Remélt remélt egy ifjacska... Elveszett.

I. Tudományos és rokon dolgozatok.

180. Természethistória Raff után, kibővítve. Elv.
181. A széptudományok theoriája, Eschenburg után... Elveszett.
182. Értekezések, recensiók, kivonatok. Elv.
183. Galatea, Theokritus görög, Ovídius deák és Metastásió olasz poemájok egybehasonlítása. Elv.
184. Gondolatok a széptliteratúráról. Elv.
185. A magyar prosodiáról. Elv.[278]
186. Dayka verseire való jegyzések. Elv.
187. Értekezés a babérról. Elv.[279]
188. A török muzsikáról. Elv.
189. Magyar népdalgyűjtemény. Elv.
190. Az én szerencsétlenségemnek históriája és okai. Magyarosan, minden tettetés nélkül. Elv.

K. Hősköltemény.

191. Árpád. Töredék. Elveszett.[280]

XXV. Csokonai a költő, mint Csokonai az ember, mind eddig nem volt még elfogulatlanúl méltatva.

---

[278]) Ennek tevé hihetőleg általános részét azon értekezés, mely az Aesth. Töredékek közt, II. számmal, a 804. s köv. szel. áll.

[279]) Ez azon cikk, melyről Kazinczy is emlékezik Leveleiben, III. 120. és 129. ll.

[280]) Ez is előfordúl Csokonainak fent említett saját kéziratlajstromában, a 11. csomóban, melynek felírása: „Rongyosok.“

Valamint egykori társai, kiknek képviselőjeként tekintendő Domby, ki némely éretlen és gondolatlan csínyait is némi megelégedéssel beszélli el, csapongásait és kihágásait szépítgeték; mások pedig, noha nem annyira írásban mint szóval, nagyon is szigorúan itélték meg, mellőzésével azon tekinteteknek, mik őt ugyan ki nem mentik, de a beszámítást tetemesen kisebbítik: úgy egy felekezet, mely nagyobb részt földiei és hitsorsosaiból állott, a költő Csokonainak elsőséget adott minden magyar költők felett, mely nézet a sokak által osztott „epitáphium"-ban találta kifejezését; míg viszont a katholikus rész — mert e két oldal, fájdalom! egész az újabb időkig fentartotta magát az irodalomban, míg az akademiában végkép egyesűlt és összeolvadt — Himfyt állítá fel, kivel őt teljesen kiszorítottnak tartá a versenytérről. E visszahatás, melyet a túlbecslés szült s fonák hasonlítgatások neveltek, a kor két előkelő aesthetikusában, Kazinczy és Kölcseyben, testesűlt meg, kik inkább a finom ízlés, mint valamely a művészet lényegére ható tan és irány előküzdői voltak. Megengedhetjük, hogy szükséges volt akkor az ízlés érdekében vívni, mert ez fogyatkozott leginkább: de az ízlés nem maga a művészet, s habár szükséges feltétele minden szépműnek, hogy ellenállhatlanúl hathasson: van, ami nálánál szükségesebb, amit az mint tulajdonság felteszen, s ez a költői lángész, mely tartalmat teremt, mit az ízlés nem teremthet, hanem csak tisztáz. S erről nem kell vala egy oly erős költői egyediségnél megfeledkezni, milyen Csokonai volt. Azon felűl kegyelettel illett azon

roppant munkásságot, azon törhetetlen igyekezetet a hazai költészet emelésében, azon ritka érdemeket a nyelv és formák gazdagításában, s végűl az idő és környűletek mostohaságát méltatni, melyek miatt, ha tisztúlt műveket nem hozhatott is elő a lángész, de mint ilyen bátran mérkőzhetett kivétel nélkül valamennyi fényes nevekkel, miket a magyar költészet az ő idejéig előmutathatott. De jő két tekintély, mint Kazinczy és Kölcsey, s oly rostába hányja ez irodalmi vértanu munkáit, melyen át, néhány népdalt kivéve, minden egyéb a feledék porába hullajtatott. És párhuzamba állíttatik Csokonai Bürgerrel, élete, neveltetése, szerelme, költői jelleme; holott életök nem nyújt más hasonlatot, mint hogy mind kettő szegény volt a sírig; neveltetésök nem mást, mint hogy hittudományt, s ennek elhagytával jogtant űzött mind kettő; mert amily különbség volt Debrecen-Patak és Hála-Göttingen —, a magyar reformált togátus és a német candidátus —, a Csokonainak sokkal alatta állt társai s a göttingeni híres kör között, melynek tagjai közt oly nevek mint Kaestner és Gotter, a két Stollberg és Hölty, és Voss stben ragyogtak, s melyben Bürger nem elszigetelve, magára, hanem a kor elsői közt fejledezett: oly különbség van Csokonai és Bürger neveltetése közt. S még a szerelem! Hol nyomai vagy csak árnyéka azon convulsióknak, miken Bürger igen is átment, sőt melyek egész életét lázas mozgalomban tartották, Csokonainál? Igen is, Csokonainak is volt szerelme, mely lángoló, lételét átható erővel kisérte végig rövid életén: de tárgya nem Róza vagy Lilla,

hanem a hon volt! S a lelkület! Bürger egy, a világrend ellen fellázadt, magával s a világgal meghasonlott, tépett kebel, mely költészetének szép virágai alatt kártékony kígyóként nyugszik: míg Csokonai lelke, bár örök és majdnem eredménytelen igyekezetek közt hányatva, de még sem csüggedve, a legnemesebb emberszeretettől vala eltelve, s az erkölcsi érzések vallásos öszhangzatát mutatá, mik költészetét is állandóan áthevítik. Mondatott továbbá, hogy az érzés tónusa nála tanulva volt, nem vele születve: de hány dalában Csokonainak találjuk épen azt, a költői lelkület által mérsékelt, kebelmozgalmat, mely Bürgernél vad indulat, emésztő tűz, erősebb és közvetlenebb, hogysem a müvészet azt uralkodása alá hajthatá, mit már Schiller is, híres bírálatában, igen valóan megjegyzett. Igaz, Csokonai dalai közt vannak, mik kevés íhlettel dolgoztattak, de vannak viszont melyek mély és erős érzeménybből fakadtak elé, kivált midőn az emberiség szent érdekeiről énekel. Jó kedv és makacsság mind kettőben, mond Kölcsey: de itt a párhuzam aligha nem Csokonai javára ütne ki, ki hosszabb dolgozatokban is félreismerhetlen jeleit adá húmorának, elmésségének, satirai erejének. Mindkettő a rhythmus erejét érzette: igen, de Csokonai e részben valamennyi elődeit meghaladá, míg Bürger, immár a német költészet aranykora reggelén, csak folytatta, mit mások ragyogó szerencsével megkezdettenek. Mindkettő popularitásra hajlandó: de menti a mi költőnket hogy mi Bürgernél öntudattal keresve volt, nála a zsarnok hatalmú körűlmények következése volt. Bürger fö-

lötte áll Csokonainak, amennyiben egy nemén a költészetnek, a balladáén, utól nem ért magasságra emelkedett: Csokonai pedig oly korában tűnt fel irodalmának, melyben nagy még nem lehetett semmiben: de Csokonai több oldalú lángelme, akár a költői íhlet köreit, akár a műformákat tekintjük: mert mit fog viszont ellenébe Bürger állítni, ha Csokonai philosophiai költeményeit iskolai köntösükben bár, ha Dorottyát kinövései dacára, ha népies költeményeit, s ha drámáit nem is, de az erőt mely azokat előállította, veti latba, mikre jóllehet némi szánakozással nézett le Kölcsey, azokon, kivált a jellemfestésben, a valódi hivatás jelei kétségbe vehetlenül megvannak. És így a mérleg külön szempontok alatt különböző oldalra hajlik. Igazságtalanság minden esetre a más körben erős Csokonait a másban erősebb Bürger mellé állítani, s így szállítani le költői becsét ez irodalomban, melyben a költői becs, a Csokonai idejében kivált, oly ritka volt. Nyelvhatalmát is a kettőnek nem azon két darab után kell vala mérni, melynek egyike, a magyar, fordítása a másiknak: mert a fordító mindég küzdésben van nyelvével, míg az eredetinek gondolatai a szókkal együtt teremnek: és itt is, mint mindenben, Bürgert korához, és Csokonait a magáéhoz kelle vetni, hogy az utóbbinak e részben nagyobb érdeme kitűnjék. Egyben, igaz, tökéletesen hasonlít a kettő, a hang és szín egyenlőtlenségében: legszebb darabjaik több kevesebb oda nem illő kép, kifejezés, szó által kiejtetnek jellemökből, mi által megzavartatik azon öszhangzat, melylyel minden szépműnek hatnia kell; de itt is

menti Csokonait, hogy kész költői nyelvet, mint Bürger, nem talált. És folytattattak a hasonlítások: Dayka mellé tétetett a Lilla éneklője, kivel semmi hasonlatossága, kinek egyéb előnyei, melyek mellett Csokonainak ismét vesztesnek kelle lennie, sőt Daykának még philologiai ismeret is több tulajdoníttatott, mit ma már mosolygás nélkül nem olvashatunk. Horvát Endre mellé, ki még fel nem lépett volt, midőn Csokonai fiatal pályáját már félbe szakasztotta a halál. Himfy mellé, s mondatott: „Csokonai elragadtatással olvasá azt; azt hitte hogy olyat ő is tud mihelyt akar, vagy talán erre is meg vala kérve csudálóitól, és megjelent Lilla“ [281]): holott, mint most már tudjuk, egy-két dal hián Lilla valamennyi dalai elébb voltak megírva, mint Himfy neve felmerült, sőt mint Himfy a költő megszületett. Az Ódák is kikapták a magokét, holott Csokonai csupán dalt értett az „óda“ alatt mint Virág, épen úgy mint a régiek; s miért őt megbüntetni, hogy gyönyörű dalokat adott „óda“ néven; ami pedig ódája van, nem azért készűlt hogy óda is legyen, hanem mert néhány tárgy, természeténél fogva, ódai mozgalmat és emelkedést idézett elő, s azért ódai alakot kivánt. Kölcsey kiáltójelekkel beszélli, hogy „Árpád útban volt“, Kazinczy pedig, tovább menve „szerencséjére — úgy mond, Csokonainak — egy neki magánál inkább kedvező halál kikapá gyalázatja elől“ [282]).

---

[281]) Muzárion, IV. köt. Pest, 1829. a 61. lapon.

[282]) Ugyanott.

Nem merném csak gyanítólag is jósolni, mi lendett ez epos, mert töredékei elvesztek, és Csokonai a komoly elbeszéllő nemben nem hagyott semmit, mire egy ily találgató itéletet alapítani lehetne; de Csokonai sokkal húzamosb és komolyabb müvészeti és történeti studiumokat tett e munkához, sokkal mélyebben volt tárgya méltóságától áthatva, a fenségesnek sokkal gazdagabb ere lakott lelkében, a nyelvet és formát sokkal inkább tartotta hatalmában, mint hogy a kísérlet „gyalázatára“ (!) üthessen ki. — Nem áll, mit Kölcsey költőnknek Földihez volt viszonyáról is állít: Csokonai ismerte és becsülte Földit, de vele kevesebbet érintkezett mint Kazinczyval, és Földinek sem nyelvben, sem fordításban tanítványa nem volt, mint állíttatott. Nyelvben nem, melylyel Csokonai önteremtőleg bánt, de épen nem a népit, hanem a magyar sajátságot tartván szem előtt; s ha a vidékiségből ki nem vergődött, oka nem a Földi tana, hanem azon állapot volt, mely a költői, sőt könyvnyelv kifejlése előtt természetes, nehogy mondjam, szükséges: hiszen még Kazinczy sem bírta magát azon időben a vidékiség hatalmától egészen függetlenné tenni. S bár követője volt volna Földinek a purismusban. A fordításban sem volt az, melyet Csokonai szabadon kezelt; s a Földi levele, melyre Kölcsey építi véleményét, s melyet jól ismerek, nem azt mutatja hogy Csokonai Földit követte, hanem hogy nem követte. — Nem áll, hogy 1796 előtt a németeket nem ismerte: korán ismerkedett ő meg Kazinczy által Herderrel, Bürgerrel, Kleisttal, ismerte jókor Eschenburg anthologiáját, s általa

az egész akkori német költészetet: de igaz, hogy nem követte őket, valamint nem az olaszokat, bár belőlök felette sokat fordított, és Bürgert sem, kinek egy pár dalát szabadon átdolgozta. S nem azért hasonlít Bürgerhez a felebb bevallott hibában, *mert* Bürgert követte, hanem mert ízlése kimívelve nem volt. — Kazinczy vádja, hogy Csokonai inkább szeretett csodáltatni, mint jónak illik, nincs teljes öszhangzásban azon helylyel, hol őt „igazán szerénynek“ beszélli; s midőn gáncsolja, hogy sokat szeretett írni, meg kell vala emlékeznie, hogy ő maga nógatta a tizenkilenc éves ifjút lépne a közönség elébe, s így, ha volt ki őt elszelesíté, maga volt az, mert Csokonai senkit sem tisztelt, nem csudált annyira, mint épen őt. És Kazinczy helyesben itélt Csokonairól 1792-ben, mikor őt maga akarta a közönségnek bemutatni, azt itélvén a már idézett helyen, hogy „ideái nemesek és nem földön csúszók“, mint 1829-ben, az „arkádiai“ surlódások és Kölcsey bírálata után, midőn úgy találta, hogy Márton és Domby Csokonai munkái kiadásával homályt vetettek nevére, s hogy e homályt el lehete távolítani oly kisszerű javítgatásokkal, milyeket ő azon hat dalon kísérlett meg, melyekre látszott szorítani a költő minden becsét. — Ennyit lett legyen szabad mondanom Csokonai a költő védelmére e helyt, annyival is inkább, mert e két tekintély sokáig kánonúl szolgálván az ifjabb nemzedéknek, elfordította ennek figyelmét Csokonaitól, kitől még sokáig tanulhat nyelvet, formát, tartalmasságot, kinek tüzénél még soká melegedhetik, s érzületei által nemesűlhet. Ezen elég-

tétellel pedig épen én tartoztam a megsértett árnyéknak, ki ifjabb éveimben, elszédítve mestereim által, eleget hivék tenni kötelességemnek, ha minden önálló vizsgálat nélkül ismétlem, mit ők előttem mondottak, és Csokonainak a magyar költészet történetében *) nem azt a díszes helyet mutattam ki, melyet a szellemben, nyelvben, sőt még csínban is korának legtöbbjei felett álló oly annyira érdemlett. A per tárgya most teljesben fekszik előttünk mint eddig: hazám műismerői! itéljetek.

XXVI. Fejezze bé elbeszéllésemet azon néhány tiszteletadás megemlítése, mik a szándékolt feledéknek közepette, melybe Csokonai egy negyed század óta sülyesztetett, a kegyelő kedélynek jól eső emlékjelek gyanánt tűnnek fel. Ilyen vala a „Keszthelyi Helikon“-nak 1818. febr. 12. tartott második ünnepe, melyen az irói sereg által gróf Festetics György védnöksége alatt Kazinczy és a mi Csokonaink tiszteletére a Georgikon kertjében egy élőfa ültettetett [283]. — Ugyanezen időbe estek Ferenczy István szobrásznak Rómábani tanévei, s a második önálló mű, melyet ez ott készíte, Csokonai mellszobra volt, Erős rajza szerint, zsinóros mentében mint a rajzon; s e mű vonta Ferenczyre a Thorwaldsen teremében József nádor pártfogoló figyelmét, ki azt a müvész ohajtása szerint 1822-ben Debrecenbe küldé, hol az, 1823. martius 11. némi szertartással, a főiskola könyvtárában fel-

*) Geschichte der Ungr. Poesie (Handb. I. 1828).

[283]) L. Tud. Gyűjt. 1818. III. 113. l.

állíttatott, visszaadandó neki a fényt, melyet egykor a férfi annak teremeiben magának gyűjtött [284]). — A harmadik emlékjel Csokonai sírját jegyzi. Harminc év elpusztította a fejfát, mely Domby síriratát viselé deszkáján [285]). A dolog gyakrabban lön köz és magányos helyeken beszéd tárgyává, síremlék pengettetett, sőt márványszobor is: míg Vecsei József népszószóló ez ohajtásokat indítványba foglalván, aláírást nyitott. Debrecen becsületére elmondandó, hogy az adakozások szíves készséggel tétettek. A hála egy része a minden szépet lelkesen előmozdító Péczelyt illeti, ki a főiskola ifjuságát szólította fel részvétre [286]). De a szűkkeblűség ez örömpohárba is ejtett ürömcseppet. A tanítói kar a beteg Péczely jelen nem létében végzést hozott, mely szerint a felszólításnak visszavonatni, a begyűlt pénzeknek visszaadatni kellett!

---

[284]) A *márvány* mellszobor üveg alatt, és pedig *üveg* gúla alatt áll! — L. Tud. Gyűjt. 1823. V. 113—118. ll., hol Ferenczy levele a collegiumhoz, ennek válasza, s az ünnepre készűlt magyar és deák versek is közöltetnek.

[285]) Azért méltán így énekelhete a derék Baksay Dániel Péczely Lantjában, még 1835-ben:

Jegytelen alszol-e itt, Pannon koszorúsa, hol ezrek
  Álma felett őrként áll szomorú fa jegyűl?
Még alig alkonyodott korod el, mely nyújta borostyánt;
  És már fészket emelt sírodon a feledés.
Elmegyen e kornak késő fia bús temetődhöz,
  Sírról sírra tekint, s nem leli hamvaidat,
S elbúsúlva tovább megyen, és gondolva magára,
  Lantja idegjeiről ujja meredve lehull.

[286]) 1835. nov. 2.

Péczely új felszólítást bocsátott ki[287]), s az egyházi szék hozzájárultával, jóvá tette a dolgot[288]). Még Vass Benjamint és Köncs Antalt nevezzük, kiknek elseje a debreceni nővilág közt, emez Nagyváradon vivé az ügyet, minek következtében a szinte három ezer ftnyi gyűjtelék Debrecen és Nagyvárad testvér városok kebeléből kikerülvén[289]), azonnal a kivitelhez láttak. Síroszlop, és emlék a nagy egyház és főtanoda közti téren volt a köz óhajtás; teljesedésbe azonban csak az első ment. Ott lelték azt a Hatvan-utcai temetőben már 1836. augustus elején a költő tisztelői, de a nélkül, hogy ünnepélyesen felavattatott volna. Négyszegű kőtalapon annyi oldalu öntöttvas gúla emelkedik három ölnyire, melynek csonkított csúcsán áldozattűz lobog. A nyugoti vagyis fő lapon, kiálló aranyozott betűkkel e felirat olvasható:

CSOKONAI
VITÉZ MIHÁLY
SZÜLETETT MDCCLXXIII.
DEBRECZENBEN
MEGHOLT MDCCCV.

HAZAFIAI EMELTÉK MDCCCXXXVI.

---

287) 1835. nov. 20.

288) 1836. jan. 18.

289) Az ügyhöz áldozatokkal járultak a kerületi királyi tábla, a városi elöljáróság csaknem minden tagjai, a választott s egyéb előkelőbb polgárok, a papi, tanítói és nevendék kar, ügyvédség, a nők, némely külföldön lakó debreceniek, és Váradon szinte a nővilág s a debreceni oskola ott szállásoló növendékei. Ezeken kivűl a talaphoz a város téglát, meszet stb., b. Vay Miklós boritékkövet adott, s Povolni Ferenc épitő mester a kőmíves munkával kedveskedett.

A keletin csillagok közt a költő e sorai:

— a Músáknak szózatja
A sírt is megrázkodtatja
S életet fuval bele.

Az éjszakin, emelt műben, egy asztalon halom könyv és írás, Csokonai munkái címeivel, fölötte azonkivül felhők közt egy lebegő nemtő, két kezében ily feliratú lap:

A költő munkái.

Végre a délin egy lant, mögötte egymást átvágva két trombita, a hír jelképei; fölötte ismét nemtő, ki jobbjában babérkoszorút, baljában olajágat tart [290]). Így

---

[290]) L. az emlék történetét a Rajzolatok című folyóirat 1835. II. 48. számaiban, folytatólag a Honmüvész 1836. 1. és 85. és 1837. 9. számában, és Sárváry Pálnál a Kisfaludy-Társaság Évlapjai VI. kötetében. — Feltünő a mód, mely szerint az egész ügy kezeltetett. Sem egyesület nem alakúlt, sem adakozók köz gyűlése és választmány: egy láthatatlan kéz veszen át Beregszászi Pál rajztanítótól egy tervet, mely a casinóban köz megtekintés végett kitéteték ugyan, de inkább csak hogy részvétre buzdítson, mint hogy köz bírálás alá vétessék; egyszerre híre hallik, hogy a tervezett gúla a kir. kincstár ungvári igazgatóságához tartozó túrja-remetei vashámorban készűl; majd, hogy rendeltetése helyén áll is már. Így vitetett ez ügy, nem mint köz ügy szokott, hanem magányosan, nehogy mondjuk suttonban; így a felállítás is minden nyilvánosság és ünnepies szertartás nélkül. Ami legfájdalmasabb, azon szegénység gondolatban, ízetlenség a kivitelben, mely e pyramis (!) minden arányai és vonalai-, s minden részletekből kirí. Becse e szerint azon 80

tisztelé Debrecen harmincegy évvel halála után a költőt, ki, míg élt, pártolatlanúl, sőt mellőzve, tengett egy őt nem értő ivadék között. A tartozás, szándékban legalább, le van róva. A hazafi vándor, ki Debrecen határába lép, fölkeresi a helyet, hol Csokonai nyugszik, s részvéttel emlékezik a nagyobbakra hivatott szellemről, ki rövid mostoha élet után kora halállal múlt ki, mielőtt lelke nagy erejét hona javára és saját dicsőségére teljesen kifejthette. „Csokonai megholt; Csokonai biographust vár“: azt írá Kölcsey harminc év előtt [291]). Én az idő előtt elhúnytnak sírja felett, bár későn, e dolgozattal áldozom. Megírtam azt nem csekély fáradsággal, munkáiban, levelezéseiben, s egyébfelé elszórt adatokból; és szeretettel, de nem kevesbbé az igazságnak, mint annak szeretetével, kinek külső és belső életét festeni kivántam. Vajha sikerűlt volna az egykor magasztalt, majd hidegen elfelejtett költőre az érdemlett figyelmet kivívnom, s ez által pályáját új gyümölcsöző életre költenem.

---

mázsa vasban határozódik, melyből öntetett. Rajza a Honmüvész 1837-ki 9. száma mellett jelent meg, s egy kis vidékkel feldiszítve az én kiadásom címlapján látható. — A gúla ürege szürke mészszel összefoglalt tégladarabokkal töltetett meg. Magosságát neveli téglából alárakott alapja, mely faragott terméskővel boríttatott. (L. Sárváryt az id. h.)

[291]) L. Élet és Lit. II. köt. a 113. l.

VII.

KIS JÁNOS.

1770—1846.

Megjelent 1846-ban Kis Jánosnak a „Nemzeti Könyvtár" egyik köteteül általam kiadott „Poetai Munkái" előtt.

KIS JÁNOS.

Kis János 1770-ben, september 22. született, Sopronnak Szent-András nevű helységében, hol szülői Kis Sándor és Pálfi Judit, a Festetics grófi család egyik ágának jobbágyai voltak. Hogy erény és fenkölt érzés alacsony sorssal is társasúl, s hogy ha a szív jobb anyagból készűlt s vallásosságban nevelkedett, szegénység által meg nem vesztegettetik, e két derék szüle tanusítja. Sándor, a köz szokás ellenére, János testvérével, míg éltek, osztatlanúl bírván atyjok kis gazdaságát, valamint e néposztálynál ritka egyesség, úgy különös szorgalom és értelmesség példája volt; s noha családi érzéke nem engedé őt, más falusi gazdák módjára, házon kivül keresni mulatságait, sem a falu köz dolgaiba befolyni nem akart, hanem élt rendeltetésének s háza népének egyedűl: a vidám kedv, mely a jóknak híven érdemlett jutalma, nála nem fogyatkozott soha. E mellett házában úr volt, nem keménységgel, mely jóságától távol vala, hanem tettei példájával, eszélyével, s mérsékkel, mely az erőnek jele:

azért akaratja nem csak engedelem tárgya volt, hanem őmaga tiszteleté s szereteté egyszersmind. Noha vallásossága nem mutogatásban állt, hanem a szívben lakott; s mindenütt közel érezte magát istenéhez, az egyház mégis, mióta a felekezet, melyhez tartozott, azt helyben nyert, látogatásai mindennapi tárgya lett. A szentegyháznak emberlakot felülmúló nagysága, a szokottól eltérő formák, kép, oltár, zene és ének, vagy mikor a hív ember magán áhítatra jelenik meg, e magány, elvonják a lelket az élet megszokott zajától, ünnepélyesben hangolják azt, s közelebb viszik ahoz, ki hívei felett láthatlanúl őrködik. És Kis, az atya, abban tanúsítá egélye magasb természetét, hogy az neki nem forma, hanem kedély ügye volt, s a koron és állapotján felűl emelkedve, a felebaráti szeretet gyakorlását hitfelekezeti tekintet senem irányozta, sem meg nem szorította: mely érdeme annál nagyobb, mert a vallási szabadság jótéteménye csak később derűlvén fel, a tűrés napjaiba nő is részesűlt. És e férfiúhoz méltó volt a hitves is, szelídségben s isteni félelemben, anyai hűségben és szorgalomban. Áldott halandó, kit ily szülékkel ajándékozott meg az ég: az ő emlékezetök mint követés és büszkeség tárgya kisérendi végig az életen; és háromszor áldott, kinek ily szülék erényeinek örökösévé lenni engedtetett: az ő élete szerencsés, s mi ezzel nem mindig jár együtt, boldog is lesz. A mi Kisünk szülői erényeinek boldog utódja volt.

II. Az ember mivoltát nem annyira a nevelés, mint a természettől nyert testi és lelki feltételek s az első ifjúságbeli különféle befolyások határozzák. Kis

János gyenge testtel születve, gyermekségében sokat betegeskedék, mi által többnyire a házhoz s anyja köréhez kötve, más gyermekekkel keveset társalkodott, a gazdaság apró foglalatosságai eránt, mikhez a hozzá hasonlók állapot és alkalom által utasíttatnak, sem vigyázattal, sem vonzalommal nem tanult viseltetni, s általában semmi figyelemre méltó tárgyak által nem költve s izgatva, szeme távollátáshoz, lelke észleléshez nem szokott. Elvonatva így a külső világtól, lelke korán maga felé fordúlva, magával kezdett foglalkodni, minél fogva elébb tanult gondolkodni, mint adatokat gyűjteni az életből. Ennek egy érdekes példáját nem mellőzhetem. Kevés pajtásai egyike meghalván, Kis szülei azzal igyekeztek a bús gyermeket vígasztalni, hogy azt isten magához vevén, jó helyen van; de ő e felett képzelődésekbe merűlvén, s magával az életen túli jövendő iránt tisztába nem jöhetvén, azon óhajtás kelt lelkében, bár isten magához ne venné őt addig, míg jobban nem tudandja, hová megyen, s mi lesz belőle halála után. „Szegény gyermek! kiált fel maga „Emlékezéseiben“, hol ez esetét beszélli, nagyon korán felébredett benned az a tépelődés, mely minden idők bölcselkedőit oly igen foglalatoskodtatta, és sokakat oly igen kínzott!“ Míg testvérei a szabadban játszva szaladgáltak, az ő szemeit más érdekesb tárgy hiányában, azon néhány, többnyire szép kötésű, könyv vonta magára, melyeket egy alacsony polcon vett észre, s szülei által kivált ünnepi napokon gyakran használtatni látott. A kisded könyvtár tartalmát, mint utóbb meggyőződött, az Arany

Lánc, az Arany Lánc Veleje, Engesztelő Áldozat, Százlevelű Rózsa, Graduál, Halottas, Predikációs könyv, Biblia, Hübner, Balassa és Rimai Énekei, s néhány bucsúztatók tevék. Ezek eleinte Kisünk játékának, utóbb játszva tanulásának lettek tárgyai: mert szüléi észrevevén a kisdednek tudvágyát, vele betűztek, őt az olvasásban, sőt atyja a betűk utánzásában is, vezetgették. És így, még mielőtt iskolába adaték, a kis Jánost téli estéken rokkája mellett fonogató anyjánál látjuk fenn hangon olvasgatni, s a jámbor nő által egyre másra szeretettel taníttatni. Keresztelő szent János Eletében e névnek, mely a kis olvasóé is volt, „kegyelemmel teljes" jelentését találván, nem csak Hübnernek könyvét szerette meg a többiek felett, hanem ön nevének jelentése által is jótékonyan illettetett.

III. Ez előzmények után a tíz esztendős gyermeket elébb a téti, évvel utóbb a vadosfai iskola fogadta be, s már-már a gazdaság mellé volt fogatandó, midőn egy részvevő barát tanácsa egész jövendőjének váratlan fordulatot adott. Még gyengébb éveiben, az atyjához koronként betérő újmalomsoki pap észrevevén a kisdednek tanulási kedvét és tehetségét, gyakran mondogatá, hogy belőle „tudós embert kellene nevelni", mit azonban szülői eleinte nyájas tréfának vettek, és csak midőn idővel mindinkább meggyőződtek, hogy a fiúnak a gazdasághoz sem hajlama, sem ügyessége, birattak aggódó gondolkozásra, mely a vadosfai iskolatanító sürgetéseire végre elhatározássá lett. Ekép Kis a vadosfai deák osztályt is elvé-

gezvén, 1782-nek novemberében a soproni középtanodába küldetett. A bucsúzás és elválás könyei a gyermeki szemben hamar kiapadtak, s az élet első fontosabb útja könnyű kedvvel és örömmel tétetett meg. Csak mikor a horvát nyelvű kopházi határban füleit idegen hangok verdesék, először életében, sírva fakadt az érzékeny gyermek, mintegy előjeléűl azon munkás buzgóságnak, melyet egykor anya- s nemzeti nyelvének szentelendő volt.

IV. A soproni gymnásiumot akkor Farkas Ádám, egy feddhetetlen életű, tudós, és komolyan szelíd aggastyán igazgatta, ki rövid vizsgálat után a harmadik vagyis nyelvtani osztályba vette fel az újoncot. És elkezdé Kis, útját a tudományok nagy tengerén oly hajón, mint önmaga mondja, mely mind kormány, mind horgony nélkül szűkölködött; mert amit atyja e részben tehete, nem egyébből állott, mint hogy fia tanítóit s gazdáját reá vigyázásra kérte, s ezenfelül őt néhány idősb tanulónak ajánlotta. Többet tőn a szerencse, mely erkölcsös és szorgalmas barátokhoz kapcsolta, kiknek társasága minden kicsapongástól megóvta s szorgalomra serkenté, mely őt nem sokára a legjobbak sorába emelte. Ezen kivül tanulási kedve a harmadik s negyedik évben különös táplálatot vett Nagy-Mesterházy János alatt, ki buzgósága mindennapi példájával nem csak kettőzött szorgalomra az iskolai leckék tanulásában, hanem üres órái hasznos eltöltésére is serkenté. S már ekkor kezde Kisünk más mint iskolai könyveket olvasgatni; magyar, azután német, utóbb latin nyelven. Amazok elsői

Kónyi János Zrínyie, Gyöngyösi István Kemény Jánosa s Murányi Vénusa, mik az ifjonc hazafiúi önérzetének felköltésére nem lehettek mély hatás nélkül. A német olvasásba a már ismert tartalmú Hübner vezette bé; a deákba Nepos és Ovíd Keservei. Szinte ekkor szövődött már azon szoros barátság Kis és Német László között, mely mind érzékenysége, mind vetélkedő együtttanulás által a két ifjú kedélye s mívelődésére oly hathatós befolyásuvá lett.

V. Így elkészűlve lépett Kis 1786-ban az ékesszólási osztályba, melyben Vietorisz Jonatán s a Késmárkról akkor meghivatott Schwartner felváltva leckéztek. Vietorisz oktatásait leginkább sokszori kicsavarodásai tették úgy kedvesekké, mint hasznosakká, mert a figyelmező s eszesebb tanítvány míg egyfelül emberismeretben gyarapodék, másfelül balvélemények s babonák homályaiból tisztúlt ki. Ehez járult e tanítónak növendékei iránt való szeretete s azon készség, melylyel jeles könyvtárából, miben a bölcsészeti, szépirodalmi s kivált a magyar osztály igen válogatott vala, minden munkákat, miket Kis tőle kért, vele haszonvételre közlött. De a hatások élén Schwartner állt. Ez, mint Kis írja Emlékezéseiben, „minden tudományokat, melyeket tanított, lelkesítő lelkesedéssel adott elő. A régi classicusok iránt, kiket addig a tanulók helytelen magyarázás miatt kevésre becsültek, részszerint helyes és célszerű magyarázás, részszerint szívreható magasztalás által minden jobb érzetűekben tiszteletet gerjeszte.“ Fon-

tosabbnak tartván gymnásiumokban a tudvágy ébresztését s táplálását az ismeretek közvetlen terjesztésénél, e célra hatni szüntelen igyekezett. Munkálkodása jeles kiegészítőjét Rekvicz Károly soproni predikátorban találá, ki minden díj nélkül, egyedűl ügyszeretetből, naponként adott leckéket az érettebb ifjak számára. Világtörténet, államisme, mathesis, költészettan s a classica literatúra voltak a két férfi gondjainak tárgyai. Kis mind ezekben gyarapodott, de kivált a régi classicusok művei iránt soha nem hűlhető lelkesedéssel tölt el. Buzgón ajánltatván az új nyelvek tanulása is, a két barát, Kis és Német, összeállva, mester nélkül tanulá a francia, az olasz, angol és spanyol nyelveket, együtt fordítgattak, olvastak, sőt külön magokra folytatott olvasásaikról is számoltak egymásnak, mi szorgalmokat nem kis-mértékben tüzelte. A görög nyelv sem hanyagoltatott el; a Cyropaediából majd mindennap olvastak együtt valamit; ezenfelül Kis a tudós Gamauf Sámueltől a héber nyelvben vett magán oktatást, míg Német László, ki különösen a mathesishez vonzódott, barátjával Kaestner szerint szinte külön leckéket tartott.

VI. Így folytak ezek, midőn az 1788-ban Pestre átment Schwartnert Stanislaidesz váltotta fel; ki mellett egy évvel utóbb a Jénából megtért Raics Péter is elfoglalta tanszékét. A köz leckék kevesebb érdekűvé lettek, és pedig annál inkább, mert az egymást sürűen követő tanodai újítások a köz tanulás rendes folyamát nem kevessé gátolták. Pótlotta tehát ezt a még növekedő magán szorgalom. Kedvezett

ennek Raics irodalmi iránya, ki a szakjaiban megjelent új könyveket nem késett hallgatóival megismertetni, úgy a közlékenység is, melylyel könyvtárát Kisünknek megnyitotta. Itt kezde tehát ez a német szépirodalom akkori hőseivel, részben az angolok s olaszokéival is, Eschenburg anthologiájából megismerkedni; itt találá fel a német classicusok karlsruhi gyűjteményét, mely szinte tárgya lett a két barát figyelme és szeretetének. Kezeikbe jutottak Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Helvetius, Bellegarde, Bentivoglio, Machiavelli, Goldsmith stb irásaik is, s azok válogatás és rend nélkül, de nem kisebb mohósággal elnyelettek. Nehezebb volt Kisünknek Magyarországban a magyar irodalommal s magyar írókkal megismerkednie. Hosszas tünődés után bátorságot veve Péczelihez, a kor literatúrai mozgalmainak élén állók egyikéhez folyamodni, kihez 1790. febr. 2. e végre többi közt ily sorai mentek: „Kiket tart tiszt. uram nemzetünknek legclassicusabb prosaistáinak s poetáinak, s micsoda renddel következteti őket egymásra? (Az önnön szép munkái s Faludi Ferenc irásai mindnyájunknak esméretesek s kedvesek.) Mi módon és honnét tudhatnám én meg, milyen új könyvek jöttek ki hazánkban az elmúlt esztendőtizedben, s kik legyenek virágozni kezdő literatúránknak forróbb kedvelői s buzgóbb gyarapítói; hol laknak azok, micsoda tisztséget s titulust viselnek? — *Minden igyekezetem arra céloz, hogy édes hazánknak boldogságának előbbvitelében valaha mennél hathatósabban munkálkodhassam!* Erre nézve egyik szent kötelességemnek tartom

azt is, hogy a mi szép nyelvünknek megtanulásában magamat teljes tehetségem szerént gyakoroljam. Különös indulattal is viseltettem ahoz mindenkor, valamiolta csak fel kezdettek egy kevessé nyílni értelmemnek szemei. De egyéb foglalatosságimon s időmnek héjánosságain kivül a német, deák, görög, franc, olasz, anglus és zsidó nyelveknek, még pedig nagy részént minden mester nélkül való tanulása igen megakadályoztatott ezen kötelességemnek végbevitelében. És noha most, a tudományoknak is sokkal téresebb mezeje van előttem, dolgaimnak száma is sokkal nagyobbra nőtt, mintsem ezelőtt volt; noha az elkezdett nyelveknek tanulásán s értelmemnek a tudományok által való világosításán kivül, szivemnek jobbítása s nemesítése, ízlésemnek pallérozása is fontos kötelességemmé lett; noha egészségemnek változó volta sem kevés bajt s gondot okoz: de, mind ezek ellent nem állván, első gondjaimnak egyik tárgya mindenkor anyai nyelvem fog lenni, és sokkal nagyobb buzgósággal kivánom azt ezután tanulni, mint ennek előtte. S ez az oka miérthogy első kérésemmel is terhelni merem tiszt. uramat. A másikat pedig ami illeti, nem csupán újságszeretésből kérdem, hanem azért, hogy megtudván kik legyenek hazánknak érdemesebb fiai, azokat idején megesmérni, becsűlni, tisztelni, szeretni tanuljam. Noha csak magában is igen illetlen a hazabéli dolgokról oly keveset tudni, mint mi eddig tudtunk. A külföldi mindennémű dolgokról, valamennyit kivánok, annyit tanulhatok az itt lévő nagyérd. tiszteletes és prof. uraknak adakozá-

sokból, akiknek különös jó akaratjokkal dicsekedhetem. De hazánk tudománybéli állapotjára nézve csaknem egyiptomi setétség vala még eddig rajtunk. Most már, miolta egynéhány magyarok öszveállottunk, és a Mindenes Gyűjteményt, Hadi Történeteket s a Kurirt olvassuk, kezd lassan nálunk is hasadni a hajnal" stb. [1]) E sorok szépen festik Kisnek korán felébredt hazafiúi buzgóságát, azon szent tiszteletet, melylyel a honi irodalomnak előtte még nagyobb részt ismeretlen templomához közelített; valamint látnunk engedik azon nehézséget, melylyel még azon időben is az irodalommal barátkozás járt. Kisnek kérése nem maradt foganat nélkül; és stúdiumai köre egy újjal gyarapodott. Az éj nappallá tétetett: s a tanulás mellé írói kisérletek szövetkeztek. Tudniillik Kis, miután már Schwartner alatt tőn kisérleteket a deák és magyar verselésben, most több ízben alkalmi darabok írásával bízatott meg, mik közől némelyek 1789. és 1790-ben meg is jelentek, de egyéb ily nyomtatványok sorsára jutottak [2]), egyet kivéve, „Belgrád visszavételére", melyet Péczeli tartott fenn Mindenes Gyűjteményében [3]). E költeményen az iskolai felfogás ugyan még igen észrevehető. Nem az

---

[1]) A levél eredetiéből, mely történetírónk Péczelinek, a halhatatlan atya méltó fiának, barátságából fekszik előttem.

[2]) Emlék. I. 51. l. Címeiket a szerző itt nem közli, sem munkái közé soha egyet is közőlök fel nem vett.

[3]) 1790. III. negyed. 379. s köv. ll. s Poet. Munk. 415. s köv. szel.

öröm szárnyainak dithyrambi csattogtatása, nem költői elmélkedés ez, ódai fellengéssel; hanem egy kis epos, melyben még a gépezet sem hiányzik, s ez, mint tanodáink szelleméből előleg gyanítható, görögmythosi, melynek istenei Belgrád körül, a magyar és török hadi nép közepett, vajmi rendesen tűnnek elő: de e gyenge kezdet is legalább a nyelv és forma kezelésében a korhoz képest már kiváló könnyűséget éreztetett, úgy hogy Péczelitől ily jegyzést érdemle: „Ezen verseket írta egy Kis János nevű soproni tanuló, aki tizennyolc esztendős. Ha az ilyen ifjúnak jó vezérei s Maecenási akadnának, kiki elgondolhatja, mire mehetne negyven s ötven esztendős koráig.“ A jóslat, vezér hiában is, egyedűl öntanulás útján, mint látni fogjuk, csakhamar beteljesedett.

VII. Megérkeztünk Kisünk első irodalmi tettéhez, *a soproni magyar társaság* megalkotásához. Ennek elei igen szerények voltak. Kis először Németet, azután más néhány társát szólította fel, gyűlnének össze hetenként egyszer, s olvasnák fel egymás itéletének meghallgatása végett magyar nyelven készítendő munkáikat. A gondolat kedvelést nyervén, 1790. martius 20-ka lőn azon üdvös következményű nap, melyen a fiatal barátok „magyarúl tanuló társaság“ neve alatt összejövén, az egyesűletet megalakíták, s úgy rendelkezének, hogy a társaság minden szombat délestjén legalább két órát együtt legyen, kinek-kinek köz megegyezéssel foglalatosságokat szabjon, munkája barátságos megbíráltatásaért senki ne nehezteljen, a megjelenés elégséges ok nélkül el

ne mulasztassék. Ennyiből állt e kis egyesűletnek, mely annyi másnak előképe lett, egész törvénykönyve. A társas munkálkodás kezdetéűl minden található magyar nyelvtanok, úgy bármely szónoklati és költészeti elméletek kivonatai tüzettek ki. Kinek-kinek más könyv jutott; mely úton Molnár Albert, Tsétsi, Bél, Kalmár, Kövesdi Pál nyelvtani írásaik, s másfelül Batteux, Eberhard, Eschenburg és Adelung széptani kézikönyveik kivonva rövid időn az egyesűlet által tárgyaltattak. Ezeket eredeti s fordítási dolgozások követték. És így folytak, miután Kis az év végén Sopront elhagyta is, az egyesület dolgai, mely utána Lakos Jánosban, az utóbb báró és generálban, buzgó ügyvivőt lelt, s e mai napig gyümölcsözőleg fennáll. Kisnek a társaság kebelében készűlt munkái egyike *Hercules Választása* volt, Lowth angol költeménye szerint, mely őt egy szökéssel a nyelv akkori magasságán, sőt azon felűl, láttatja [4]), s neki rövid idő alatt nem csak jó hírt, de pártolást is szerzett. Gróf Széchényi Ferenc tudniillik titoknoka Bárány Péter által e dolgozatra figyelmessé tetetvén, annak kinyomatására magától rendelt költséget, s azt Lajos fiának ajánltatni kivánta. Kis örömmel engedett; a nyomtatás Bécsben Görög Demeter által eszközöltetett, ki mind hírlapja útján, mind írott levelek által s magános körökben ajánlván a kis művet, a rajta megfordúlt szép öszveget épen akkor adta át a meg-

---

[4]) L. Poetai Munkái (az én kiadásom szerint) 191. s köv. szel.

lepett ifjúnak, mikor ez további kiképzésére egy német egyetem meglátogatását tervezgette. „Csak természetem jóságának köszönhetem, jegyzi meg Emlékezéseiben Kisünk, hogy az ily váratlan szerencsében magamat el nem bízám s fel nem fuvalkodám; s azt is alkalmasint az ez által támadott hálás indulatomnak tulajdoníthatom, hogy nem sokára azután az írói pályára léptem, *mit ily kedvező és kecsegtető kezdet nélkül alig cselekedtem volna.*"

VIII. Kisnek iskolai pályája be volt fejezve. Ő, szegény szülék gyermeke bár, nem látott szükséget soha, mert azok lehetség szerint gondoskodtak élelmezéséről, utóbb pedig mint tanítósegéd némely tehetősb növendékek szülői által láttatott el a`szükségesekkel, sőt mint nagy deák a conventtől is vont némi segélypénzt. E mellett, mint látók, szellemileg is gyarapodott, nem levén akár jó tanítók, akár tanulmányai előmozdítására a kellő eszközök kölcsönzőinek szűkében: de mint egy helyt maga is érdekelni látszik, úgy tanult sokfélét, hogy egy szakot sem tenne figyelme előkelő tárgyává; és tanult sokat, a nélkül hogy a tudományok mélyébe hatna. S ennyiben pótolhatatlan vala a hiány, melyet oly baráti vezér nélkülözése hagyott tanulmányaiban, ki a tudvágyó ifjú olvasási szenvedélyét szabályozni, természetes hajlamait kilesvén tanulási irányát azok felé fordítani, s neki ily választott irányban a legbiztosb eszközöket kimutatni képes és kész volt volna. Hogy e hiány az írónak egész jövendőjére kihatott, ez életrajz további folyamából ki fog tűnni.

IX. Külföldi egyetemekre kiszándékló protestáns ifjaink régi szokás szerint, mely országos törvény által is szentesíttetett, és „albizálás“ név alatt ismeretes, be szokták vala járni ország szerte hitsorsosaikat segedelem kéregetése végett. Ezen neme a koldulásnak, mely az ifjúi nemes büszkeséget, annyi jónak forrását, korán elfojtja, a kevesbbé jóravaló keblet pedig épen elaljasítja, gyűlöletes volt Kisünk és barátja előtt; úgy hogy csak nehezen tökélheték magokat el reá; de általok, kik minden virágból mézet értének színi, e szokás is gazdag eredménynyel aknásztatott ki. Alig tevének t. i. 1791. év májusán Sopronban és Vasban néhány fordulatot, egy terv fogant meg fejökben, mely a sokat olvasott, de az életet és hazát eddig csak könyvekből ismert ifjakra mindennél hasznosabb volt. E szerint a teendő út céljává a hon ismerete s a magyar írók személyes látogatása tétetett, kiknek írásait a két társ olvasta volt: az albizálásból várható segélypénz pedig az úti költség fedezésére lőn szánva, akár marad belőle az egyetem szükségeire valami, akár nem. Vétetett tehát szekér és ló, kocsis fogadtatott közös költségen, s a két ifjú azon évi június elején tapasztalat-sovár kebellel indúlt ki Szent-Andrásról Győr vármegye felé, honnan az út Mosony, Pozsony, s a karpát-aljai megyéken keresztűl a bányavárosok felé, majd Gömör, Szepes és Sárosba, Kassára, Debrecenbe, a Kúnságon által Pestbe, folytattatott, s Fejér, Veszprém és Komárommal fejeztetett be; miután az útjokba eső nevezetességeken kivül többi közt Győrött Ráth, Kas-

sán Baróti és Bacsányi, Debrecenben Kolmár József, Pécelen Ráday, Pesten Dugonics, Koppi, Horányi, Budán b. Podmaniczky József és Verseghy, Fejérvárt Virág és Fejér, Komáromban az öreg Illei János s a szeretett Péczeli tágíták ismeretségeik addig oly szűk körét. „Ha ezen két hónapig tartó vándorlásunkra visszatekintek, így szólnak az Emlékezések, azt kell hinnem, hogy ezen időt alig tölthettük volna hasznosabban s kellemetesebben. Kedvetlen történet csaknem egy sem adta elő magát, azon egy pár csekély bajon kivül, melyet megemlítettem; gyönyörben pedig a sokféle tájékok látása, a különféle erőművek szemlélése, az ipar és szorgalom többféle ágainak csudálása; s a sok jeles és jó emberekkel esmerkedés, s a csaknem mindenütt sok szívesség tapasztalása, számtalanban részeltete. A különféle hasznos esmeretek, melyeket könyvekből nem nyerhettem, minden egyéb gyönyör nélkül is bőven megfizették s jutalmazták volna fáradságomat. Lelkem előbbi nagyon szűk látköre nagy mértékben szélesedék, s itélő tehetségem sok dolgokat igazabb szempontból tanula nézni, mint különben néztem. Látám, hogy mindenfelé vannak sok jó emberek, mindenütt sok szép örömöket lehet kóstolni, minden vallásbeliekkel kellemesen társalkodni, s hazánk minden részeiben boldogokat találni, s hasznos munkásságra mindenütt széles mezőt nyílni. S oly panorámát szerzék magamnak, melynek szemlélése még most is bájol."

X. Ezeket a külföldre menetel készületei válták fel, míg 1791. sept. 18-d. csakugyan megtörtént Kis-

nek, Német s több más társ kiséretében, Sopronból legközelebb Bécsbe kiindulása, honnan, átvevén a „Hercules választása“ jövedelmét, Prágán, Drezdán és Lipcsén által Göttingen szerencsésen el lőn érve. Itt folyt le az 1791/2-ki tanodai év szokott szorgalomban. Különösb figyelme tárgyai voltak Plank és Eichhorn a hittudományokban, Gatterer, Schlözer, Spittler, Heeren a történetben, Kaestner a mértanban, Heyne a classica literatúrában, Blumenbach, Beckmann, Lichtenberg a természeti tudományokban, Feder, Bürger, Bouterweck a bölcsészetben. Ezekhez a gazdag könyvtár több mint kellő táplálatot nyújta Kis olvasási mohóságának, melyet annál könnyebben elégíthetett ki, mert egy tanár kezessége mellett bármely munkát ki lehetett otthoni használatra vennie. És újra folyt társaságban is a tudományos mívelődés. A magyar ifjak, kiknek száma meghaladta a huszat, s kik közől az irodalmi pályán részint már akkor, részint utóbb Barcafalvi-Szabó és Budai Ézsajás tűntek ki, nem csak szoros barátságot tartottak, s együtt mulatoztak, hanem gyakran tudományos vitákkal is fűszerezték együttlétöket, s ha valamely irodalmi újdonság, érdekes röpirat vonta magára figyelmöket, körbe állva olvasták azt, s felőle itéleteiket egymással közölték. És így nem elégületlenség, hanem bővebb tapasztalási vágy volt azon inger, mely Kist a tanév végével Jénába vonta által. Itt, mint maga írja, reá, ki a komolyságra még mindig kelletinél hajlandóbb volt, mindenek előtt az a társalkodásbeli vidorság és jókedvüség hatott jóltevőleg, mely az egyetemi

ifjúságot éltette. A barátság örömei sem hiányzottak, miután rokon keblek magyar földiei közt itt is találkoztak, kik közől Zsoldos János, Veszprémnek, és Szentgyörgyi József Debrecennek utóbb híres főorvosai s neves írók hozzá, éltök végeig, őszintén ragaszkodtak. Az egyetem férfiai közt Griesbach s az akkor föltetszett Paulus voltak a hittanban, Schütz, Reinhold és Schiller a bölcsészet és történetben kedvelt vezérei; a közel-weimári nagy triás Goethe, Wieland és Herder pedig minden lépten géniusok gyanánt kisérék őt s lelkesíték, mint Emlékezéseiben maga írja, „noha őket csak távolról látta, s személyes látogatásoktól a csaknem imádásig menő tisztelet, melylyel munkáik után irántok viseltetett, annyival inkább visszatartóztatá, mivel a tanulók közől különben is igen sokan ostromolták látogatásaikkal.“ Leckék hallgatására Kis itt, mint Göttingában, naponként nem többet négy öt óránál fordított, kerülve azok hibáját, kik a *sokkal* inkább megterhelik a lelket, semmint táplálják. Tantárgyai választásában inkább a közoktatói, mint a lelkipásztori pálya volt szeme előtt, mely utóbbi hajlamának amannál kevesbbé látszott megfelelni. Mindamellett a hittudományt figyelemmel hallgatta, sőt az írásmagyarázat, mint annak fő alapja, s az egyháztörténet, szorgalmának előkelő tárgyai voltak. Hasonló figyelmében részesült a bölcsészet, melyet minden tudományos foglalkodás alapfeltételének, a történet, melyet élet mesterének, s a classica literatúra, melyet az alapos gondolkozás, helyes előadás megszerzésére, a képzelem és érze-

mény kicsapongásai eltávoztatására hatályos eszköznek tartott. Ezeken kivül gyakran látogata más tanárok leckéit is; de a leckékre illőkép el nem készűlvén, a földjegyzetteket pedig csak futólag nézvén végig, ismeretei, mint maga vallja, felületesek maradtak; míg otthon olvasásait régi szenvedelmével, de egyszersmind válogatás nélkül, a tudás minden ágain folytatta. Így nem vala tudomány, melyben Kis egészen járatlan volt volna, de annyira elszéledt figyelme egynél sem állapodott meg kirekesztőleg, egynek sem igyekezett mélyébe hatni, minek okát lelke nagy fogékonyságában kell keresnünk, milylyel az önállólag alkotó észerő ritkán áll teljes arányban. Ehez járult jénai korában a francia forradalom iránt mind inkább élénkülő köz figyelem, mely őt is érdekébe sodrá. „Kisebb s nagyobb körökbeli beszéllgetések, így ír erről maga, azt tárgyazák. Hírlapok, röpiratok és sok könyvek azzal telének meg. A legjelesebb tudósok nagy tűzzel nyilatkozának, némelyek ellene, s még többen mellette: az elsők pusztító vandalismust látván benne, az utolsók földi mennyországot igérvén belőle az emberi nemzetnek. Természet szerint én sem maradék, folytatja, részvétlen s idegen, hanem a fiatal kor egész hevével s tudatlanságával foglalatoskodám vele. Eleinten arany időt reménylettem, s Virgíllel ezt mondottam: Magnus ab integro seclorum vertitur ordo stb; nem sokára azután a terrorismus kezdetével rossz következményektől rettegtem. De mindenik esetben a nagy történetet tárgyazó tudósítások olvasásában a telhetet-

lenségig buvárkodtam, s e miatt tudományos esmereteim illendőkép gyarapítását nagyon elhanyagoltam. Ennek természetes következménye a lett, hogy tudományos esmereteim tömege nem csak csupa töredékekből álla, hanem rendezés nélküli chaos leve: rudis indigestaque moles, nec quidquam, nisi pondus iners." Húzamosabban is szólaltattam magát Kisünket, mert e helyek valamint világot vetnek míveltségi állapotjára, úgy őszintesége s valódiságának tiszteletre méltó tanutételei.

XI. Kis akademiai élte végéhez közelített. Jövendőjét illető tervek foglalák el, éltének közel változása s szegénységének érzete aggodalmakkal tölték el, melyeket a költészet szép álmai csak percekig bírtak csillapítani. Ezek mellett lelke, mely a kor bölcsészete s a világ folyásából elvont tapasztalások által nem csak előítéleteiből tisztúlt ki, hanem boldogító hitében is megingattatott, oly kétségek habjain hányódott, mik a jóra termett kebel nyugalmát sokára feldúlják. Vágyódását belső megnyugvás után szépen fejezi ki a *Bölcseséghez* intézett hymnusa [5]); de azon bizodalom egy szebb jövendő iránt, mely haza tértében írt gyönyörű *Hajósénekéből* [6]) oly nyugtatón szól, csak világos percek szüleménye volt kedélye borúi között. Mert azon édes érzések, mik az 1793. év őszével Jénából haza indulót hona és kedvesei látása előörömében ringaták, a gond és önmeghasonlás keserűbb

---

[5]) L. P. Munk. a 9. szel.
[6]) L. P. Munk. a 10. szel.

érzéseivel benne még most egyenetlen harcot vívtanak. Az életnek volt fentartva felépíteni keble oltárait, miket először is a philosophia rontott le. Kedveseit hiány nélkül ölelhette; ifjúkorának egyik jótevője, Ásbótné assz., anyai indulattal vette fel házába; egykori tanítói barátúl fogadták; első Maecénje gróf Széchényi Ferenc régi nyájassággal látta magánál: míg Schwartner egy előkelő házhoz, a b. Prónay Lászlóéhoz, szerze neki meghivatást nevelőűl, a győri ev. gyülekezet felügyelője pedig egy, Győrött épen ekkor megürűlt tanárságra hívta meg. Erre nem sokára rendesen meg is választatván: nem csak gondjai elsejétől látta magát felmentve, hanem legott óhajtott pályára téve, s oly városban, melyhez, mióta benne megfordúlt, különösen vonzódék. A világ máskép festi le magát a bizonytalanság hullámain hánykódónak, máskép a parthoz szerencsésen értnek; a szerencse, ha váratlan, a szívtelennek véletlen eset, a mélyebb kedély benne egy láthatatlanúl őrködő hatalom gondviselését sejti és tiszteli. Kis kebelébe is vissza kezde szállni a hit; az elméleti bölcsészetet, mely csak hihetőséget nyújthatott az észnek, felcserélé az egély és életbölcseség tanulásával; elfoglaltatása pedig, melynek most már bizonyos cél volt elibe tűzve, s melyet a nevelés és tanítás ügye teljesen igénybe vett, befejezé a béke művét. Kis lelkismeretes és eszmélő tanár volt. A tollba mondás helyett magyarázott, és alkalmas kérdezősködéssel kifejtette a tanítványból azt, mit más tanító-gép a gyermekkel gépileg leőröltet. Az értelem és ész szabad munkáltatására papi-

rosra vetteté velök azt, mit nekik a történetből beszéllett, vagy mit sétálás közben tapasztaltak: egyaránt nevelvén e szerint a tantárgyak s a külvilág iránti figyelmöket, s ébresztvén az észlelést, mely tanodáinkban rend szerint egészen parlagon hagyatik. E célra szolgált a naplóvivés is, melyet egy sem mulasztott el. Az erkölcsiség és ízlés nevelésére alkalmas verseket iratott le s tanultatott velök; s oktatásait általán úgy intézte, hogy általok a növendékek gyermekded vidámsága tápláltassék; fenyítéke pedig a szereteté volt, mely erős és nemesítő egyszersmind, melyért a gyermekek is szeretettel és engedelemmel fizettek neki. Így töltvén be hivatalát, a siker egyfelűl, másfelűl az alája rendelt tanítók szeretete, s előljárói bizodalma megelégedést csepegtettek lelkébe, a jó tettnek legnagyobb jutalmát. S valamint ő másokat nevelt, úgy saját nevelését is igazán e pálya fejezte be: mert míg az embert növendékünkben fejlesztjük, az embert általán és minmagunkban leghelyesebben tanuljuk. De képzőleg hatott a fiatal tanítóra a társaság is; mert őt, kinek jó híre csakhamar elterjedett a községben, ismeretei, tapasztaltsága s az ifjúi tűzzel párosúlt szelíd lélek mindenütt ajánlák, s különféle rendűekkel szőtték érintkezésbe, sőt barátságba, miket szíve és értelme önhasznára ki tudott bányászni. Különösen mívelt és tiszta jellemű nők társasága, melyet eleinte nehogy vadoncnak, utóbb hajlamból, keresett és táplált, erkölcseire simítólag, komolyságára derítőleg, egész életére szépítőleg hatott; sőt gyakor alkalmúl és serkentésűl szolgált, hogy komoly hivatása és ta-

nulmányai mellett a költészet nyájas játékaival sem hagyna fel. Azonban volt e befolyásnak, mint Kis maga állítja, káros oldala is. „A nőnemmel társalkodás, ú. mond, könnyen puhákká, könnyelműekké, csekélységekhez ragaszkodókká s asszonyodottakká tehet bennünket. Az elpuhulástól, folytatja, én sem menekedhettem meg egészen, s úgy hiszem legalább részint ezen társalkodásnak tulajdoníthatom azt, hogy a nyomos, húzamos gondolkodás helyett a tudományokkal csak játszva foglalatoskodtam, s a helyett hogy tehetségeimet erőltettem és saját munkáknak feszített figyelemmel kidolgozására kényszerítettem volna magamat, csak azon olvasmányimnak, melyeket megszerettem, lettem fordítójok vagy inkább paraphrastesök.“ Ez időbül maradt fenn Kis versei közt szép elegiája: *Ősz utólján* [7]); s itt kezdé Wieland *Musárionát* fordítani [8]), mely nála Kantot egészen kiszorítá több évi jogaiból. És vágyak keletkeztek kebelében egy saját tűzhely örömei után, melyhez pedig helyzete tehetséget nem nyújtott, míg másfelül a különben kedvvel és sikerrel folytatott tanárság, sok óráival, testi és lelkileg fárasztotta. Papi hivatal látszék mind két tekintetben kedvezőbb kilátást igérni, amennyiben jobb jövedelem mellett kevesebb időt s nem ily folytonos munkásságot követel; s így elfogadván harmadfél év elmúlta után a nagybaráti gyülekezet hívó levelét, s Győrtől búcsút vevén, miután 1796. martiusban Hrabovszky

[7]) L. P. Munk. a 78. szel.
[8]) L. P. Munk. a 195. szel.

Sámuel superintendens által a szokott vizsgálat után Nemes-Dömölkön felszenteltetett, virágvasárnapján szent hivatalába első beszédével beköszöntött.

XII. Nagy-Baráti Győr déli szomszédságában fekszik, jobbra a Szent-Márton felé vezető úttól. E fekvés kedvezett azon szíves viszonyok fentartásának, melyek Kist győri barátaihoz kötötték, kik ragaszkodásuk első tettleges jeléűl paplakját költségökön kiigazíttaták s némi kényelemmel láták el. Barátai kikijöttek, ő viszonzá a látogatásokat, levelezésök szinte mindennapi lett, s volt-tanítványai szűnnapjaikon seregesen keresék fel őt. Kevés havak múlva feleséggel is megnépesíttetett a rideg ház. A ritka jóságú, szelíd lelkületű, s ezért közönségesen szeretett ifjú pap a városban és falun lelt volna nemes házak vagyonos leányait, kik sorsokat vele meg fogták osztani; de ő elvből szegényt választott, s olyat, ki falun nevelkedvén a városi élet követeléseitől távol, egy szegény predikátor kisded háztartását hozzáértéssel és szorgalommal ellátni kész is, képes is. Az elég hirtelen választás egy tisztes falusi mesterember leányát érte; ki, mint Kis maga írja Emlékezéseiben, „a feddhetetlenűl tiszta erkölcsű s egyszersmind szép asszonyoknak nem csak erényeit s jó tulajdonságit, hanem némely hibáit is bírta ugyan, s neveltetést sem nyerhetett, milyent természeti hajlamai s idomai érdemlettek; de bizonyosan egyike volt a leghűségesb házastársaknak, a legszeretőbb anyáknak s a legtakarékosabb gazdasszonyoknak.“ S most már levén, kire a házi gondok háruljanak, az új férj szabadabban lélek-

zett, s köre betöltésében nyomosabban járhatott el. Ürömcseppeket ejte ugyan a mègelégedés kelyhébe hivatala első időszakában mindjárt néhány keserű tapasztalás, melyet a szegény protestáns pappal egy előkelőbb egyház emberei tétetének; s azonegy időben játszotta a véletlen Hume cikkelyét kezeibe, melyben minden elmondatik az egyházi rendről, mit ellene félig valót és rágalmat az előitélet, méltánytalanság és gúny feltalált vagy nagyítva lobbant szemeire: mire Kis már-már bút meríte választott hivatásából: midőn épen ily véletlenűl bukkant Herdernek egy ifjúkori iratára, melyben e vádak szintoly tűzzel mint alapossággal cáfoltatnak. Ennek köszöné Kis megnyugvását; s kiengesztelődve sorsával, lelkismeretes buzgósággal s hívei által szerettetve folytatá nemes rendeltetésű pályáját. Házi örömeit nem sokára Lajos fiának születése nevelte, s bár édes-anyja hirtelen halála mélyen megsebhette szivét [9], fájdalma munkásságában írt talált. T. i. irodalmi pályája Kisnek sajátlag ez időben kezdődött. Megújította azt Nagy Istvánhoz dunántúli superintendenssé választatásakor intézett jeles epistolája *A valláscsúfolók ellen* (Sopron, 1796.), s folytatta évvel utóbb *Zsebbe való Könyve* 1798-ra, melylyel egyszersmind magyar zsebkönyvirodalmunk kezdődik. A címen álló e szavak: „Azoknak, akik az olvasásban *hasznos gyönyörködtetést* ke-

---

[9] Ekkor írta szép epistoláját „Egy katonatiszthez", mely Zsebbe való Könyvének második folyamában (nálunk a 444. l.) áll.

resnek" jellemzik a könyvet. Foglalatát e szerint erkölcsi elmélkedések, beszélyek, s némely versezetek tették, melyek a „Bucsuvétel az ifjuságtól" című éneken kivűl, mind fordítások valának [10]), de tartalmokat

[10]) Kisünk szeretetre méltó szerénységét szintúgy, mint célzatát híven festő előszava szórul szóra így hangzott: „Senki ezen munkácska kiadójánál szívesebben nem óhajthatja, hogy bár mennél elébb mutatnák magokat a magyar Parnassuson olyan férfiak, akik halhatatlan eredeti munkák által az ilyen fordításokra, amilyeneket az olvasók itt nagyobb részént találni fognak, homályt borítanának. Ő lenne az első, aki a maga elméje szüleményeit fájdalom nélkül elfelejtené, s a magyar Homerusok, Xenophonok s Plátók mennyei szózatját mély tisztelettel s elragadó örömmel hallgatná. De azonban, míg a kegyes egek hazánkat ezzel a dicsőséggel megkoronázzák, kötelességének tartja, tőle kitelhetőképen siettetni ama szép hajnalnak hasadását, melynek a Barcsaiak, Báróciak, Orczyak, Bessenyeiek stb ez előtt egynéhány esztendővel oly követésre méltó szent buzgósággal kezdettenek volt utat készíteni. Örűlni fog, ha ezen próbáját, mely kettős tekintetben első, a tudós és jó hazafiak figyelmetességekre méltóztatják; s előre bizonyosokká teszi őket a felől, hogy mind kedvező, mind kárhoztató itéleteiket tehetsége szerént hasznára fogja fordítani." — A kis 12-rétben 200 lapra terjedő könyv darabjai: Emberiség és szerelem, anekdota a vendéi háborúból, franciáb.; A régieknek egynéhány innepjei, archaeologiai töredék németb.; A boldogságról, Barthélemy' Anacharsisából; A vadember és a pallérozott ember; A szánakozásnak ereje, két beszély d'Arnaud szerint; A bagdadi fösvény kalmár, németb.; Kötött beszédben: A haza szeretete Vosz szerint (l. P. Munk. 25. l.), Bucsuvétel az ifjuságtól (l. a 17. l.), A módi, Bernis után franc. (l. a 152. l.), Horátius, Hagedorn után (l. a 146. l.), Musárion első könyve Wielandból (l. a 195. l.), A házasságbéli élet boldogsága, egy házasságkerülőhöz, németb. (l. a 153. l.), Aratáskor, elegia Scott után (l. a 154. l.).

s a formát tekintve valóságos gazdagításai az irodalomnak. Ezt nyomban három más közhasznú munka követte, t. i. Meiners Kristóf *Oktatása, miképen kellessék az ifjaknak haszonnal dolgozni*, Knigge ismeretes könyve *az emberekkel való társalkodásról* három kötetben, és *Erkölcsi oktatás az ifjabb asszonyságok számára*, egy angliai dáma munkája után; 1799-re pedig a zsebkönyv második folyama, melynek kiadására az elsőnek kedvező fogadtatása bírta [11]), s mely erkölcsi és költői műveken kivül ez úttal irodalomtörténetieket is hozott [12]). E vállalat csak előpostája

---

[11]) Mint azt előszavában mondja. Egyébiránt itt is az Vtile dulci vezette őt, s ezt sürgette olvasóinál is. „Azon igyekeztem, így ír előszavában, hogy ne csak a képzelődést gyönyörködtessem, hanem egyszersmind az értelemnek és szívnek is hasznos foglalatosságot adjak, egy szóval, az okosság törvényszéke előtt is kiállhassa a próbát. Erre nézve azt kivánnám, hogy olvasóim még gyönyörködésekben is ne a szüntelen idestova repdeső lepkékhez hasonlítanának, hanem a szorgalmatos méhek szokását követnék, s egy virágot se hagynának el addig, míg nedvességének javát ki nem szívják.“ — S ismét: „E jelenvaló kis gyűjtemény is csaknem egészen fordításokból áll; de minthogy ezeket olyan munkákból vettem, melyekre a halhatatlanság bilyege rájok vagyon nyomva, reménylem, még inkább megköszönik az olvasók, hogy a magamé helyett másokét adom kezekbe.“

[12]) A tartalom ez: Költemények: A szépség felszentelése, Vosz szerint (l. a 14. l.); Elegia ősz utólján (l. a 78. l.); A magánossághoz, anglusb. Thomson szerint (a 27. l.); A tél és a tavasz (ez az egy adalék nem saját munkája, hanem, mint az előszó vallja, egy barátjáé, s így elvétésből csúszott a Kazinczy által kiadott Versei III. kötetébe, a 20. l. sőt Kisnek

volt Kis több ilynemű gyűjteményes munkáinak, melyek koronként annyi gyöngyét a külföldi irodalmaknak, annyi ismeretet és eszmét ültetének át honi földünkre, s melyek öszvesége valódi míveltség terjesztésére nyomosabban volt hatandó akármely más írónk, bár fényesb, munkálkodásainál. És így nem meglepő, hogy alig közelíte Kis nagybarátii élte a harmadik év végéhez, a kővágó-örsi lelkipásztorság megürűltével, Nagy István superintendens őt ajánlotta a gyülekezetnek. Megjelentek tehát ennek követei egyházi beszédének meghallgatására, melyet nem sokára meghívó levél követett. A feltételek kedvezőbbek, semhogy Kis e szerencsét el ne fogadja; ehez képest minden szíves marasztás ellenére is a bucsuzás és átteleplés napja meg vala immár határozva, midőn kerületi felügyelő Matkovics Pál rendeletére esperesi tilalom

---

1842-ki hozzám írt leveléből tudom, hogy e darab szerzője győri pred. Fábry volt); M. gr. Festetics György úrhoz, részszerint Haller után (a 438. l.); Epistola, szabadon németb. (a 440. l.); Egy katonatiszthez, nov. 19. 1797. (a 444. l.); A tudományoknak védelmezése, németb. (a 294. l.); Polykrates gyűrűje, s A vashámorba való menetel, németb. Schiller szerint (a 339. és 342. ll.); Tördeléke egy levélnek (a 445. l.). Prózai adalékok: Erkölcsi gondolatok, franc. (a berlini Abeille du Parnasseból); Erkölcsi jegyzések anglusb. (Knox's Essays moral and litterary); A kritika, vagy a tudományok s mesterségek itélő istennéje, allegoria Johnson szerint (a Ramblerből); Polykrates, Barthélemy Anacharsisából; Pope Sándor életéről s irásairól, Johnson és Lichtenberg után; végre Montesquieu emlékezete, d'Alembert magasztaló beszéde után.

érkezék. Az ürügylött ok a választottnak fiatalsága volt, miután e fényes gyülekezetben rendszerint esperesek hivatalkodnának, mely állásra ő kora által még nem képesült; de a való ok a felügyelő személyes idegensége volt, kit Kisünk, midőn Barátiba beköszöne, első predikációjára meghívni elmulasztott. Kis szabadlelkűen megírta neki, hogy engedelmessége erkölcsi szenny gyanúját ejtene rajta, s a felügyelő fenyegetőző válasza ellenére is, miután az örsi követek vezére, egy előkelő nemes, a gyülekezet nevében felvállalá a felelősséget, 1799. virágvasárnapján, épen beköszöntése harmadik évnapján, szeretett gyülekezetétől búcsút veve, és rendeltetése újabb helyére elköltözött.

XIII. Új lakhelyét költőnk így írja le: „Kővágó-Örs Zalamegye alsó részében Keszthely és Füred között csaknem középen, a Balatontól egy kis félórányira fekvő, nagyrészint nemesekből álló, népes helység. Terjedelmes határa, mely a benne találtató több templomromok után itélve a török pusztítás előtt több falukat foglalt magában, a hasznost és szépet nagy mértékben egyesíti. Földje legnagyobb részint köves, de mint hihetőleg vulkáni tűzokádás maradványa, nagyon termékeny. Tájékát a sok síkmezők, mosolygó szőlősdombok, kis erdők, sok formájú hegyek s azokon váromladékok hazánkban a legregényesebbek egyikévé teszik. A képzelődés nem kivánhat gyönyörködtetőbb táplálékot, nem a szív felemelőbb tárgyakat, mint milyenek itt vagynak.“ E szép természet közepébe helyzé huszonnyolc éves költőnket

a szerencse; s ha ehez még az állomás jövedelmes voltát, hívei bizodalmát, s nyugalomba lépett, tekintélyes elődének őszinte barátságát adjuk, mely neki támaszúl és ajánlatúl szolgált, e szerencsét tökéletesnek mondhatni. Hivatala nagyobb teherrel járt ugyan, mint előbbi helyén; a szentirás-olvasás és magyarázással járó hétköznapi könyörgéseken kivül vasárnaponként dél előtt és után kellett szónokolnia, halotti elmélkedés gyakran kivántatott, s két iskola, az örsi s a szepezdi fiók gyülekezeté, állt felvigyázó gondjai alatt: de fiatal erejét támogatta a kedv, melyet számos hallgatóságának szeretete táplált; s marada idő a regényes vidék költői éldelésére, folytonos önmívelésére, s a társas örömekre, mik azon mértékben voltak kedvesbek előtte, melyben, a puszta időtöltésen túl, kedélyére, vagy elméje gazdagítására is, vagy mind két tekintetben, hatottak. Az ilyekhez pedig itt alkalom nem hiányzott. Elvegyűlt ő vallási különbség nélkül, úgy a középrendűek, mint a számos nemesek és vidékbeli egyháziak közé, s nem utolsó szerencséje volt, hogy mindnyájok által azonegy szívességgel láttatott: a keszthelyi híres Maecén asztalánál úgy, mint középrendű híveinek borházi halas ozsonnáikon. S azok közé tartozván, kik meg vannak győződve, hogy nincs neme a társaságnak, melytől ne tanulhatnánk valamit: minden rendüekkel keresé az érintkezést, s úgy tuda társalkodni mindenikével, hogy ismereteikből gazdagodék, s tapasztalásaikkal a magáéit nevelé. Ez időben szövődött szoros, és soha el nem hűlt barátsága a nemesszívű és bő tudományú Beliczay Jánossal,

ki akkor szentantalfai predikátor volt, s ki vele utóbb irodalmilag is szövetkezett. „Az esztendőnek kellemesebb szakaszaiban — így ír Beliczay maga, önéletrajzában [13]) — ritka pár hét múlt el a nélkül, hogy egymást kölcsönösen meg ne látogattuk volna, sőt még a zordon tél sem volt képes közibénk egészen elválasztó közfalat emelni. És ez a társalkodás mely kellemetes, nyájas, szerény és épületes vala reám nézve! Ilyen együtt-létünk alkalmával soha sem mulasztottuk el, hogy valamely hivatásunk körébe vágó tárgy felől ne beszéllgettünk volna. Különösen nem mulasztám el kérdést tenni, mit, miről és miképen predikált legközelebb; s én ugyanarról számot adtam mesteremnek, s ezt követte a nyájas, világos és épületes bírálat. Szíves volt ő némely kéziratait is ottanottan velem közölni, többek között lelkes és gyönyörűséges szenténekeit, melyekről sokat lehetne mondanom, de elég legyen itt azt megemlítenem, hogy azok közűl valók a mi új énekeskönyvünknek kitünő gyöngyei, és hogy közvetve az én azok felől akkor nyert értesülésem s esmeretem következésében lőnek azok szent könyvünkbe besorozva. E volt életemnek az a szerencsés időszaka, melyben mintegy újjá születve még nagyobb iparral s önbizalommal törekedtem a cél felé.“ Örsről kereste fel Kis koronként az erőszakos megbuktatása után Kis-Görbőn bölcsészi elvonúltságban élő híres zalai alispánt Spissich Jánost, ki ha mérséklete erejéhez, és szerencséje érdeméhez

13) Kis Emlék. II. kötetében a 85. lapon.

hasonló, példája leendett, mint kell és lehet hazáját a hivatal pályáján szolgálni. Innen, rendeki magányában, a mívelt, s különösen a kor nagy forradalmait mélységökben megértő gróf, utóbb herceg, Porciát, ki, mint Spissich a régibb, őt a legújabb külföldi irodalom-érdekesebb termékeivel tartotta. Innen Keszthelyt a Georgikon előrelátó, nagylelkű alkotóját, kinek tanulságos társalkodása nem kevesbbé építő, hazafisága buzdító, mint bőkezűsége segítő volt. Füredi kirándulásai alkalmával gróf Fekete János tábornokot, a francia s magyar költőt; Veszprémben az orvos-írót Haiszler Györgyöt, kinek gyakran gondjaival is élt, és Péteri Takács Józsefet, a Kisfaludy Sándor kiadó barátját s akkor nevezetes erkölcsi írót, Veres-Berényben a becsületes munkás Fábián Józsefet, stb. Nála sem hiányzottak az érdekes látogatók. Prónay Sándor és Schedius Lajos, Spissich és Márton, Berzsenyi és Lakos kedves emlékezeteket hagytak hátra a falusi pap szerény házánál. Ekép az itt töltött három év Kisnek úgy gyakorlati világismeretben gazdagítására mint tudományos kiképzésére nagy befolyással volt; de írói munkássága ennyi, figyelmét elfoglaló behatások közt, ha nem szűnt is meg, némileg mégis csökkent. Két halotti beszéden kivül, külön csak *Protestáns köz emberek olvasókönyvét* adta ki névtelenűl, Seiler után dolgozva; versei mintegy negyven darabbal szaporodtak, melyek közt *Musárion* befejezése és némely schilleri fordítások, de ezek még most papirosai közé rejtve maradtak. Mind a mellett jó neve, mint íróé, meg volt már ala-

pítva; mint papé és emberé, kivált felekezetében, mindinkább és méltán terjedett. S így lőn, hogy a nemes-dömölki egyház megürűltével, ez egyik legnépesb és legjövedelmesebb gyülekezet választása Kis Jánosra esett. Mikép ne fogadta volna el családapa ez új szerencsét? Hívei megtudván ezt, szobáit és udvarát seregesen lepék el s a szeretet ostromával unszolák és marasztálgaták őt: de ő tartozott a magáéinak ez előmenetellel, s szavával is le volt immár kötve. Ekkor azzal csendesítgeté társait a község egyik elől-járója, hogy ha máshová hívnák lelkipásztorukat, talán foganatos lenne a kérés, de Nemes-Dömölkön superintendensek szoktak lakni .... Kist pedig vitte sorsa, s bár a sors mindig oly méltányos volna kedvezéseiben. Kisnél az meg volt érdemelve.

XIV. Míg Nemes-Dömölk egyfelűl barátunk jólétét tetemesen nevelte, másfelűl nem sokkal kevesebb társasági és szellemi éleményt nyújtott a Balaton szép mellékénél. Dömölk a Berzsenyi lantja által megdicsőített Kemenes-Aljában fekszik, Kis-Cel s a Ság tőszomszédjában, közel a Marcalhoz, és Somló hegyétől nem messze, egy szép térségen, mely azon kivül mint a pannóniai classicus föld egy része, ennek némely emlékeivel is érdekes. Hívei bizodalommal fogadták új lelkipásztorukat, s ha elődét a tekintélyes külsőre, dörgő hangra, szónoki tűzre nem érte is el, szívre és észre öszhangulag ható tanításával s szelid erélyességével a köz szeretetet itt is nem sokára ki bírta magának vívni. Nem hiányzott tehát azon nyájas viszony pásztor és nyáj között, mely annak ipar-

kodásait kedvesekké és áldottakká teszi egyszersmind. Gyülekezete, mely tizenöt, de egymáshoz közel fekvő helységben volt elszórva, szükségessé, de lehetővé is tette, hogy segédet és lovakat tartson; s így nem csak szolgálata volt könnyítve, de érintkezései is. Így első gondjai közé tartozott az akkor Kámban lakott Kisfaludy Sándort keresni fel, a kor költői meteórját, ki bár nem viszonozta is Kisünk meleg közeledését, ennek becsülését jeles egyediségével még is megnyerte. Így szövődtek nem sokára a vidék nemes családjaival és papjaival, vallás különbsége nélkül, baráti új viszonyok, mik a helyváltoztatás által félbenszakadtakat pótlák. A kisceli benedekiek asztala szintoly szívesen és gyakran látta az evangelikus predikátort, mint ennek hit- és hivatalsorsosaié, kik választatásakori vágytársa kivételével, nem csak szeretettel, hanem tisztelethez közelítő barátsággal szövetkeztek hozzá. Ezek közől ő, a már említett Beliczayén kivül, különösen a mély gondolkodású Szűcs István s az élénk eszű s kellemesen társalkodó Zigán János emlékezetét tartotta fenn életírásában. Nevelték barátai körét a közel Pápának jelesei is, Zsoldos János a jó hírű orvosíró, kivel még külföldön ismerkedék meg, Márton István a bölcsész, Tóth Ferenc az egykor híres hittanár és író, utóbb superintendens, Pápay Sámuel a magyar irodalom tudományos és buzgó ismertetője, az életrajzi nagy lexikon koszorúzott szerzője Mokry Benjamin, s a már elfeledett Láczay József; nevelte az akkor Kishez csak félórányira, felesége sömjéni jószágán lakó Ber-

zsenyi, ki még mind csak rejtekben dolgozgatá halhatatlan műveit, s miután titka Kis által fölfedezteték, ebben lelkes buzdítót és stúdiumai előmozdítóját találta. A dömölki közbirtokosok közől különös érdemet szerze magának Kisünk körül Mayer nyugalmazott főőrnagy, kinek vendégszeretetét a világot látott, ismeretekben és tapasztalásban gazdag házi gazda mívelt és tanulságos társalkodása becsesítette, s kinek az új irodalom műveivel jeles könyvtára Kisnek szabad használatára mindig nyitva állott. Ekép hivatali nagyobb függetlenség, gondtól üressége, a tanulmányi eszközök s írói szorosb érintkezések inkább kedveztek irodalmi foglalatosságainak, mint eddigi helyzetei, és noha itt is kettős veszteséget vallott egy másfél s egy közel négy éves leánykája halála által; s noha szemei gyöngesége aggasztólag növekedett: a dömölki hat év emlékezetét mégis több hasznos és gyönyörködtető munkája őrzi meg. Gvadányi a világ közönséges históriáját a tizenötödik századig vitte vala, midőn 1801 végén meghalálozott. Vállalója Weber Simon Péter pozsonyi könyvnyomtató Kist nyerte meg annak folytatására, s ez 1805-ben adta a terjedelmes munka hetedik kötetét, mely Konstantinápoly megvételétől V. Sixtus halálaig terjed, s így a hitújítást is magában foglalja: mely munka ha nem forrásvizsgálat eredménye is, s ekép kevés eredetiséggel bír, de azt egyesíti, mit mind maig oly kevesen tudnak, a szabadelműséget mérséklettel. Ugyanezen évben ada Kis egy *Görög és Romai Mythologiát* Damm után, s egy *Gyermekek és Ifjak Tárházát* két kötetben.

Ezeket megelőzték 1803-ban egy magyar és német *Levelezőkönyv* Pesten Trattnernél, mely azóta más-más kéztől át meg át dolgoztatva köz kézen forog; és *Zaíd*, regény Kotzebue után, 1804-ben az *Emberi indulatok tűköre*, nagy részt Lafontaine után, s követék 1806-ban a „*Kellemetes időtöltésre való elmés Nyájasságok*". Érezni kezdé azon szükséget is, melyet evangelikus felei nyomtatott egyházi beszédekben láttak; s ennek pótlása végett több tiszttársaival egy egész évre szóló postilla előállítására egyesűlt. A kevesbbé mívelt híveken kivánván segíteni, oly egyházi beszédek szemeltettek ki Heym, Rosenmüller, Salzmann s egyéb nevezetesb és népszerű német hitszónokok munkáiból, melyekben a vallásbeli igazságok mennél egyszerűbben s érthetőbben adatnak elő; e mellett a választás úgy intéztetett, hogy a gyűjteményben, mely egy egész évi minden vasárnapra és ünnepre adott egy-egy beszédet, egy fontos igazság sem marada el, a nevezetesbek gyakran és szívrehatólag tárgyaltatának, a nyelv pedig hozzáférhetővé tegye a könyvet a köznépnek is. Így látott 1807-ben világot Kisünk *Predikációs Könyve*, mely maga idejében a tiszta, ép és numerósus egyházszónoki beszédnek példánya volt. De az egész haza figyelmét ez időtájban reá egy szerencsés pályázása fordította. A magyar újságlevelek 1804-ben egy névtelen hazafinak következő jutalomkérdését hozták: „Mennyire ment már a magyar nyelvnek kimíveltetése? micsoda módok és eszközlések által kellene azt nagyobbra vinni? mikép lehetne ezeket foganatosokká tenni?" Kis

eltökélvén magát a versenyre, tervét Kazinczyval, kivel évek óta már a legbizodalmasabb baráti levelezésben állott, közölte, de ennek válaszát csak akkor vevé, mikor dolgozatát immár Pestre indította [14]). „Gyönyörűséggel láttam, így ír maga Kis a munka előszavában, hogy a tárgy felett velem csaknem mindenekben megegyezett (t. i. Kazinczy). De jegyzéseinek jókor megérkezésével csakugyan nyertem volna azt, hogy némely dolgokat, melyekre azok figyelmetessé tettek, több oldalról vizsgáltam volna meg s bővebben adtam volna elől.“ Azonban Kisünk, húsz pályatárs között, a bíráknak majdnem egyetértő itélete szerint, mégis győztes lett [15]). „Mertem volna fogadni, így ír a bíráló bizottmány elnöke, a tudós báró Prónay Sándor néhány nappal a megitélés után, t. i. sept. 6. 1805. Kazinczyhoz, hogy (a koszorús pályairat) írója senki sem más, hanem te, kedves barátom; nem tudván a hazában mást, akinek a magyar nyelv tökéletes tudása mellett a külső nyelvek annyi ismeretsége, oly finom ízlése, és annyi praejudíciumok nélkül való disinteressentiája legyen, mint

---

[14]) L. a pályairat előszavát, a 4. lapon. Kazinczy válasza, eredeti alakjában Levelei I. kötetében (Kazinczy Ferenc Levelei Kis Jánoshoz, első köt. Budán, 1842.) a 70—73. ll. áll; töredékesen s némi kevés változtatásokkal (miket maga tett, l. Kazinczy Lev. I. 123. l.) a pályairat végén.

[15]) A bíráló bizottmány tagjai: b. Prónay Sándor elnöklete alatt Bátori Gábor (utóbb superintendens), Kultsár, Révai, Schedius, Verseghy és Virág voltak.

amilyen ebből az írásból kilátszik.“ [16]) A nyomatás 1806-ban kezdetett meg, s azért ez évet viseli a címlap, de csak esztendő múlva fejeztetett be [17]). Mindamellett is a várakozásba bele fáradt közönség helyesléssel fogadta a könyvet [18]), Kis az irodalom történetében Pápay által immár a „nagy literátorok“ közé soroztaték [19]), Weber Simon Péter németre fordíttatta [20]), s Kazinczy, már második kiadásról álmodván, újra-dolgozását sürgeté a munkának [21]): mely két rendbeli feltét azonban elmaradt. Egyébiránt Kis e munkáját elegendő jártasság, józan felfogás, mélység nélkül is szoros-bölcsészi gondolkodás, nézeteiben mérséklet, a gyakorlati részben ildom, az előadásban nyúgalom, szabályosság és csín tüntették ki. Ő azzal a kor prózaszerzői közt, mint régen immár a költők között, első sorban foglalt helyet.

XV. S ott vagyok, hol Kis és Kazinczy barátságokról kell immár szólanom. A levél, melylyel Kis az Orpheus tekintélyes kiadóját fölkeresé, Jénában íratott. Kazinczy válasza [22]) meleg volt, hogy ne mondjam forró, és buzdító. „Kinek barátságát kellene

---

[16]) A Prónay levelét l. Kazinczy Levelei I. kötetében, a 93—95. ll.

[17]) L. Kazinczy Lev. I. 114. 167. 193. l.

[18]) L. Kazinczy Lev. I. 237.

[19]) L. A Magyar Liter. Esmerete. Veszpr. 1808. a 422. l.

[20]) L. Kaz. Lev. I. 250.

[21]) L. Kaz. Lev. I. 220. 237.

[22]) Költ Regmecen, júl. 27. 1793. L. azt Kazinczy Levelei I. köt. 1. s köv. ll.

nekem — így kezdődik az — nem mondom több készséggel, hanem több örömmel, kévélykedéssel elfogadni, mint a tiédet, szeretett ifjú! kit barátságos irígykedéssel nézek futva közelíteni oda, ahova én sok esztendei mászás által juthattam; kit már meghaladni látom azt a pontot, ahol én nem minden figyelem nélkül állok; kinek ifju sugár növéséből előre látom egykori magosságát. Elfogadom ajánlott szeretetedet, kedves új barát, kedves társ! s forró csókom buzgó esedezés a barátság s hazai literatúra istenségeihez, hogy az a szövetség, melyet veled ímé itt kötök, légyen felbonthatatlan szent szövetség! Hogy egykor barátok leszünk, tudtam, vártam, óhajtottam; de hogy ily hamar, ily szent érzésekkel fogod nekem ajánlani jobbodat, azt, uram, reményleni nem mertem. Becsűlöm jószivűségedet, s azon leszek, hogy okod legyen hinni hogy úgy szerettetel, mint szeretsz.“ Képzelhető, mennyire emelé Kis lelkét ily kéznyújtása a kor első emberének; azt pedig, menynyire fakadtak e szavak Kazinczy szívéből, bizonyítja azon közel negyven év, mely alatt Kazinczy ragaszkodása Kishez, mert szorosabb nem lehete, állandóan azonegy maradt. Első személyes találkozások 1795-ben sept. 29. lett, Győrött, midőn a szerencsétlen Spielbergre vitetvén, e városban megszálla, és Kist magához a fogadóba hívatá, hol első ölelésök s ugyan akkor végsőnek vélt bucsújok azonegy órában esett. De a szellemi egymást-látogatások minden gátokkal dacoltak. Kis levelei koronként felderíték a rab költő éjjelét, s a válaszok nem gyáva panaszt, hanem lel-

kesedett barátságot leheltek, és hazafiúi örömöt az irodalom előmenetelén. És így a levelezés, mely Kazinczy kiszabadulása után sürűen következett, nem megújítása, hanem folytatása vala a frígynek, mely lelköket oly szépen egyesítette. A két barát házi örömei és bajai, örömeik az irodalom haladásán, úgy saját dolgozásaik közlése és kölcsönös megbírálása voltak annak tárgyai. Kazinczy előszeretettel szerette azon plátói emelkedettségét az erkölcsi érzésnek, ez öszhangzását szív, ész és képzelemnek, az ebből fakadó nyugalmas folyamot, s ez egyszerű nemes nyelvet, mik barátja költeményeit, míg Himfy és Berzsenyi nem léptek föl, eredetiséghiányuk mellett is költészetünk kertében csakugyan a legszebb virágok mellé érdemesíték. Hymnusa *A Bölcseséghez* (9. sz.), a *Hajósének* (10. sz.), epistolái *Szent-Györgyihez* (109. sz.), *Kazinczyhoz* (114. sz.), *A szépség* (először: Dóris; l. 145. sz.), *A boldogság* (80. sz.), elegiája Sophie *leánya halálára* (83. sz.), *A papi hivatal méltósága* (172. sz.) mindannyi tárgyat szolgáltatának magasztalásra, hol bíráló megjegyzésekre is [23]), de a szigort, melyet Kis, a legszerényebb, a legigénytelenebb író, kit ismertem, nem csak eltűre, hanem mely reá elhatározó hatással leendett, félreértett gyengédség kitiltá bírálataiból. Így lőn hogy Kazinczy, ki már az Orpheus korában sürgeté a mérték és rím frígyét, barátját még biztatá a saját útján megmara-

[23]) L. Kazinczy Levelei I. 5. 10. 15. 23. 29. 36. 44. 62. 235. 240.

dásra, s míg az új mód szépségét állítá, annak oly árnyékait vallotta be, mik inkább fény valának[24]. Mert hogy a Ráday-nem küzdésre szólítja a költőt, annak fényoldala; e küzdésben csak a gyenge vész el: az erős tisztúl és gyarapszik. Kisnek épen a könynyűség, s ez által elcsábíttatva, a gondhiány volt hibája; s azért őt minden áron a Ráday-nem kizáró követésére kell vala bírni. Mihelyt a Zrínyi-nemre nézve Kazinczy magát megadá, sikeretlenek voltak többszöri sürgetései, mert e nem maga csábít gondatlanságra, s ápolja ezt; sikeretlen a máj. 8. 1802. adott lecke: „A correctió Schillernek ismert epigrammája szerint legkisebb és legfőbb érdeme az írónak. Ne únjuk el munkáinkat a szennytől tisztogatni.“ [25]) Ehez

---

[24]) „A magyar alexandrínusok — így ír Kazinczy május 1794. — igen alkalmatosok epistolákra. Folytasd azokat, kedves Kisem, és tanítsd hazafi társaidat érzésre, virtusra, és szebb szózatra. Te vagy az magad, akitől ezt várhatjuk. A scandált versek, igaz, szebbek: de az író addig küszködik a syllabákkal, hogy kénytelen feláldozni a gondolatot.“ (Kaz. Lev. I. 15. l.) Így júl. 1805. is: „Érzem, hogy a görög módra írt versek fentebb szépségű zengéssel zengenek, mint a cadentiások (gereimt), és hogy ezek között is azok, amelyek úgy scandáltatnak mint a *Szerettim édes honja*, még szebbek a nem scandált gereimt versezeteknél: de igazságtalan, aki meg nem ismeri, hogy az ily módú vers is szép módú vers és édesen csiklándja a fület.“ (Kaz. Lev. I. 77. l.) S még inkább 1806-ban: „Ki írhatna két kötet verseket úgy, mint ahogy a *Szerettim édes honja* írva van? Egész életed sem volt volna arra elég, ha addig élnél is, míg Mathuzsálem.“ (Kaz. Lev. I. 161. l.)

[25]) Kaz. Lev. I. 29. l.

járult Kisnek már említett igénytelensége, s vezér elve a pályán, mely szerint ő megelégedék ha, amit teszen, használ mikor teszi. Költői dolgozásai neki játék voltak, mikkel saját belső szükségeinek tett eleget, és barátainak kivánt gyönyörűséget szerezni: maradandó dicsőségre nem törekedett. Amit ő több helyt, különösen a Kazinczyhoz 1793 írt epistola végén oly szépen mond, nem egyedűl költői gondolat volt[26]), s jóval utóbb levélbeni barátságos vitára is nyújtott alkalmat[27]). Az alatt költői híre új és méltó gyarapodást vön 1805-ben, midőn Kazinczy összekelésére készűlt gyönyörű hymenaeuma megjelent. Ennek történetét a gyakran említett Levelek tartották fenn[28]). „Superintendensed tiszteletére írt ódád[29]) orgonahangzattal hangzik — ezt írá Kazinczy januárban 1805. — Benne van a poesisnek minden méltósága ...“ s utóbb: „Én tőled azt várom, azt kérem,

---

26) Azt fogadom, s íme adom parolámot,
Hogy nem tartok örök dicsőségre számot.
A nap felé veled azok repűljenek,
Akik az egektől sasszemet nyertenek.
Öntsenek ők szép fényt egy egész országra,
Küldjék le nevöket a késő világra:
Én csendes keblében kies völgyeimnek
Szedek violákat meghitt kedvesimnek.
Csak ezeknek tessék bokrétám illatja,
Az egész világnak nem kell áldozatja.

27) L. Kazinczy Lev. I. 28. 38. ll.

28) Kazinczy Levelei I. 62. 64. 66. 80. 99. 113. 141. 155. ll.

29) „A papi hivatal méltósága,“ l. a 172. szel.

azt kivánom, hogy te az én szerelmemet tedd halhatatlanná maradékink emlékezetében. Nem ily orgonai hangzatot várok: félre tőlem minden fény! az csak kicsinységemet fogná elárulni; írj meleg szívvel ami tetszik, fesd a házas élet boldogságait egy epistoláeskában vagy énekecskében, s az nékem elég lesz. Elkevélyít az a gondolat, hogy a késő-világ tudni fogja, hogy egymást szerettük." Májusban az epithalamium immár megjelent, octóberben egy második kiadás német fordítással prózában, melyet maga Kazinczy készített, ki valóban megdicsőítettnek érzé magát e mű által. Magyar tudósaink helyeslése néhány külföldi lapba is kihatott. Ekkor támada Kisben *versei összes kiadásának* gondolata; s az eszközlésre Kazinczy lőn megkérve. Ez lelkesűlt örömmel vette a megbizatást. „Verseidnek kibocsátása! — írá 1805. júl. 14.—Oh barátom, mely jól ismered szívem gyengéjét! mely igen tudod, miben áll kevélységem! Csak küldd, küldd hozzám verseidet. Negyedformában adom ki, oly pompásan, hogy lássa a haza, mit érdemlesz, hogy lássa a maradék, hogy becsedet ismertem, s tudtam mit ér az a szerencse, hogy együtt éltem veled, s szeretetedet bírtam. Küldj jó csomót, hogy két darabra teljék. Ennél édesb complimentet nem tehettél nekem." [30]) Kis csomója 1806. apríl végén

---

[30]) L. Kazinczy Lev. I. 81. l. E tárgyat illető egyéb helyek ugyanitt 101. 105. 110. 112. 160. 183. 190. 192. 198. 215. 227. 240. 244. ll.

érkezett Kazinczy kézéhez, s arra szabadítá fel ezt, változtatna benne mindent, mit változtatni valónak itél. Kazinczy igéré, de fogadva, hogy a szerző híre s javallása nélkül egy szót sem. És folyt a versek másolása, simítása, a levelezés ez igazításokról, s 1807. augustusban visszaindúlt a munka első kötete, majd a második is szerzőjéhez, hogy ez vég kezét tegye reá. De időközben Kazinczy házi állapotja megsúlyosodott, s az áldozat, melylyel barátja megdicsőitéséhez járulni akart, tőle többé ki nem telt. Institórist nézte ki tehát vállalóúl, de sikeretlenűl[31]; a dolog húzódott, s a gyűjtemény még most nyomatlan maradt. De ez Kist legkevesbbé sem csüggesztette. Sőt épen ekkor több nagyobb tervet forgata. Ezek egyike utazások, másika regények gyűjteménye, ismét másika egy hónapos írás kiadása volt. A két első, mint látni fogjuk, megindúlt; az utolsó későn s nem mint ilyen. Ő ugyan ehez már 1805-ben készűlt[32], de életbe léptetését egy biztosító alaptőkétől függesztette fel. Ilyen végett, úgy látszik, idősb Wesselényi Mik-

---

31) L. Kazinczy Lev. I. 247., 257. és 267. ll.

32) „Flórádat — így ír Kazinczy Kisnek, aug. 25. 1805. — nyugtalan várom. Régen óhajtottam, hogy valaki kezdjen ismét egy journált. Flóra nekünk Thaliánk lesz, mert Kis írja, a mí Kisünk." (L. Kazinczy Lev. I. 91. l.) Olvasóim itt Schiller folyóiratára (a Thaliára) fognak emlékezni; alább pedig észre veendik, hogy Kazinczy a Kis szándéklott folyóiratát az általa még nem látott Flórával összetévesztette. 1806. febr. 12. pedig írja: „Már Csehynek leveléből tudtam holnapos írásod készűlését." (U. ott, 103. l.)

lós, az erdélyi szinészet áldozatos fentartója, és Cserey Farkas, lőnek megtalálva, vagy kinézve legalább: de foganat nélkül [33]). Még a könyvárusi útban bízhatott Kis, Kazinczy dacára [34]), mert 1808-ban is állott a szándék [35]), mely azonban még most teljesedést nem érhetett. Középponti helyzet kelle, akkor még inkább mint most. A regénygyűjtemény azonban *Flóra* címmel létesűlt, s alkalmasint csak ízetlenség

---

[33]) „Azt sem hihetem pedig, hogy 2000 fr. capitálist kapsz. Ismerem nagyjainkat, gazdagjainkat. Azt tartom, meg kellene elégedni, hogyha három vagy négy jóltévőt találhatnál, akik egy-egy kötetecskét tulajdon költségeken kiadnának; az a haszon, àmi ezeknek exemplárjaiból gyűlend, maradna aztán a többinek kiadására. Kevés Wesselényi van, nem hazánkban, hanem az egész világon; s ahol egy-kettő találkozik, azt a sok szűkölködő elszívja, úgy hogy új jótét tételére szorítani őket vétkes erőszak.“ És alább: „Becses barátságodnak világos záloga az, hogy Csereyhez írt leveledet s versedet velem közleni méltóztattál. Ha ő buzgón fogja pártját szándékodnak, sokat segíthet“ stb. Ismét: Wesselényi ír is... De az efféle segedelemnyújtás oly sok ízben csalta meg már a reménységet, hogy nagyon meg kellene csalatkoznom, ha valamit várhatnál. S vedd azt, hogy a magyar theátrum tartása mely teher azokon a keveseken, akik azt a semmiségbe visszadőlni nem engedik.“ (Február 12. 1806. lásd a 103., 104., 105. ll.)

[34]) „A szándék gyönyörű, s remélni lehet teljesedését; de nem a nyerekedni szerető könyvárosok útján. Azok nem ismernek semmi patriotismust, és kárára vannak literatúránknak.“ Kaz. Kisheż febr. 12. 1806. (103. l.)

[35]) L. u. ott, a 234. l. Kis Kazinczytól is kért tervet, s lapjának címet is; miután időközben őt magát szólította fel, hogy adna ilyet (v. ö. u. ott a 217. l.).

akasztá meg a távollakó vállaló könyvárussal: mert kelete, mint Kis egyéb könyvei, meglepőleg szerencsés volt[36]). S alig szűnt meg Flóra, már is új s nemes tér nyílt meg költőnk előtt a győri evangeliomi gyülekezet bizodalmából, mely őt egy *énekeskönyv* kidolgozására szólította fel. Örvendenék ezen munkának, írá Kis Széphalomra, ha muhamedánus kért volna is reá![37]) A munka folyt, de lassan, mikép az ilyen folyhat; de mellette elkészültek a *„Természet csudái, nemzetek szokásai s országok nevezetességei“*, sőt ezek, egy elég vastag kötetben, 1808-nak tavaszán Pozsonyban meg is jelentek.

XVI. Ez élénk irodalmi munkásság közepett, melyet, ha azon órák és napok is számba vétetnek, miket szent hivatala, gyűlések, választmányi elfoglaltatások, családi örömök és gondok, baráti érzéke s a levelezés vevének igénybe, csudálatra méltónak kell mondanunk; 1808-nak kezdetén Kist a soproni gyülekezet meghívása lepte meg. A maradást jólléte, kényelmei, a tekintet melyben e jelentékes körben állt, s a szívesség és szeretet lánca, mely híveivel összefűzte, javaslák; az elmenetelt a soproni állás dísze, azon hízelgő kitüntetés, mely egy más ajkú

---

[36]) „Hogy esett az, édes barátom — írja Kazinczy aug. 24. 1807. — hogy Hiero a te Flórád harmadik darabját teszi? Akaratoddal-e? vagy Kis Istvánnak kalmári speculátiójából? Megvettem a könyvet, de minekelőtte elolvastam, sőt csak meg is tekintettem volna, elajándékozám.“ Lev. I. 192. l.

[37]) L. Kazinczy Lev. I. 218. l.

mívelt község bizodalmában fekszik, midőn az magyar szónok- és íróban központosúl, a városi lakásnak szellemi élvekben élő férfiúra nézve kellemei és hasznai, úgymint a finomabb társaság s az irodalommal szorosabb érintkezhetés, ajánlák; sürgeté pedig a szerencse, gyermekeit szemei előtt nevelhetni s taníttathatni. A mérleg Sopron felé hajolt, s Kis tizenhat évi távollakás után, martius 26. ismét azon város falai közé települt, hol a tanulmányok örömei és sanyarúságai közt nevelkedett, hova mint szellemi szülőhelyéhez az első ifjuság annyi szép emlékezései csatolták, hol nemes munkássága kezdetét, szerencséje eredetét vette, s emléke az általa szerzett magyar társaságban oly szépen virágzott[38]. Kis örömét ugyan elfogta kezdetben abbeli aggodalma: eleget teend-e ő, a falusi magyar predikátor, a városi német ajkú közönségnek, s kivált oly hitszónok után, milyen elődje, a jeles Bogsch, vala? de ez aggodalmat nem sokára lecsillapította az óhajtott foganat; s szépítették helyzetét tiszti társai és számos előkelő hallgatói barátsága, kiknek többjeivel együtt járta iskoláit, s kik közől predikátor társához, a nagy tudományú Gamaufhoz, míg ez élt, szoros kötelékekkel volt csatolva. Hosszú szerencse előjeleűl egy szép nap jegyzette Kisnek ez évét, a legszebb kétség kivül életében. Júniusban kerületi egyházgyűlés tartatott Szent-Andráson, Kis születése helyén. A földesúr, gróf Festetics Ignác, a népes gyűlést, melynek a soproni predi-

---

[38]) V. ö. Kaz. Lev. I. 252. l.

kátor is tagja volt, közellevő egyedi kastélyában asztalánál látta. A külön meghivott vendégek közt a gróf egyik alattvalója, az öreg Kis Sándor volt. Végén az ebédnek felszólal a nemeslelkű háziúr, s kijelenti, hogy azon fiú atyját, ki munkáival annyi fényt vont a hazára, minden jobbágyi szolgálat alól halálaig felszabadítja. A hála érzéseitől elragadott Kis kezére borúl a jótevőnek, ez karjaiba fogadja. Kis érdemeit szebben nem jutalmazhatta senki, mert szüléiben jutalmazta meg, kiknek mennyit köszöne ő, elbeszéllésem kezdetéből érthették olvasóim. Egyéb dolgai is jól folytak. Néhány héttel utóbb három tetemes égés pusztította Sopront: Kis csekély kárt vallott. Évvel utóbb a város és vidéke a győzedelmes francia hadsereg által elboríttatván, Kisünk alig illettetett a köz inség által: nála a baj maga hozá meg egyszersmind az írt is. Házához t. i. oly tisztek szállásoltattak az ellenség hadából, kik míveltség s emberségökkel kedves változást hozának inkább az egyszerű családkör egyforma életébe, mint kárt vagy zavart. S így a bár terhesb hivatal mellett is, miután az új viszony alkalmatlanságát a megszokás eltompította, a régi munkásság új kedvvel és erővel folytattatott. A *Nemzeteket és országokat esmértető Gyűjtemény*, melynek kiadására Kis több ügyfeleivel egyesűlt, még 1808-ban indúlt meg, de ezúttal csak három kötetet hozott[39]). A cél hasznos gyönyörködtetés, a más

---

[39]) Az I. kötetben áll: Nagy-Britanniának egyházi, polgári és tudománybéli állapotja a XVIII. század vége felé. D. Wen-

nemzetek irányában dívó balvélemények megigazitása, s a honszeretet táplálása volt[40]. Ezekkel egykorúlag *világtörténetének* egy új kötetét készíté, mely a Gvadányiénak nyolcadik darabját tette; a classicai tanulmányok elősegéllésére pedig *görög régiségtant* adott Eschenburg után, s lefordítá *Horác epistolái* első könyvét alexandrínekben, Wieland magyarázó jegyzeteivel. Ennek kieresztésére Balogh Péter, az evangelikusok akkori híres fő felügyelője, a nehéz idők

---

deborn G. Fr. Á. londoni pred. munkája szerént rövid summába foglalta Zigán János (1808). II. köt. Spanyolországba és Portugalliába való utazás, németb. Kis János (1809). III. Cooknak, ama híres angliai hajós kapitánynak a föld körűl való utazása, melyet Banks és Solander tudósok társaságában tett 1768—71. németb. Horváth Zsigmond (1810. s másodszor 1815).

40) „Még teljesebb lesz örömünk — így szól Kis, 1808. sept. 11. kelt előszavában — ha munkánk olvasása által mennél többen nem csak sok balvélekedésektől megmenekednek, s magoknak sok hasznos esméreteket gyűjtenek, hanem arra is felserkentetnek, hogy minden nemzeteknek, mint megannyi testvéreiknek, sorsában nemes szívvel részt venni emberi méltóságok egy részének tartsák, ami jó erkölcsöket, hasznos intézeteket s dicséretes szokásokat egyébütt látnak, azokat magok körűl előmozdítani s virágoztatni tőlek kitelhetőképen igyekezzenek, a fogyatkozásoknak minden országokkal s nemzetekkel közös voksát ne csak attól a kivált ma igen uralkodó szédelygéstől, mely csak a külföldit bámulja, őrizkedni, hanem egyszersmind azon számtalan sok jóért, melyben hazájokban részesűlnek, szíves háladatossággal viseltetni tanuljanak, s általjában a boldogságot Goldsmith utazójával saját szívekben, ne az országlásnak e vagy ama módjában keressék.“

dacára is [41]), ada segedelmet, de nem fordúlván meg rajta a költség, Kis félbe szakasztá dolgozását, és csak Kazinczy folytonos buzdításaira végzé be 1813. [42]). A kiadás azonban még elhaladt. A *Tárház,* úgy látszik, inkább fekvék szívén Kisnek, s 1809-ben különösen ennek részére gyűltek halomra az apró dolgozatok, hogy utóbb is más gyűjtemények gazdagodjanak általok, noha Kazinczy nem szűnt meg őt buzdítani, s különösen a kritikai irányt lelkére kötni [43]). Az idő ily vállalatra még ekkor mostoha volt, és Kis távol a középponttól. Így kelle még most kéziratban maradni a vallástalanság okait Boll után nyomozó munkácskának is, melylyel hiába kínálgatta a néhány vállaló nyomtatót [44]). Ellenben öröme volt megbővített

---

[41]) „Oly nehéz időkre jutottunk, — írja Kazinczy jún. 28. 1810. — hogy külföldi könyveket alig fogunk vehetni, alig nyomtattathatni magyarokat, nagyaink pedig hidegek; nekik nem dicsőség kell, hanem csillogás.“ (Lev. I. 331. l.) És így inkább azt csudálhatni, hogy Balogh az első kötetet kinyomatta, mint azt, hogy a másodikat nem, min pedig Kazinczy, ki barátja Horátiusát érdeméhez képest szerette, indulatosan felforrt (l. Lev. II. 35. 42. ll.).

[42]) L. az imént idéztem helyet 1812. febr. 14-kéről a II. k. 35. lapján, és v. ö. a Lev. II. 43. s egyéb lapjaival. Júliusban 1813. indúlt végre a Horác második könyve Pestre. „Csak ő excellentiáját — írja Kazinczy — el ne hűjtse a pénzetlen idő! Én annyira pénz nélkül vagyok, hogy legszorosb szükségeimet sem győzöm“ stb. (II. 89.)

[43]) L. Kaz. Lev. I. 280. l. dec. 30. 1808. — I. 363.

[44]) L. Kaz. Lev. II. 10. l. s az 1815-ben saját költségén megjelent könyv előszavát.

Kniggéjén kivül[45]), *két imakönyvet*, egyet a köznép, egyet a középrend számára adhatni[46]), s *Énekeskönyvét* szinte befejezhetni[47]); ezek mellett a bécsi Annálisokat, eleinte Glatz, ezután Sartori szerkesztése mellett, három éven át (1810—12) a magyar irodalmat ismertető cikkekkel lelkesen segítette. Az ember, író és pap iránt mind ezeknél fogva méltán növekedő tisztelet következése volt, hogy Ráth halálával (1810), Győr lelkipásztoráúl hívá meg, mely meghivást azonban el nem fogadá; hogy egyházmegyéje superintendentiai jegyzővé választá, s a tőle egykor idegenkedő, de érdemei által idővel meghódított Matkovich Pál mint kerületi fő felügyelő Nagy István superintendens kimúltával, erélyesen küzde azon köz balitélet ellen, mely szerint a megürűlt polcra egyedűl nemes származású választható. Így mehete Kis a kijelöltek közé, s így lőn, hogy 1812. június 23., éltének

---

[45]) Pest, 1811.

[46]) Keresztény földmívelő ember imádságos könyve. Pozsony, 1810. — Lelki áldozatok imádságokban és énekekben. Sopron, 1812.

[47]) Csak kevés darab benne nem övé. A könyv e címet viseli: Keresztény *új* Énekeskönyv, melyet szerzett és egynéhány magános áhítatosságra tartozó imáds. együtt kiadott a ngyőri aug. conf. tartó ev. gyülekezet. Győr, 1811. — Ebből felesen mentek át énekek a dunántúli Új Énekeskönyvbe (Pozsony, 1817), név szerint emennek 37. 105. 116. 130. 172. 265. 337. 342. 346. 379. 394. 410. 415. 428. 482. 505. 529. 538. szám alatti énekei Kiséi közől vétettek. L. Beliczay János önéletrajzát az Emlék. II. 85. 86. ll.

negyvenkettedik évében, barátjai és tisztelőinek örömtapsai közt, egyháza dunántúli kerületében püspökké választaték. Erény, érdem, s mi ezektől elválhatatlan, szerénység által méltóbb férfiú e székben még nem ült.

XVII. Míg Győrött ezek így folyának, sőt ugyanaz nap, mely Kist új méltóságával ruházta fel, a költő Pesten mellőzést vallott. Megkínálta volt ő Trattnert versei gyűjteményével; ki azt elfogadván, készületek tetettek immár a címrezek tárgyában [48]), midőn ezen, a siker iránt mindig ingadozó férfi szavát visszavonta [49]). Kazinczy azonnal írt Pestre, s noha az ügy függőben vala, a képek iránti intézeteit folytatta, míg 1813. augustusban sikerűlt a nyomtatót letett szándéka felvételére bírni [50]). Kazinczy, kit Kis újra is kiadóúl kére fel [51]), a versek mellé harmadik kötetűl még Horác leveleit ajánlá Trattnernek, hogy a versek csónakán e munka is partra szállhasson, de Trattner reá nem állván [52]), a gyűjtemény két csomója

---

48) „Hogy verseid kiadót találtak, — így ír hozzá repeső örömében Kazinczy, január 3. 1812. — ezen rettenetes időben kiadót! annak kimondhatatlanúl örvendek.“ S írt azonnal Trattnernek is, buzdítva őt hogy úgy adja a munkát, mint Kis és a nemzet becsülete kivánja, címképek tervét is közöl, mikre Trattner száz váltó frtot szánt! L. Lev. II. 32. 43. 47. ll.

49) L. Kaz. Lev. II. 53. l.

50) L. Kaz. Lev. II. 58. 70. 108.

51) L. Kaz. Lev. II. 108. V. ö. a 132. l. is.

52) U. ott és 113. 126. 132. 144. ll.

három kötetre osztatott, s miután ez a könyvvizsgálói szoroson lassan, de szerencsésen átevezett, 1814. júliusban valahára sajtó alá kerűlvén, Kazinczy előszavával[53]) a következett év februáriusában meg is jelent[54]), nem díszesen[55]), s hibásan is[56]), de amaz időhöz képest tűrhető csínnal. Ennyi bajba kerűlt, ivadékkal ez előtt, egy kitünő költő műveit a nemzet kezeibe juttatni; pedig az író egy pár szabad példányon kivül még akkor más jutalmat nem követelt, nem várhatott! Ez meglévén, Kazinczy újra Horác ügyét fogta fel[57]), de Trattner, ki bátor rendszerint csak ott volt, hol biztos is, kérlelhetetlen maradt. Így Geistinger bécsi vállaló könyvárus is, kinek felszólítására *Ciceró Leveleit* kezdé fordítani[58]), szinte felhagyott szándékával[59]); de Kis el nem csüggedvén a jónak mívelésében, miután az értelmiség hidegen tekintett iparkodásaira, ismét a serdülő nemzedékhez fordúlva, ennek első szükségeit munkálta. Ez irány

---

[53]) L. Kaz. Lev. II. 132. 134. és különösen a 145. lapot.

[54]) L. Kaz. Lev. II. 144. l.

[55]) Kazinczy gondoskodásai emlékezetét a Levelek, különösen ezek II. 112. 114. 116. 121. 122. 126. 130. ll., tartották fenn.

[56]) L. Kaz. Lev. II. 148. l.

[57]) L. Kaz. Lev. II. 145. l.

[58]) L. Kaz. Lev. II. 78. V. ö. Kisnek Ciceró elibe írt előszavával a F. M. O. Minerva 1835-ki I. 180. lapján.

[59]) E levelek első könyvét, Wieland magyarázó jegyzeteivel, húsz évvel utóbb, a F. M. O. Minerva közlötte az imént idézett helyen.

gyümölcsei voltak a *Herder kátéja*, egy *képes abc.*, *Diktomos, verses és imáds. könyvecskéje* apróbb gyermekek számára, s két kötetű *Ifjuság Barátja;* ezek mellett bocsátotta saját költségein szárnyra, 1811 óta irásai közt hevert könyvecskéjét *a vallástalanság okairól, különösen a protestánsok között*, melynek dolgozásában és kieresztésében mily érzések lelkesíték, a Matkovich Pálhoz intézett szép óda tanusítja [60]). Mert noha, midőn püspöki hivatalát megkezdé, mely gondjaival, munkáival, s gyakor utazásokkal bölcsészi csendéből kiragadá, a költészet Músájától búcsút vett, ez nem távozott szelíd köréből; elfogadni a Músa sugallatait nem függött tőle: a belső szükségnek hódolnia kellett; s ha eleinte ritkábban is [61]), utóbb ismét sürűen: s készűltek némely oly darabjai is, mik szebbjei közé tartoznak. De lelkesen segíté a szép reményű Döbrenteinek 1814-ben megindúlt Erdélyi Muzeumát is eredeti s kölcsönzött, költői, bölcsészi és irodalmi darabokkal; s több tisztitársaival újra egyesűlvén, hat év előtt félben szakadt utazási tárát ismét életbe léptette [62]). E tanulságos gyűjtemény négy év alatt, nyolc

---

[60]) L. azt az 55. szeleten.

[61]) 1815-ben alig készült más darabja Kisnek, mint: *Névnapomhoz* (48. szel.), és *Sopron tájékához* (91. sz.). 1816-ban az egy *Szunnyadó* (48. szel.).

[62]) E végre 1816-nak elején Kis Kazinczy tanácsát kérte ki; ez Dessewffy Józsefhez folyamodván, apr. 4. közli D. válaszát, melyben Zimmermann utazási zsebkönyvének fordítása ajánltatik. L. Kaz. Lev. II. 192. 198. ll.

kötetben, tizenhét utazást hozott[63]), de miután előfizetői harmadfél százról másfélszázra olvadtak le, Trattner azt az 1819-ki folyammal berekesztette. Hanyatlását érezvén ez ügynek Kis, régi tervét forgatá ismét, egy folyóiratét t. i.[64]), s most nagyobb szerencsével, amennyiben Trattnert ez érdekbe is bevonván, az *Helikoni Kedvtöltés* cím alatt még 1819-ben meg is indúlt. Félévenként egy kötetke jött. Tartalmát beszélyek, költemények, könnyű életbölcsészeti s történeti cikkecskék tevék: olvasásra méltók kétség kivül mind, s gyönyörködtetve oktatók, mi Kisnek állandó szempontja volt tárgyai megválasztásában; de hiányzott az időszaki szellem; a kor értelmi s érzelmi mozgalmai s nemzeti ügyeink nem képviseltettek, eredeti cikk igen kevés; bizonyos egyhangúság mellett a több név érdeke, s így összevéve bármely folyóirat leghat-

---

[63]) Megnyitá azt Kis maga Park belső-afrikai, s egy névtelen francia utazó isle-de-francei utazásával; a II. köt. Marchand földkörüli útját hozza, és Drakeét Macskási Ferenctől; a III. Laperouse földkörüli utazását Halasy Mihálytól; a IV. Pictet britt utazását Zigán Jánostól; az V. Macartney chínai útját s Barrow chínai tudósításait Horváth Zsigmondtól; a VI. Weld éjszakamerikai és canadai útját Baranyai Ferenctől; a VII. Chateaubriand görögországi utazását, s ezt megelőzőleg Görögország rövid történetét a legrégibb időktől fogva maig, ismét Macskási Ferenctől; végre a VIII. Meerman éjszakeurópai útját, szinte Horváth Zsigmondtól.

[64]) Ez „Thalia“ néven merűl fel újra Kazinczy leveleiben, 1819. febr. 19. L. a Lev. II. 275. l.

hatósb érdekemeltyűi, nélkülöztettek[65]. A részvét csekély vala, s a munka, két évi folyam után, berekesztetett[66]. Ezalatt (1815—19) Kazinczy, ki Horátiusához a Wieland magyarázatait Kis kérelmére lefordította, magát a szöveget valóban baráti gonddal vizsgálta át, észrevételeit vele szintily baráti őszinteséggel tudatta: sajtó alá rendezte az egész munkát, s általán több részvétet tanusított ez iránt, mint Kis maga[67]. De kiadó nem találkozott.

XVIII. Kisnek superintendensi ez első évtizedét megnemesíttetése rekeszté be. Tudniillik két fia, az 1797-ben született Lajos[68] s az 1806-ban lett János[69], szépen fejlének; s a gondos apa érezte mely

---

[65]) Névvel jelelt cikk Thaisztól egy, Szentmiklósytól egy pár jelent csak meg. Kis elmulasztá az egész íróságot érdekébe vonni; még Kazinczyt sem használta fel, hihetőleg Trattner tiltakozására, ki Kazinczy irányában mindig különös kétszínű viselettel tűnik fel.

[66]) Az előfizetők száma 56-on túl nem emelkedett!

[67]) Bizonyítják ezt Kazinczy levelezésének számos helyei (Lev. II. 169. 174. 183. 189. 191. 209. 243. 250. 252. 254. 260. 264. 266. 274. 278. 304. ll.).

[68]) Lajosról néhány helyet l. Kaz. Lev. 335. 345. II. 52. stb. A verselést igen korán kezdvén, 1823-ban jelent meg a Hébében néhány, részint még 1813, 14-ben írt ódával. Jelenleg (1846) mint a m. kir. udv. tanácsnál ügyvivő, tiszteletben álló ember és hazafi.

[69]) János, pesti ügyvéd; nevét szinte az 1823-ki Hébében láttuk először egy, atyjához 1821-ben intézett kis óda alatt. Ez azóta a haza írói közé is állott. Tőle vannak: „Thebaei Cebes képe; hozzá járul toldalékúl Aristoteles Paeánja és Home-

jótéteménye az a sorsnak, ha kiváltságos országban a kiváltságosok közé tartozhatunk. Még 1812-ben gondolkodott ő ez ügyről, sőt már el volt a lépésre is határozva[70]), de megtéve ez csak 1821-ben. Ajánlói Ürményi József az ország bírája, gróf Brunszvik József a tárnok, erdélyi főcancellár gr. Teleki Sámuel, bácsi főispán b. Podmaniczky József, s külön ajánló felirattal szombathelyi püspök Somogyi Leopold. Kis maga ment a királyhoz. Fogadtatása kegyes, sőt nyájas. A püspöki ajánlat alkalmat adott a fejdelemnek, ki minden vallásossága mellett apostoli jogait féltékeny szilárdsággal őrizte, egy kis magasztaló beszédre, melyben különösen Somogyinak világi ügyekbe nem avatkozó, tisztán püspöki buzgósága emeltetett ki. Ez tevé azt a király egyik legkedvesb emberévé. Kis reménynyel bocsáttatott el; s miután a laibachi fejdelemgyűlés a választ kissé késleltetvén, újra megjelent Ferenc előtt, most már köz audientián, a kérelem hamar megadatott[71]), hamar a díjtól fölmentetés is.

rus hymnusa a földhez." Pest, 1825. — Florian Novellái, franciából. Sopron, 1840. — Die Einkünfte d. Schatzes im Königr. Ungarn. Buda, 1846. — Ungarns gegenwaertiger u. zukünftiger National-Reichthum. Buda, 1847. — Közönséges polgári törvénykönyv az ausztriai monarchiának minden német örökös tartományai számára, némely részint felvilágosító, részint a m. törvényekkel összehasonlító jegyzésekkel. Buda, 1847.

70) L. Kaz. Lev. II. 49. l.

71) Kis 1822-re teszi megnemesíttetését (Emlékezések, I. 226.). Ez a nemeslevél költének éve lehet. Kazinczy már 1821. dec. 5. tudta a sikert (l. Kaz. Lev. II. 307.).

Mikor Kis, személyesen ismét, megköszöné a királyi kegyelmet, Ferenc azon komoly, de atyai felsőbbséggel és jósággal, mely sajátja volt, és akkor sem tagadá meg kedélyes természetét, mikor hozzá szigor vegyűlt, nem mulasztá el további hű eljárásra inteni kötelességeiben s oly elveknek fiaiba szivárogtatására, „melyek szerint azok is jó emberek és jó polgárok legyenek“ [72]). Kis meg is marada kötelessége pályáján mint eddig, és ott is, hol állásánál fogva a közigazgatással ellenkezésbe jött. Ily alkalom pedig többször adta magát elő. 1816-ban az ágostai státus kerületi és egyetemes gyűlései ügyében vonatott kérdőre, melyek zsinatokúl adattak fel, de a zsinatok törvényes formái nélkül; 1817-ben a tanrendszernek az országoshoz idomítása sürgettetett újra; 1818-ban bibliai társaságok felállítása vagy ilyek küldeményeinek behozatala tiltatott meg; 1820-ban a német egyetemeken mutatkozó demagogiai korjelek tekintetéből az azokra kimenetel a protestáns ifjuságtól elzáratott; szinte akkor a protestáns papok felelősség alatt utasíttatának oda, nehogy katholikusokat egyházaikba bocsássanak; 1821-ben katholikus atyáknak protestáns anyától lett természeti gyermekeiknek az atya vallásában neveltetése rendeltetett el; 1824-ben megtiltatott, nehogy katholikus növendék, királyi engedelem nélkül, protestáns házi tanítót nyerhessen stb. Az ellenfeliratok, Kisnek hozzájárultával is, el nem maradhattak; de azt ő jól tudta, mivel tartozik a főha-

72) Kis J. Emlék. I. 229. l.

talomnak minden honpolgár, s addig is, míg a nehézségek elintéztetének, kihirdetni a királyi parancsokat, s az irántoki engedelmet alárendelteinek szívökre kötni el nem mulasztá. Amely tántoríthatlànúl egyezteté ekép alattvalói hűségét felekezete iránti kötelességeivel, szintoly békés erélylyel tudá egyházi állása méltóságát a protestáns egyházkormány világi elemei irányában feltartani, míg hivatala jogait a községek ellenében mindenkor ezek szabadságának tiszteletével gyakorlá [73]). A papság és iskolatanítók iránt szigorú és jóakaró, atya inkább és tanácsló mint főnök, hol intései bevétettek; s püspöki látogatásain a rend, vallásosság és béke követe. Hogy új köre leginkább ez első tizedben vette nagyobb igénybe idejét, magában értetik: azon ponttól kezdve, melynél megérkeztünk, ismét több üresség juta az irodalomnak, melyben 1822 óta újra ifjui erővel működött.

XIX. Kisfaludy Károly kora tűnt fel. Ennek egymást sürűen érő színművei által az elhanyatlott szinészet új jelentességet nyert, s azok mindenfelé előadva, nemzeti lelkesedéssel töltötték el a hazát. Pesten meg vala már alapítva a komolyabb szakok számára a Tudományos Gyűjtemény; Kisfaludy a

[73]) Emlékezései (kéziratban levő) III. kötete 66. lapján így szól: „Mint minden törvényes szabadságnak fiatal koromtól fogva forró barátja, örömest részeltettem abban a gyülekezeteket is, s annyival is örömestebb, mivel azoknak legnagyobb részét az adózó nép tette, mely abból egyéb tekintetben csaknem egészen ki volt zárva."

szépirodalom részére sürgetett egy rendes közlönyt: s felállt az auróřai társulat, melynek élére ő állíttatott. A keletkező vállalat csakhamar, sőt a kijövetelben megelőztetve, Igaz Sámuel zsebkönyvében vetélytársat lelt; egy időben a Tud. Gyűjtemény is széplitera-túrai toldalékot nyert. Kis mindeniket kezdi pártolni, s Auróřát egy szép ottava rímával üdvözli [74]. Új kedv száll a régi erőbe. Elkészűl Delillé szép tankölteménye: *A falusi élet* [75], melynek elejét még a Helikoni Kedvtöltés hozá néhány évvel azelőtt [76]; elkészűlnek *Juvenál* Satirái, részint folyó, részint kötött beszédben, jegyzetekkel; megjelenik *Klió*, a Helikoni Kedvtöltés érdekesb testvére, több eredeti költeménynyel [77], mik Kisnek nem fogyó, hanem folyton gyarapodó erejéről tesznek tanuságot. Ugyanezen évben, 1825, keletkezék Kassán a Felsőmagyarországi Minerva gróf Dessewffy József verzérlete alatt: Kis annak legmunkásabb társa leszen. Megindúlnak abban *Polyklet Utazása* [78], *Xenophontól* Sokrates Nevezetességei, úgy *Persius* is, mely utóbbiak később kü-

---

[74] L. az Ódák között, a 63. szel.

[75] L. a Tanköltt. között, a 221. s köv. sz.

[76] I. füzet, 85—9. ll.

[77] Ilyek Győr és vidéke (l. a 92. s köv. sz.), a Balaton melléke (l. a 69. s köv. sz.), A házához (l. a 64—6. sz.).

[78] B. de Theis e tartalmas munkája Rómára nézve az, mi Barthélemy Anacharsisa a görög régiségre nézve. A tetemes két kötetet tevő egész a Minerva 1826—36-ki folyamaiban négy levél hián benfoglaltatik.

lön is világot láttak; ezek mellett serege a tanulságos kivonatoknak Bácó, Pope, Montesquieu irásaikból, *Terenc* Andrószi Leánya, *Thomson* Tavasza[79]), és egyebek, mik a classica literatúra méltatására, az ízlés s a humanitás terjedésére nem lehettek hatás nélkül. 1827. Droz *Eudaimoniája* szaporítá e számot. Az így munkás Kis 1828-ban a felállítandó akademia szabályai kidolgozásával megbízott tudósok pesti gyülekezetére meghivatván a nádor által, egyetlenegy vala a kor tekintélyes veteránjai közt, ki az ifju irodalom iránt meleg részvétet tanusítandó, ennek nevesebb embereit felkereste, s igyekezeteikben buzdította. Bekövetkezék 1830-ban az akademia megalkotása is. Gvadányi folytatója a történeti osztályban neveztetett vidéki első rendes taggá. Híven eljára az osztály megbízásaiban; de idősb hogysem most szakemberként szolgáljon, leginkább egyéb irányokban munkált, de munkált. Akademiai dolgozásai közt első 1832-ben a Széchényi Ferenc és Festetics György feletti emlékbeszéde vala[80]), következett Goethe Iphigeniája[81]); beadá Horátiusát is, melyre Trattner 1829-ben sikeretlenűl hirdetett előfizetést[82]), s miután azt Wielandnak

---

[79]) L. a Leíró Költemények közt a 318—340. szel.

[80]) L. azt az akademiai Évkönyvek I. kötetében.

[81]) Az akademiai Külföldi Játékszín I. kötetében, s P. Munk. 369—444. szel.

[82]) L. Kazinczy Lev. II. 354. A hirdetésen érdeknevelés végett Trattner Kazinczyt is megnevezte. „Az én nevem, írja ez febr. 28., hírem nélkül ment a tiéd mellé. Barátim tudták, hogy én készen nem vagyok, s ez által akarának kényszeríteni,

Kazinczytól áttett jegyzeteivel, az akademia 1834-ben nem érdemlett homályából kivonta, az egész tetemes díjt elhúnyt barátja örököseinek engedte által; lelkesen segíté a Tudománytárt (1834—39-ig) történeti és irodalmi érdekes cikkekkel, s az akademia megbízásából Blair Rhetorikai és Aesthetikai Leckéit fordítá le angolból [83]). De ez időszakban sem maradtak a többi folyóirások segedelme nélkül. A Minerva egyebeken kivűl ismét egy terenci vígjátékot hoza (A heréltet), Eutropot, Ciceróból, Quintiliánból, Senecából egyes darabokat, a Sas többi közt Pope tankölteményét a kritikáról prózában, a Muzárion egy pár széptani értekezést, holmit az Athenaeum s a Figyelmező; sőt a Közhasznú Esmeretek Tára is vette adalékait. Így folytak ezek 1839-ig; és Kis ez időben majdnem egyetlen védője és napszámosa volt, a naponként egyfelűl hatalmasban terjedő politikai és anyagi irányok, másfelűl az elsilányodó és elerkölcstelenedő időszaki sajtó közepett, a classicismusnak és valódi humanismusnak.

XX. E munkásságban és hatásban gazdag húsz év alatt (1822—42), midőn a kor havat kezde szórni

---

hogy hajtsam végre a munkát. Különben óhajtom, hogy az enyém a tiéd mellett jelenhessen meg, mert érzem, hogy melletted állani mindég tisztelet." Mikor az akademia Fáy ajánlására s az enyémre a nyomtatást elrendelte, én voltam megbízva a kiadással, s miután a kéziratnak Kazinczy-féle része sok helyt hézagos vala még, min nekem kelle segítenem, a felelősséget szívesen felvállalom.

[83]) Megjelentek Budán, 1838. 2 köt.

Kis halántékai köré, magán élete rideggé és szomorúvá kezde lenni. Gyermekeit rendeltetésök eltávolítá az atyai háztól. Kazinczy, kivel negyven évi barátság fűzte össze, többé nem élt. Hitvese szinte ez időtájban elbetegesűlè, s 1832. január 2. élte ötvenhatodik évében meghálálozott. A veszteség érzékeny vala; Kis azt a bölcsnek odaadásával viselte. „E gyászos eset — így ír 1844. maga, Emlékezéseiben — a fény mellé nem csekély árnyékoldalt vetett ugyan, kivált öregségembe lépésemkor; mindazáltal azt annál nagyobb megnyugvással tartoztam s tartozom viselni, mivel nem kevés környűlmények egyesűlnek vigasztalásomra. Egészségemmel, habár korom természete szerint gyengélkedő is, megelégedhetem; gyermekeimben s unokáimban örömöt látok; gyülekezetem szeretetét s superintendentiám bizodalmát folyvást tapasztalom; a Sopronban mellettem hivataloskodó fiatalabb predikátorok s professorok, valamint még egy pár élő s régi barátom s néhány más mívelt ifjabb férfiak is irántam szép hajlandóságot mutatnak, s estvéli mulatságomat gyakran kellemessé teszik; némely távol lakó jó barátim s fiatalabb tudós társaim is egyszer másszor leveleikkel megörvendeztetnek. Ily állapotban, szenvedélyeim lecsillapodása után, könyveim társaságában, csekély bölcseségem nem fényes de biztos várából, csendesen nézek sokakat.“ Ily philosóphi nyugalomban találtam őt, midőn 1839-ben soproni magányában felkeresém. Még azon évi martiusban hallám őt Pesten a derék Prónay Sándor felett szónokolni. Az út, rossz idő, akkori beteges-

kedése s a bánat, melyet régi tisztelője elvesztén érzett, elgyengítették. E kép lebegvén előttem, meg voltam lepetve szellemének vidorsága, részvételének élénksége s új terve által, mely a *Soproni Estvék*-ben még azon évben csakugyan létesűlt. Összehasonlítám őt lelkemben azon Kissel, ki tizenegy évvel elébb Pesten keresett fel engem tanuló szobámban, ő az érdemkoszorús nevezetesség, engem, egyikét a legfiatalabb íróknak: az idő hagyott nyomokat testén, szelleme ifju volt még folyvást. Elhordoza a szép városban, melyet, mint észre volt vehető, előszeretettel szerete, és ciceróném volt annak nem csak külső, hanem erkölcsi és társas ismertetésében is; de e mellett egy kérdés érte a másikat, a pesti társakat s azok foglalkodásait illető. És csakugyan megindulának a Soproni Estvék még azon évben, s belőlök öt esztendő alatt ugyanannyi kötet, gyűjteményes munkáinak legérdekesbike és legtartalmasbika. Ebben láttak világot *Ovíd Elváltozásai* is, prózai szabad dolgozásban, melylyel a római költészet e nevezetes művét az ifju és nő közönség ízléséhez igyekvék alkalmazni. *Suetonius* is akkor készűlt el, de kiadót nem lelt. Időközben egyházmegyéje adá becses jelét híres főnöke iránti tiszteletének. A veszprémi esperesség indítványára a dunántúli kerület conventje őt a felségnek kir. tanácsosúl ajánlotta. Helytartó tanács, cancellária, nádor: mindenik külön megegyezett e tisztelet megadásában, s a kedvező királyi válasz nyomban elkövetkezett. Ez 1840-ben történt. Kis első volt a magyarországi prot. püspökök közt, kinek nevéhez a

polgári hatalom e becs-címet csatlotta, melynek ő, ki azt nem maga kereste, s melyet annyira megérdemelt, örűlt, s hogy örűlt, mutatta is, mert sem érzéketlen, sem képmutató nem volt. De jól esett neki azon hódolat is, melyet a Kisfaludy-Társaság, midőn 1842. január 22. tagjai közé vette fel, érdemei iránt mutatott. S ez időtül fogva munkásságának nagyobb részét ez intézetnek áldozta. Ennek kebelében adá, az igazgató felszólítására, beköszöntő munkáúl *Longinos* híres könyvét a fenségesről, a szerző életével, Schlosser számos és jeles jegyzéseivel, s értekezésével szinte a fenségesről[84]). Kis e munkájában meghaladta önmagát: nyelve ép és világos mindig, de ily tiszta és hangzatos még nem volt. E munkája után írá kérésemre Poetai Munkái elébe, melyek kiadásával engem bízott meg, „Uránia Intéseit“[85]); s kezdé Emlékezéseit írni, melyek az embernek, papnak és írónak az őszinteség erejével vonzó képét adják[86]), s neki magának nem kevesebb örömet adának egy hosszú s nagyánt szerencsés élet örömeinek újra éldelése által, mint az olvasónak, ki azokból nem csak történeti adatokat, hanem életbölcseséget is meríthet. E mellett egészsége folyvást jóformán kedvezett, a néha eléállott hasmenések csak átmenőleg gyengítették el: míg septemberben 1844. Bécsben Lajos fiánál

---

[84]) A Kisfaludy-Társaság Évlapjai III. kötetében.

[85]) L. a Poetai Munkák előtt az 5—8. szel.

[86]) Az első kötet Sopronban 1845. jelent meg, a második 1846. már halála után, a harmadik kéziratban van.

levén, egy elég súlyos cholerán mene keresztül, melynek húzamosb ideig érezte bal hatását. Ezen állapot befolyása alatt intézte ő azon évi novemberben a Kisfaludy-Társasághoz „Bucsúját írótársaitól“ [87]), mely a költőnek csakugyan hattyúéneke lett. De alig üdült fel ismét, szemei folytonos és szerfeletti gyengülése dacára lefordította az intézet számára Pythagoras Aranymondatait [88]), Cátó Verspárjait [89]), sőt újabb megbizatásból Anaximenes [90]) és Aristoteles Rhetorikáit [91]); s attól 1845. dec. 30-kán néhány kedélyes sorban vég bucsút vevén, nevét ennek jó emlékezetébe ajánlotta.

XXI. E levelet egy pesti hírlapban Kis halálának híre előzte meg. Ez még most valótlan volt. „Az ugyan nem igaz, írá dec. 15. János fiának Pestre, hogy meghaltam volna, de az nagyon igaz, hogy egészséges nem vagyok, mert sem a dolgozáshoz kedvem, sem az evéshez ízlésem nincsen. Természet szerint igen nagyon óhajtom egészségemnek jobbra fordulását, vagy egészségi bajlódásom végét.“ Az első be nem következett többé, az utolsó közelített. Négy héttel e levél után az ellenkező hírek Lajos fiát Sopronba űzvén, ez megdöbbent atyja lelki és testi erőinek rövid idő óta oly nagy mértékben megfogyatkoztán. A gyengeség napról napra aggasztóbban nőtt, s január 21. hozzá siető menye őt nem csak testileg, de

---

87) 88) 89) Kisf.-Társ. Évl. VI.

90) 91) U. ott a VII. köt. s a Széptani Remekírók I. és II. kötetében.

lelkileg is, és még inkább, elesettnek találta. 20-dikán, midőn orvosa azon hírt hozá, hogy Sopron városa őt tiszteleti polgárává nevezte, nehány percre felocsúlt, s örvendett társai szeretetének ez új jelén; de más nap már nem emlékezett reá. Érütése lassanként észrevehetetlenné lett. Alig evett valamit. Majd mindig alutt. Fájdalmakat nem érzett, saját gyengeségét sem, mindent csak homályosan fogott fel, s ha szólt, az elég élénken kezdett mondatot a legnagyobb erőlködéssel folytatta, s következetesen bevégezni nem bírta. Utóbb alkalmatlan köhögés álla be, mely nyugalmát néha hosszasan háborgatta. Február 2. megérkezék János fia is: de ő alig ismeré már meg, vagy legalább gyenge volt a részvétnek jelét adni. S azon tizenkét nap folytán, míg élte világa pislogott még, húzamosban s egészen tiszta öntudatra többé nem éledt. 18-dikán estve ez még egyszer lobot vete. Megáldá fiát, menyét, unokáit. De csakhamar ismét szokott tompaságába visszaesett, s más nap hajnalban, hat órakor, a két elsőnek karjain nemes éltét kilehelte. Egyszerű temetését a város s a körülfekvő helységekből összetoldúlt nép szomorgó sokasága nagyszerűvé tette. Pár hét múlva Kis fölszenteltetésének félszázadát volt ünneplendő. Ő azon kevesek egyike volt, kiknél semmi sem látszat, hanem valóság minden; s mert látszani nem igyekezett, a járatlanok vagy gyengék előtt kisebbnek látszott, mint volt. Őt pedig a lelkesen teljesített kötelesség öntudata boldoggá tette. Barátjai, hívei sokat, családja mindent, neki köszönének. Az irodalom közel hatvan évig tá-

maszát bírta benne; alig volt szüksége, melyről ő, habár néha csak átmenőleg is, ne tett volna. Sok munkája még soká fog élni; példája örökké.

XXII. Befejezésűl Kis megjelent munkáinak teljes sora szolgáljon, időrendben.

1789.

Tiszt. tudós Raics Péter prof. úr neve napjára való versek. Sopron, 1789. 8-r. 14 l.

Tiszt. tudós Raics prof. úrnak s Artner Theresia kisasszonynak házasságok alkalmatosságára készített éneke a soproni tanuló ifjuságnak. Sopron. 4-r. 4 l.

1790.

Tiszt. tudós Vietoris Jonatán prof. úr neve napján idvezlő versek. Sopron, 1790. 8-r. 16 l.

Tiszt. tudós Stanislaides Dániel prof. úr házasságára készített örvendező versek. Sopron, 1790. 4-r. 4 l.

Belgrád megvételekor. (Mindenes Gyűjt. 1790. III. negyed, 379—88. l.)

1791.

A soproni Músák seregének panasza az ő nagy jótevőjének t. t. Torkos József pred. úrnak halálakor febr. 10. 1791. Sopron, ívrét. 4 l.

Hercules Választása, allegoriás költemény, anglusból fordíttatott Lowth szerint. Bécs, 1791. 8-r. 10 levél.

Nunkovics Györgynek dicső árnyékához, decembernek 26. 1790. (Hadi és más nevez. Tört. IV. szak. Bécs, 1791.)

A Hadi Történetek íróihoz (ugyanott).

Mélt. Sárvári-Felső-Vidéki gróf Széchényi Lajoshoz ő ngához, midőn olaszországi útjából visszatért (ugyanott).

1793.

A Magyar Músában (a M. Mercúrius társlapjában) néhány apró cikk.

1796.

A valláscsúfolók ellen. Nagy István úrnak a Dunán túl levő evangelikusok superintendensévé lett választatásának alkalmatosságával. Sopron, 1796. 8-r. 16 l.

1797.

Zsebbe való Könyv. Azoknak, a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Pozsony, Weber S. P. költs. és bet. 1797. k. 12-r. 200 l. (a borítékon 1798 áll).

Irodalmi cikkek Schedius lapjában (Literar. Anzeiger).

1798.

Meiners Kristófnak Oktatása, miképpen kellessék az ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban, kijegyezgetésben és irásban gyakorolni. Magyarra fordítva és az ifjaknak legszükségesebb könyvek esméretével megbővítve. Győr, Streibig Józs. bet. 1798. 8-r. 94 l.

Az emberekkel való társalkodásról, vagy miképpen kellessék minden rendbéli emberekhez magunkat úgy alkalmaztatnunk, hogy a világban boldogúlhassunk. B. Knigge Adolf munkájából szabadon fordítva. Győr, 1798. 8-r. I. 199 l. II. 216 l. III. 162 l.

Erkölcsi oktatás az ifjabb asszonyságok számára, írta egy angliai dáma. Győr, 1798. 8-r. 82 l.

Cikkek az Allgemeine Zeitungban.

1799.

Kalendáriom és Zsebbe való Könyv. Azoknak, akik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. 1799. esztendőre. Pozsony, Weber Simon Péter költ. és bet. k. 12-r. (24 és) 160 l.

Cikkek Schedius Literar. Anzeiger-jében s az Allgem. Zeitungban.

1801.

Az ő jó reménységű magzatjoknak halálán kesergő keresztény szüléknek vigasztalásaikról, néhai t. t. Lakos József

urnak, a n. dömölki ev. sz. gyülekezet káplánjának Kapolcson 1801. máj. 25. lett eltemettetésekor tartott halotti elmélkedés. Veszprém, Számmer Mih. bet. 8-r. 29 l.

1802.

Protestáns közemberek Olvasókönyve. A városi és falusi m. protestáns köznépnek s különösen az alsóbb oskolában tanuló ifjuságnak hasznára készíttetett D. Seiler Frid. György munkája szerént. Pozsonyb. Weber S. P. bet. 1802. 8-r. 480 l. (Kis neve nélkül.)

Halotti elmélkedés néhai t. n. n. Hajas Tamás úrnak utolsó tiszteességére. Sopron, 1802. 4-r. 19 l.

1803.

Levelezőkönyv, vagy oktatás levélirásra magyar és német nyelven. Pest, Trattner Mátyás bet. 1803. 8-r. (Szerző neve nélkül, kinek tudtán kivül e munka utóbb többször, változtatva, átdolgozva jelent meg).

Zaid, vagy IV. Muhamed török császárnak szerencsétlen szerelme. Igaz történeten épült román Kotzebue után. Pest, 1803. 8-r. 221 l.

Emberi indulatok Tűköre, részszerint igaz, részszerint költött történetekben. Nagy részint Lafontaine után. Pozsonyb. 1803. 8-r. 336 l.

A papi hivatal méltósága. Midőn főtiszt. Nagy István Dunán túl levő ev. ecclesiák superintendense predikátorságának ötvenedik esztendejebéli jubilaeumát inneplette. Szombathelyt, Sziesz bet. 1803. 8-r. 23 l.

1805.

Görög és romai Mythologia, vagyis a régi görögök és romaiak költött isteneinek és félisteneinek mesés Történetei. Ford. 44 rézre metszett képekkel, melyek régi munkájú mesterségesen metszett kövekből rajzoltattak le. Pozsonyb. Weber S. P. költs. és bet. 1805. 8-r. 279 l.

Gyermekek és ifjak Tárháza, azaz elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszéllgetések, utazá-

sok és versek, mind a két nemen levő ifjúság számára. Egynehány nevezetes írók munkáiból ford. 2 rész. Pest, Trattner Mátyás bet. 1805. 8-r. I. 253 l. II. 218 l. (Ugyanezen kiadás, amennyiben feliben Kis István pesti magyar könyvárus költségein jött ki, ennek firmájával is jelent meg, s e címmel: Gyermekek és ifjak Bibliothekája.)

A világnak közönséges Históriája. Melyet némely jeles és hiteles írókból szedegetett gróf Gvadányi József m. lovas generális, s annak halála után tovább folytatott Kis János. Hetedik kötet. Pozsonyb. Weber S. P. költs. és bet. 1805. n. 8-r. 360 l.

Kazinczy Ferenc összvekelésére Szendrei gróf Török Sophia-Antóniával Nagy-Kázmért, Zemplény várm. nov. XI. MDCCCIV. barátja Kis János. Bécsb., Schraembl Ferenc Antal özvegyénél. 1805. 8-r. (Ugyanaz német prózai fordítással: Wien, 1805. 8-r. 23 l.)

A jövendő élet felől való esméretünknek hijános voltáról és annak okairól. Néhai t. Bartza János úrnak, t. Veszprém vmegye egyik első rangú tbírájának utolsó tisztességet tévő halotti elmélkedés stb. 1805. Veszprémb. Számmer Mih. özv. bet. 8-r. 22 l.

1806.

Kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságok, úgymint: egynehány regék Mátyás királyról, válogatott anekdoták és különbféle kérdések és feleletek. Részszerént külf., részszerént kézben kevessé forgó magyar munkákból öszveszedettek s közrebocsáttattak. Sopronb. 1806. 8-r. 242 l.

A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimíveltethetése módjairól, eszközeiről. Megjutalmaztatott felelet. Pesten, Trattner M. bet. 1806. (1807. Kulcsár költs.) n. 8-r. 167 l.

1807.

Flóra, vagy szívre ható apró románok, erkölcsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok a szép nemnek és a szép nem barátjainak. Három kötet. Pest, 1807. 8-r. 190 l.

Egy egész esztendei vasárnapi és innepnapi evangeliumokra való Predikációs Könyv, melyet az evang. keresztyén feleiknek lelki épületekre különbféle jeles német munkákból fordítottak némely Duna-tulsó-mellyéki predikátorok. Kiadta Kis János. Pozsonyb. Weber S. P. költs. és bet. 1807. n4-r. 508 l. (Nagyobbrészt K. saját munkája.)

1808.

Természet Csudái, országok nevezetességei és nemzetek szokásai, melyek külömbféle munkákból összeszedegettettek és részsz. az efféle dolgokban gyönyörködőknek, részsz. a hasznos és kellemetes olvasást megkedvelleni s figyelmetességeket gyakorlani kivánóknak számokra kibocsáttattak. Pozsonyb., Weber S. P. bet. 1808. 8-r. 354 l.

Nemzeteket és országokat esmértető Gyűjtemény. Kiadta Kis János. I. köt. Pesten, Kis István könyvárosnál. 1808. 8-r. 158 l.

Halotti beszéd az emberi léleknek már a jelenvaló életben kitetsző nagyságáról, mely néhai nm. báró Prónay László úr halotti tisztelete alkalmatosságával Acsán tartatott. Pesten, 1808. 4-r. 28 l.

1809.

Nemzeteket és országokat esmértető Gyűjtemény. II. köt. Pesten, Kis Istv. könyvár. 1809. 8-r. IV. és 211 l.

A Világnak közönséges Historiája stb. VIII-d. kötet. Pozsonyban, Weber Simon Péter költségein és bet. 1809. n8-r. 296 l.

A régi görögök erkölcseinek és szokásainak, v. vallásbéli, polgári, hadi és házi rendtartásainak leirása Eschenburg szerint. Pozsonyb. Weber. 1809. 8-r. 164 l.

1810.

Herceg Rochefoucauldnak Maximái és morális Reflexiói. Magyarra Kazinczy Ferenc (az Előbeszéd, mely N. Dömölkön, jún. 29. 1805. költ, Kisé és XXII lapra terjed). Bécs és Triest, 1810. 8-r.

Keresztyén földmívelő ember imádságos könyve. Pozsonyb. 1810. 12-r.

1811.

Keresztyén új Énekeskönyv, melyet szerzett és egynehány magános áhitatosságra tartozó imádságokkal együtt kiadott a nagygyőri aug. conf. tartó ev. gyülekezet. Győr, 1811. n. 8-r. 350 l. (Második kiadása M.-Óvár, 1839. a szerző híre nélkül.)

Az emberekkel való társalkodásról . . . Knigge után. 3 köt. 2-dik kiadás. Pest, Trattner. 1811. 8-r.

Horátius Levelei Wielandnak magyarázó jegyzéseivel. Első kötet. Sopron, 1811. 8-r. 299 l.

1812.

Lelki áldozatok imádságokban és énekekben. Sopron, 1812. 12-r. 244 l. (több kiadást ért; többi közt Sopron 1826; az utolsó, Landereré, Pesten, 1834. jött ki [92]).

1814.

Méltóságos gróf Festetics Ignác úrhoz. Sopron, 1814. 8-r. 8 l.

A Dicsőség. A magyar nemességhez. (Erd. Muz. I.)

(Német nyelven egyházi beszéd, az egyesűlt seregeknek Párisba lett győzödelmes bémenetele ünnepén. Címét nem bírom.)

1815.

Kis János Versei. Kiadta Kazinczy Ferenc. 3 kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1815. 8-r. I. k. VIII és 196 l. II. 226 l. III. 134 l.

---

[92]) A Landerer-féle kiadásról azt jegyzi meg Kis, Emlék. II. köt. 143. lapján, hogy abban „az a botrányos rendzavar követtetett el, hogy a 123—187. lapig nem oda tartozó imádságok vannak nyomatva; s ezek utóbb szükségtelenűl, sőt a tudatlan olvasók bóditásaúl, viszont ismételve.“ (Egy újabb „átnézett és megbővített“ díszkiadás Heckenastnál 1865. jelent meg.)

A Vallástalanságról s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól, különösen a protestánsok között. Egy német munka után szükséges változtatásokkal készítette K. J. Sopr. Sziesz maradéki bet. 1815. 8-r. XIV és 132 l.

Luther Márton kis Catechismusának magyarázatja. Herder után. Sopron, 1815. 8-r.[93])

Verses és imádságos könyvecske az apróbb oskolabeli gyermekek számára. Sopron, 1815. 8-r.

Béköszöntő beszéd, melyet az iharos-berényi ev. gyülekezetben lett másodszori bémenetelekor 1815. elmondott. Győrben, Streibig Leop. bet. 8-r. 34 l.

Cikkelyek az Erdélyi Muzeumban: Az elmésség és tudomány, allegoria, ford. II. köt. — Elegyes tárgyakról gondolatok. III. köt.

1816.

Ifjúság Barátja, vagy hasznosan mulattató darabok a két nembeli ifjúság számára. Pesten, Trattner bet. 1816. 8-r. I. 271 l. II. 301 l.

Nevezetes Utazások Tárháza, több tudósokkal együtt készítette és kiadta. Pesten, Trattner J. T. bet. és költs. 1816. n8-r. I. k. 376 l. II. k. 272 l.

Evangelikus fiú és leánygyermekeknek való képes ábécés könyv. Sopron, 1816.[94])

Diktomos versek és imádságos könyvecske az apróbb oskolabeli gyermekek számára. Sopron, 1816.

Versek az Erdélyi Muzeum V. füzetében.

1817.

Nevezetes Utazások Tárháza. III. köt. 379 l. IV. köt. 264 l.

Cikkelyek az Anglus Szemlélőből az Erd. Muzeum VII. és VIII. füzetében.

---

[93]) és [94]) Több ízben kiadattak a szerző által; kétszer engedelme nélkül utánnyomattak; utóbb Trattner-Károlyinak engedtettek által.

A nemzeti nyelv becsülésének némely példái, a Tud. Gy. II. kötetében. — A testet tárgyazó nevelésről, Niemeyer ut. Tud. Gy. IX. k.

1818.

Nevezetes Utazások Tárháza. V. köt. 384 l. VI. köt. 308 l.

1819.

Nevezetes Utazások Tárháza. VII. k. 361 l. VIII. k. 286 l.

Helikoni Kedvtöltés, a m. literatúrának némely barátjai által. Pesten, Trattner J. T. bet. és költs. 1819. 8-r. I. 126 l. II. 126 l.

Halotti beszéd, melyet nm. Ócsai Balogh Péter zólyomi főispán és gen. inspector gyászünnepén Pesten, dec. 7. 1818. az ev. templomban mondott. Pesten, Trattner J. T. bet. 1819. 4-r. 17 l.

Jegyzések az egyes gondolatokban és aphorismákban írásról. Tud. Gy. 1819. VI.

1820.

Helikoni Kedvtöltés. III. IV. k. Pest, 1820. III. k. 126 l. IV. k. 123 l.

Meiners Kristóf Oktatása stb. (l. 1798.) Második kiadás. Pozsony, Weber S. P. 1820. 8-r.

1821.

Knigge: Az emberekkel való társalkodásról. 3 köt. 3. kiadás. Pest, 1821. 8-r.

1822.

Versek az Aurórában és Széplit. Ajándékban.

1823.

Vers a Hébében.

1824.

Halotti Beszéd, melyet néhai m. Matkovich Pál úrnak halotti tisztességtétele alkam. mondott. Győrben, Streibig Leopold bet. 1824. 4-r. 11 l.

A régiség tudománya, a Tud. Gy. VII. kötetében.

1825.

D. Junius Juvenális Satirái. Részszerint folyó, részszerint kötött beszédben magyarra fordítva és szükséges jegyzetekkel világosítva. Pesten, Petrózai Trattner Mátyás bet. és költs. 1825. 8-r. 180 l.

A falusi élet. Delille francia munkája után versekben szabadon fordítva. Sopron és Pozsony, 1825. 8-r. 98 l.

Klió, vagy léleknemesítő, részint eredeti, részint fordított darabok, kötött és kötetlen beszédben. Győr, 1825. 8-r. 146 l.

Halotti predikáció mely néhai .. Káldy János úrnak, a dunántúli ev. ekklézsiák főinspectorának N. Geresden ápril 4. 1825. történt utolsó megtiszteltetése alkalmatosságával .... mondatott. Sopron, 1825. 4-r. 10 l. Ugyanannak bucsuztatása versekben, ugyanott 17 l.

Versek a Hébében.

Toldalék azon felelethez, melyet .. gr. Cziráky Antal .. kérdéseire .. Tuboly László úr adott (a Jornandes által említett Bollia folyónak hollétéről) a Tud. Gy. II. kötetében. Az ízlésről, Blair ut. a VIII. kötetb.; Egynéhány gondolatok a m. nyelv kimíveltetése módjáról; Milyen feltételek alatt lehetnek a szépnembéliek versirókká? levél egy kisasszonyhoz; Mi serkentheti a nemzeteket a tudományok és szépmesterségek elősegítésére? a XI. kötetben.

Cikkelyek a Felső-Magyarországi Minervában: Mi segíti elő a tudományok és szépmesterségek virágzását? — A tudományokkal foglalatoskodók örömeiről s bajairól, Garvéből. — Apróbb cikkek Bácó, Johnson, Funke, Wielandból. — A Zsebkönyvekről, nevezetesen Auróráról és Hébéről.

1826.

Lelki Áldozatok. 2-d. kiad. Sopron 1826.

A poesis becséről, a Tud. Gy. VIII. köt.

Cikkelyek a Minervában: A régiek feléledéséről s annak hasznairól; Az írás és a könyvnyomtatás, Herderből; Persius

élete s 1. és 5. satirája; Bácó gondolatai különbféle tárgyakról; Polyklet utazása; Próbák Xenophonnak Sokrates nevezetes mondásairól s tetteiről írt munkájából.

(Német halotti beszéd Ugróczy Mihály ev. pred. felett.)

1827.

Eudaimonia, vagy boldogúl élés mesterségére tanító közhasznú Philosophia. Írta francia nyelven Droz József, tagja a fr. akademiának. Blumröder Ágoston német kidolgozása után szabadon magyarra ford. a Klió kiadója. Sopron, 1827. Kultsár Katalin assz. bet. 8-r. II. és 199 l.

Klári, elbeszéllés levelekben, a Széplit. Ajándékban.

Polyklet és Xenophon folytatásai a Minervában; ugyanitt Horác levele a Písókhoz s töredékek az Eudaimoniából.

1828.

A Minervában Polyklet folytatása; Az Andrószi Leány, Terenc vígjátéka; Horác levele Augustushoz; Persius első satirája; némely versek, s egyéb apró cikkek.

Az Andrószi Leány. P. Terentius Afer vígjátékja 5 felv. Kassán, 1828. n8-r.

Az írók megjutalmaztatásáról. Tud. Gy. III. k.

Versek a „Koszorú"-ban.

1829.

Aulus Persius Flaccus Satirái, magyarúl és deákúl, szükséges jegyzetekkel világosítva. Sopron, 1829. 8-r. 199 l.

A Minervában Polyklet folytatása; cikkek Bácó, Pope, Montesquieuből; Horác levele Flórushoz, Thomson Tavasza stb.

A Tud. Gy.-ben: Milyen veszedelemben forogtak s mikép menekedtek meg abból a régi görög és romai classicusok irásai a közép időkben, Heerenből, III. köt.; A stílus formálásának egy jó módja, IV. köt.; azoknak olvasásáról, kik tulajdonképen nem tudósok, a XII. kötetben.

1830.

A Minervában Polyklet és Bácó folytatásai; versek s egyéb cikkek.

A Tud. Gy.-ben Emlékeztetés Ribini Jánosra s különösen annak érdemére a m. nyelv eránt a IX. köt.

1831.

Sokrates Nevezetességei. Xenophon munkája görögből magyarra fordítva. Hozzá járul Sokrates élete néhány jegyzetekkel s magyarázatokkal együtt. Kassán, Ellinger Istv. könyvny. intézetéből. 1831. n8r. 276 l.

A Minervában Polyklet folytatása; Terenc vígjátéka: A herélt; s némely apró cikk.

A Sasban: Pope próbája a kritikáról s vegyes cikkek, az I. II. III. VIII. kötetekben.

Cikkek a Közhasznu Esmeretek Tárában.

1832.

A Minervában Polyklet folytatása; Eutróp romai történeteinek kezdete; Seneca gondolatai a haragról; Quintilián X. könyvének első része; A magyar journálok kevés voltáról; s némely apró cikkelyek.

A Tud. Gy. XI. kötetében kivonat Creuzer munkájából a régiség tanulásáról.

1833.

Horátius Levelei. Ford. Kis János. Az eredeti textussal Döring szerint, s Wieland magyarázó jegyzeteivel Kazinczy F. által. Pesten; a m. t. társ. költs. 1833. n8r. 549 l.

Iphigenia Taurisban. Dráma Goethétől. Pesten, Trattner-Károlyi nyomt. 1833. (a m. t. társ. Külf. Játékszíne I. kötetében). n12r. 99 l.

Emlékbeszéd gróf Széchényi Ferenc és gr. Festetics György felett (a m. tud. társaság Évkönyvei I. kötetében).

Pope. — Tanító költemények (a Muzárionban).

A Tud. Gy. VI. kötetében kivonat Huart ily című könyvének „Examen de ingenios para las scientias“ német fordításából.

A Minervában Polyklet folytatása.

1834.

Az európai országokban a nyúgoti birodalom elenyészése által okozott általános változások; az európai országok első ala-

púlása. Robertson és Remer után (a Tudománytár I. kötetében). — Általnézése az 1830—4-ig megjelent encycl. munkáknak (u. ott, IV. k.).

A Minervában Polyklet folytatása.

1835.

Erkölcsi bölcselkedés elvei, Weiss ezredes francia munkája szerint (a Tud. Gy. VIII. köt.); és ugyanott: Antikritika Sokrates Nevezetességei fordításának bírálatára[94]).

A Minervában Polyklet folytatása; Ciceró Levelei I. könyve Wieland előbeszédével és jegyzéseivel.

Az európai országok stb. vége; Tudomány és művészet a társasági állapot szempontjából Roscoe ut. (a Tudtár V. és VI. köt.).

Idvezlés, melylyel m. Matkovich István úr .. midőn Sopronban 1836. mindszenthava 7. főinspectori hivatalába ünnepélyesen beiktattaték. Szombathely, 1835. 4r.

1836.

Általános tekintet Európa tudományos állapotjára, Wachler szerint (a Tud. Gy. IX. köt.).

Az angol szépliteratúra történeteinek veleje (a Tudtár X. köt.). A mostani európai polgári alkotmányok alapúlása; középkor; nagy Károlytól a keresztes hadak utánig (XI. köt.). A francia szépliteratúra történeteinek veleje a XVI. száz. kezdetétől a XIX. száz. első negyedének végeig, Eichhorn és Wachler ut. (XI. köt.). Az olasz széplit. történeteinek veleje, Eichhorn és Wachler ut. (XII. köt.).

A Minervában Polyklet folytatása (a XLV-d. levélig) és: A vendégség, Xenophon munkája, görögből, jegyzésekkel.

1837.

A német Szépliteratúra történeteinek veleje, Wachler ut. (Tud. Gy. X. köt.)

---

94) A bírálat azon évi Tud. Gy. IX. kötetében áll; szerzője Vass László egyetemi tanár volt.

1838.

Blair Hugo Rhetorikai és Aesthetikai Leckéi. Némely kihagyásokkal és rövidítésekkel, angolból. Budán, a m. kir. egyetem bet. 1838. n8r. I. 399 l., II. 362 l.

1839.

Soproni Estvék. Literatúrai Egyveleg. Első füzet. Sopron, 1839. özv. Kultsár Katalin assz. bet. n8r. (16 és) 240 l.

Az ékesszólásról, Hume után (Tudtár, új folyam V. köt.).

Apróbb cikkek Johnson és de Ligneből az Athenaeum II. kötetében.

Halotti beszéd .. b. Prónay Sándor úrnak .. Pesten, mart. 17. 1839. tartatott gyászünnepén. Pesten, nyom. Trattner-Károlyinál. n4r. 10 l.

1840.

Soproni Estvék. Második füzet. 252 l.

A régi görög és római classicusok érdekessége; Néhány észrevétel a nyelvjavításról; a tudós társaságok haszna (a két utóbbi Garve után) a Tudtár új folyama VII. kötetében.

Apró cikkek Pope, Steele stb. ut. az Athenaeum I. kötetében.

Észrevételek a Soproni Estvék I. füzetének bírálatára a Figyelmezőben.

1841.

Soproni Estvék. III. IV. kötet: Elváltozások, Ovid költeménye, némely kihagyásokkal deák nyelvből folyó beszédben magyarra fordítva s magyarázó jegyzetekkel ellátva. Sopron, 1841. n8r. III. 293, IV. 272 l.

(Egy német egyházi beszéd Schwartner Imrének soproni predikátorságába lett beiktatásakor.)

1842.

Longínus a Fenségesről, görögből, jegyzetekkel (a Kisfaludy-Társaság Évlapjai III. kötetében).

1843—8.

Kis János Poetai Munkái. A szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, kiadatlanokkal bővítve,

jegyzésekkel s életrajzzal kiadta D. Schedel Ferenc. Pest, 1846. 4-r. XLVI és 462 szel. (a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában.)

1844.

Soproni Estvék. Literatúrai vegyes gyűjtemény. Ötödik füzet. Sopron, 1844. özv. Kultsárné bet. n8r. 272 l.

1845.

Kis János superintendens Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény: Nevendékségét, professorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések. Sopron, 1845. Özv. Kultsárné bet. n8r. 254 l.

1846.

Kis János . . Emlékezései. Második közlemény: Írói pályáját tárgyazó emlékezések. Sopron, 1846. stb. 248 l.

Bucsúm írótársaimtól. Cátó Verspárjai (a Kisfaludy-Társaság Évlapjai VI. kötetében).

Longínus értekezése a Fenségesről és Anaximenes Rhetorikája (a Kisfaludy-Társaság által kiadott Széptani Remekírók I. kötetében).

Aristoteles Rhetorikája III könyvben (a Széptani Remekírók II. kötetét teszi). Budán a m. kir. egyetem bet. 1846. 314 l.

Pythagoras Aranymondatai (a Kisfaludy-Társaság Hellen Könyvtára II. kötetében).

IX.

REGULY ANTAL.

1819—1858.

oly könnyeden vélé eldönthetni. T. i. néhány kétes helye régi íróknak elég volt Etelét és birodalmát régi történetünkből kitörleni; s az akkor még pólyáiban feküdt hasonlító nyelvészet némely sejdítései elegek nekünk a finn népekben nem csak rokonokat, de oly *ősöket* adni, kikre sem történet, sem hagyomány nem utal, sem a nyelvtudomány adatai nem deríték még fel a bizonyosság nappalát.

A FINN KÉRDÉS VISZONTAGSÁGAI.

Cette grande question . . .!
Edwards, Car. phys. p. 80.

II. *Comenius* János, a XVII. század közepén a pataki oskola híres igazgatója, volt úgy látszik első, ki a magyar és finn nyelvek között hasonlatot vőn észre [1]). Körülbelül egyidőben (1671) vetette össze a magyar s a finn nyelvet Ulfilas tudós kiadója, *Stiernhielm*, Svéciában, és azokban „jó sok közös szóra akadt“ [2]). Következtek Németországban a nagy *Leib-*

---

[1]) Leibnitz szerint. L. ennek nevezetes értekezését De originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum, in Opp. Omn. studio Lud. Dutens. Genevae, 1768. 4r. T. IV. P. II. a 192. lapon.

[2]) L. Stiernhielm szavait Beregszászinál: Über Aehnlichkeit d. hung. Sprache mit den morgenländischen. Leipzig, 1796. 42. a 170—1. ll. — *Tröster*, az erdélyi-szász magyarfaló, ki Nürnbergben 1666. megjelent Alt u. Neu-Teutsche Dáciája 102—3. lapjain egy pár rosszúl írt magyar szót hasonlított össze né-

nitz, ki első bírt tiszta nézettel a hasonlító nyelvészet népismei fontosságáról, s az említett két nyelvet figyelmesen hasonlítgatta is [3]; *Fogel* Márton, ki nyomozásai részletes eredményeit egy kézirati munkájában hagyta fenn [4]), mely *Eccard* János Györgyöt ösztönözte a múlt század elején nem csak a finnel folytatni e hasonlítást, hanem legelső terjesztette azt ki a többi nyúgoti finn nyelvekre, az eszt, lív és lapp, a keleti finnek közől az osztyák, sőt a szamojéd nyelvre is [5]). Egykorúlag folytak e vizsgálatok éjszakon is. Az ifj. *Rudbeck* Oláh (1717) [6]) és *Strahlenberg* (1730) Svéciában űzték azokat: emez székely szókat nem csak finn, lív és osztyák, hanem tovább menve már, cseremisz, mordvín, votyák, permi és vogul szókkal is állíta össze, s a székelyeket a lappok, esztek és barabinciekkel egykor azonegy, és pedig hún, népnek tekinté [7]). Ezek nyomán *Leem* a lappokat egyenesen

---

hány finn szóval, említésre nem méltó: ő nem rokonságot keresett, hanem azt mutogatja, hogy a magyar nyelv német eredetű s mindenféle (deák, görög, lengyel, cseh, finn) foltokkal idomtalanított.

[3]) Fönt az [1]) alatt idézett helyen.

[4]) L. Sajnovics Demonstratio idioma Vngarorum et Lapponum idem esse. Tyrn. 1770. a 127. lapon.

[5]) L. Sajnovicsnál u. ott, és Praynál Diss. hist. crit. in Annales vet. Vind. 1774. a 16—17. ll.

[6]) Analogia linguae gothicae cum sinica, nec non finnonicae cum vngarica. Vpsal. 1717. 4r. Szóhasonlatait l. Sajnovicsnál a 112—113. és Praynál a 19—20. ll.

[7]) Das Nord u. Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. 4r., különösen a 31. 60. ll. és a 136. lap mel-

scytháknak, *Gunner* a finneket a húnok és avarokkal egy s így szinte scytha népnek [8]), *Ihre* a magyar és finn nyelvek rokonságánál fogva a finneket szinte hún eredetűeknek állítgatták [9]). Finnlandban *Velin* János [10]), *Hallen* Mátyás (1733) és *Herkaepeus* András (1741) jártak e nyomokon [11]). Moszkaországban *Lomonosov* (1765 előtt) emlegette egykorúlag a szentpétervári tudósokkal „a magyarok rokonságát a finn néptörzsökkel" [12]); *Schober* a cseremiszeket vette fő törzsöknek, s erről minden kétkedés nélkül állítá, hogy Nagy-Tatárországból indúlt ki három sereggel: egyike mai lakjait foglalta el, másika Finnlandba,

---

lett a „Gentium Boreo-Orientalium vulgo Tartarorum Harmonia linguarum" című táblát, melyből Sajnovics a 116—7. ll. ad kivonatot. Strahlenberg itt az I. osztályba a *székely, finn, voglevic, mordvin, cseremisz, permek, votyák és osztyák* népeket teszi.

8) Nachrichten v. d. Lappen in d. Finnmarken, mit Anmerk. v. Gunner. Leipz. 1771. 8r. a 3. lapon.

9) Glossarium Suio-Gothicum. Vpsal. 1769. fol. I. a XXXIX—XL. ll. — Van Ihrétől egy 1772. megjelent „Commentatio de affinitate linguae hungaricae et lapponicae" is, melynek azonban csak címét találtam felhozva Praynál, Diss. hist. crit. a 2. l. a d) jegyzésben, ki maga is csak irodalmi jelentésből ismerte; így Sándor István is csak Örling nyelvtanából tudta létezését.

10) Az ő magyar-finn szólajstromát l. Ihre Glossariumában I. a XXXIX—XL. l., innen Sajnovicsnál a 114—5. ll. és Praynál, Diss. hist. crit. a 18—19. ll.

11) L. Praynál, az id. helyen, a 18. lapon.

12) † 1765. Az ide tartozó helyet l. Praynál a 17. lapon.

harmadika Magyarországba vándorlott!![13]) *Fischer* Eberhárd, használva már keleti forrásokat is, elődeinél tisztább nézettel bírt a csúd népcsalád ágairól, mely neki a szorosb értelemben vett szittya faj, s mely alatt az eszt, finn, lapp, szirjen, permi, mordvin, cseremisz, votyák, vogul és osztyák, sőt a csuvas és baskir népeket is érti már; a magyarok nyelvét (1756) a tatár és csúd, főleg vogul nyelvekből összeállottnak tartá [14]), úgy hogy az „felében csúd, különösen vogul lenne, a régi vogulok pedig, kiket a jugriakkal azonosít, a magyarok valóságos ősei!“ [15]). — E nézet közönségesen elterjedt immár a földleírók, különösen az akkor oly nagy tekintélyű *Büsching* által [16]); midőn *Hell* Miksa, szintoly hő keblű hazánkfia mint nagy hírű csillagász (1767), a Vénusznak a napkorong előtti átmenetele észlelése végett a dán király által Wardoehusba hivatván, főleg a lapp nyelv megvizsgálása tekintetéből *Sajnovics* Jánost választá társúl, ki a magyar

[13]) Memorabilia russico-asiatica. L. Sammlung russ. Geschichte. VII. Theil. Petersb. 1762. a 47. l.

[14]) L. De origine Vngrorum (1756), in Io. Eberh. Fischeri Quaest. Petropol. Ed. Schlözer. Gott. et Gothae, 1770. 8r. a 18. 23. s köv. és 40. ll.

[15]) Sibirische Geschichte. Petersb. 1768. I. 129. l. — A 161. lapon kézirati szógyűjteményére hivatkozik, mely negyven nyelven három-háromszáz szóból áll; s mely szerint Fischer úgy itél, hogy alig van magyar szó, mi vagy csúd, vagy ustak (a szamojédnek egy nyelvjárása), vagy tatár eredetű ne volna!

[16]) Finnland u. d. Finnländer, idézve Sajnovics által a 118. lapon.

és lapp nyelvek közt állított viszonyt nem puszta hasonlatnak, hanem egyenesen azonságnak kiáltván ki, a tudós külföld szemeiben a kétkedés vég árnyékát is eloszlatta [17]. Ehez járult még magának Hellnek egy külön munkában bőven kifejtetni igért véleménye, mely szerint a magyarok őshazája Kareliában, valóságos testvérei a kareli finnekben valának keresendők [18]. Mindezen nyomokon, különösen Fischeréin indúlva, de kétség kivül az említett két híres magyar hozzájárulta által nézetében megerősíttetve, s megelőzve a minden oldalú vizsgálatok tiszta eredményeit, írta a különben méltán nagy tekintélyű *Schlözer* 1771-ben: „Hogy a mai magyarok nyelve a finn és lapp nyelvekkel közel rokonságban áll; *következőleg* a magyar nemzet a nagy finn néptörzsök *egyik ága*, régi és köztudatú dolog!" [19]: mintha néhány falka igen önkényleg együve állított szó, s néhány nyelvtani hasonlat elég erős védv lehetne ily ronkonság bebizonyítására; s mintha, álljon bár a rokonság minden történeti biztos kalauz híában is, szükségkép a finnek kellene tőnek, a magyarnak pedig ágnak lenni, fordított viszony pedig lehetetlen volna! Azonban a kérdés mégis új alakot vett fel. Schlözer éles itéletét el

---

[17]) L. fentebb [4]) alatt.

[18]) Ugyanott a 119—126. lapokon. Hell ezen igért „Literaria Expeditió"-jával adós maradt. Nézete nagy mértékben megnyerte Dugonics tapsait, ki azt köz kedvességű munkái által egy időre népszerűvé tette; ellenben Pray nagy készülettel megcáfolta a Diss. hist. crit. 66—70. és 76—81. lapjain.

[19]) Allg. Nordische Geschichte. Halle, 1771. 4r. 306. l.

nem kerülte, hogy „*miután a magyarok Ázsiából jöttek, nyelvöknek is természetesen inkább az ázsiai mint az európai finnek nyelveihez kell közelítnie!* s így ha a magyar nyelv legtávolabb „testvéréhez“ is (a lapphoz t. i.) ily szembeötlőleg hasonlít, gondolható, u. mond, miszerint Ural és Volga melléki, hozzá közelebb eső testvéreivel (érti a keleti finn nyelveket) még jobban megegyezzék.“ Utána veti: **Bár a szerencse egykor egy újabb Sajnovicsot e vidékekre vezetne!** [20]). Továbbá a népeknek földirati fekvései-, úgy költözéseikből, Fischerrel egyet értve, azt okoskodja ki, hogy *a jugrik és vogulok azon egyek, s ha a jugrik a mai magyarok elei, úgy a régi voguloknak is szükségkép a mai magyarok eleinek kell lenni* [21]). Ha.., ha.., és ha! Végre még alább: „Annyi *bizonyos*, miszerint *majdnem fele* a szembeötlő s mindenki előtt ismeretes dolgoknak *finn s különösben vogul szókkal jegyeztetik*“ [22]). Íme Schlözer maga — az újabb Sajnovics! Csoda-e, ha egy tekintélyes történetíró, ki egyes elfogúltságai s botlásai mellett is méltán tiszteltetett egyikeűl a kritikai oskola elsőinek: ha, mondom, ez író mindazok által, kik ily

[20]) Allg. nordische Geschichte. Halle, 1771. 4r. 307. l.

[21]) U. ott, 420. l. — 1805-ben a criticus Schlözer már annyira ment, hogy kétkedés nélkül állítaná, miszerint a XIII. század ismeretes utazói Baskíriában egy a magyarhoz feltünőleg hasonló *finn nyelvet* hallottak! L. Russische Annalen, III. Bd. Gött. 1805. 121. l.

[22]) Nord. Gesch. 421. l.

nehéz kérdés körűl önállólag nem buvárkodhattak, irányadóúl fogadtatott el! ha a *magyarnak finn származása Gatterer*től köz kézen forgó egyetemes históriájában [23]), *Thunmann*tól méltó becsültetésben részesűlt kelet-európai néptörténetében [24]), *Herder*től classicai „Eszméiben“ [25]) tovább adva, *Pray* és *Gebhardi által a magyar történetbe* felvéve [26]), az európai történetírók egész serege által, alig egy pár hallgatag kivétellel, a német *Neumann* [27]) és *Schlosser*ig [28]) és az olasz *Cantu*ig [29]) elfogadtatott; csoda-e, hogy *Gyarmathi* [30]) mint magyar, és *Strahlmann* [31]) mint finn nemzeti tekintélyek új erősségeket nyújtván, a *magyar*

---

23) Einleitung in d. synchron. Universal-Historie. Gött. 1771. a 117. és 1062. ll.

24) Untersuchungen über d. Geschichte der östlichen europäischen Völker. 1r. Th. Leipzig, 1774.

25) Ideen zur Gesch. d. Menschheit (1784). Stuttg. und Tüb. 1828. 4r. Th. a 18—20. ll.

26) Gesch. d. Reichs Hungarn. Leipzig, 1778. 1r. Th. 362. s köv. ll.

27) Die Völker d. südl. Russlands in ihrer geschichtl. Entwickelung. Leipzig, 1847. főleg a 118. lapon.

28) Weltgeschichte für das deutsche Volk v. Kriegk. VI. Bd. Frankf. 1847. a 28. lapon.

29) Histoire Universelle, Tome IX. Paris, 1846. a 154. st. ll.

30) Affinitas linguae hung. cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata. Gotting. 1799.

31) Finnische Sprachlehre f. Finnen u. Nicht-Finnen mit Beziehung auf die Aehnlichkeit d. finn. Sprache mit der Ungarischen, u. einem Anhange v. finn. Idiotismen u. Vergleichung d. finn. u. ungr. Etymologie. Petersb. 1816.

nyelvnek finn származása az összes nyelvészi kar által is felkapatott, ha *Büttner*[32]) s *Rüdiger*[33]) óta *Adelung*[34]), *Klaproth*[35]), *Balbi*[36]), *Eichhoff*[37]) és *Berg-*

---

32) Vergleichungstafeln d. Schriftarten versch. Völker. Götting. 1771—9.

33) Grundriss einer Geschichte d. menschl. Sprache. 1r. Th. Leipz. 1782.

34) Mithridates, - fortg. v. Vater. II-r Bd. Berl. 1809. — Így az ifj. Adelung is: Übersicht aller gekannten Sprachen u. ihrer Dialecte. Petersburg, 1820.

35) Asia polyglotta. Paris, 1823. 4r. — Klaproth a finn nyelvtörzsököt hat főbb ágra osztja, melyek közt a magyar nyelv az ötödiket teszi! — L. 188. nyelvünket a következő leírással tiszteli meg: „Durch jene Vermischung mit asiatischen und besonders, seit dem VI. Jahrhunderte, türkischen Völkern, entstanden die so sonderbar abweichenden, *verbasterten und doch finnischen Sprachen,* wie das Cseremisische und *Ungarische,* zu welchem letzteren sich auch ein grosser slawischer Antheil u. viel Deutsches gesellt hat." !!

36) Francia és olasz, egész Európában elterjedt munkáiban, különösen nagy tekintélyű néprajzi atlásában: Atlas ethnographique du globe. Paris, 1826., és földrajzi kézikönyve német fordításaiban, melyek német földrajzi nagy tekintélyek hozzájárulta által még nagyobb becsre vergődtek.

37) Parallèle des langues de l'Europe et de l'Inde. Paris, 1836. 4r. Az illető hely látható az Athenaeum 1838-ki folyamában, II. 263. szelet. — Eichhoff annyiban különbözik a többiektől, amennyiben ő a finn-magyar rokonságot oldalasnak tartja. Neki t. i. az urali nyelvcsalád a törzs, s ennek coordinált ágai: a finn v. csúd, de mely alá ő csak a nyugoti finn nyelveket tudja, ú. m. a finnt, esztet és lappot; második a magyar; harmadik a cseremisz s a permi.

hausig[38]), úgy a köz kézen forgó „társalgási lexikonok“-ban is, minden nyelvosztályozásokban a finn törzsök alá rendeltetett? Csoda-e, ha *Hager*, kinek e kérdés feletti egyediratа a fontosabb pro és contrákat alkalmasan összeállítá, azt minden kétségen felülinek tartotta[39]? Csoda-e, ha *Schott* Vilmos[40]) és *Kellgren*[41]) nyelvbuvárlásaik közben ama tételt mint megingathatatlan valóságot előre felvették? Csoda-e végre, ha a földírók nagy serege Büschingtől *Ritter*ig[42]), az új kor legnagyobb tekintélyeig, e tanban végkép megnyugodott? — De nem csak a történet, a földirat, a nyelvészet, hanem a physiologia, s a mind ezek eredményeire támaszkodó ethnographia is kivívott tanképen adta azt, mi a lehető, sőt valószinű, de fokozati viszonya szerint még fel nem derített rokonságra

[38]) Die Völker des Erdballs. Brüssel u. Leipzig, 1846. I. a 170. l. — Neki a finn nyelvtörzsök négy fő ágra oszlik: a negyedik az ugri finn, azaz a vogul, magyar és obi osztyák nyelveket tartalmazza.

[39]) Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern. Wien, 1793. Jobbára Prayt vonta ki.

[40]) Versuch über die tartarischen Sprachen. Berlin, 1836. 4r. és: Über das Altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht: l. Philologische u. hist. Abhandl. d. kön. Akad. d. Wissenschaften zu Berlin aus d. J. 1847. Berl., 1849. 281—427. ll.

[41]) Die Grundzüge d. finnischen Sprache mit Rücksicht auf den Ural-Altaischen Sprachstamm. Berl. 1847.

[42]) Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur u. zur Gesch. der Menschen. Berlin, 1817. I. az 540. l.

épített hypothesis volt. Így, hogy csak egy pár névre szorítkozzam, a jeles *Burdach*, ki, mert a finn törzsök átmenetet képez a kaukazi fajból a mongol fajba, a magyart természetrajzilag is a két faj közé állítja[43]; így a nagy hitelű *Edwards*, ki a neki finn eredetű magyarokból már-már teljes mértékű mongolokat csinál[44]; így a híres *Berghaus*, nagy becsű természettani atlásában[45]! A legújabb ethnographiai vizsgálók egyike, a cseh *Schafarik*, ki az öszves finneket négy osztályra osztja, a magyarokat a vogulokkal és osztyákokkal a negyedikbe, azaz az ugri vagy urali finnek osztályába helyezi[46]; így az angol *Prichard*, ki az ember természetrajzát előterjesztő classicus munkájában a finn tőt három osztályra szakasztván, harmadikúl szinte az urali finneket, s közéjök — de hogy is ne? — a magyarokat állítja[47]; így végre *Kriegk* is, ki a néposztályozásokat a népisme legújabb eredményei szerint ejti[48]. Vigyázóbban nyilatkozik az ugri

---

[43]) Der Mensch nach den verschiedenen Seiten seiner Natur. Stuttg. 1837. a 708. l.

[44]) Des caractères physiologiques des races humaines considérés dans leurs rapports avec l'histoire. Mémoires de la Société Ethnologique. T. I. P. 1. Paris, 1841. a 70—82. ll.

[45]) Physikalischer Atlas. Gotha, 1848.

[46]) Slawische Alterthümer, deutsch v. Mosig v. Aehrenfeld. I. Leipz. 1843. a 35. és 317. ll.

[47]) Naturgeschichte des Menschengeschlechts von R. Wagner u. Will. III. 1. Leipz. 1842. a 364. s t. ll.

[48]) Die Völkerstämme u. ihre Zweige nach den neuesten Ergebnissen d. Ethnographie. Ffurt a. M. 1848. — Itt is a finn

néptörzsök tudós monographusa *Müller Ferdinánd*, kit Prichard tetemesen használt, de a nagy tekintélyek őt is elfogták [49])! s így a tudomány, e kérdésre tartozólag, őáltala sem gyarapodott.

III. Egy pillantást még a kérdés viszontagságaira hazánkban! Első, ki magyar történetíróink közől a finn rokonságra nézve, és pedig igenlőleg, nyilatkozott, *Bél Mátyás* volt [50]). Őt *Huszti András* követte, ki hún történeteiben már 1750 körűl hasonlítgatott össze finn és magyar szókat, melyek Pray szerint csakugyan egyezők: de e munkája több egyébbel homályban maradt [51]). Emlékezett e nézetről a bíráló magyar történet valóságos atyja *Pray* már hún évkönyveiben 1761-ben, s még akkor tagadólag, mert kik azt eladdig fejtegették, sem elég adattal nem léptek fel, sem e kérdés körül elég hitellel nem bírtak. T. i., mint Pray helyesen jegyzé meg, bajos e nyelvek egyezéséről helyes itéletet hozni olyaknak, kik azok valamennyiében nem tökéletesen jártasak [52]). Időközben szaporodván, mint láttuk, a szükséges anyag Sajnovics, Fischer s az orosz utazók által, Pray nem átallotta tizenhárom évvel utóbb, toldalék értekezéseiben, mind ezek, mind a görög, éjszaki, gót írók

---

törzsök, negyedike az ugri, mely a vogul, osztyák, teptyer és magyar al-ágakból áll szerinte!

[49]) Der Ugrische Volksstamm. I. 1. Berlin, 1837. a 106. és 164. ll.

[50]) L. Pray Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hung. Vind. 1761. fol. a 320. l. 1) jegyz.

[51]) [52]) Ugyanott.

összevetéséből régi véleményét nemzetünk eredetéről oda bővíteni, hogy a finn, hún, avar és magyar népek közös eredetűek; s e tételt sokkal több ismerettel vitte ki, mint a külföld tudósai [53]). Pray nézeteit közlötte „A magyar történeti töredékek" névtelen írója, s ezekből és Schlözer után *Molnár* János ismertette a finn-magyar kérdést a csak magyarúl olvasó közönséggel [54]). Leglelkesebben a nemzet tiszteletét hamvaiban is megérdemlő *Sándor* István fogta fel azt. Ő a nemzet eredete és rokonsága kérdését fontosabbnak s a nemzet méltóságával szorosabb kapcsolatúnak, megoldatását a magyar nyelv tudományos mély ismerete nélkül kétesebbnek tartá, hogysem iránta pusztán külföldi írók által nyújtott adalékokból okúlnunk akár illenék, akár lehetne. Ahoz, úgy érzé, a velünk rokonoknak gyanított népek és nyelveik eleven tanulása után kell szólanunk; *s magát egy nagyszerű körútra határzá el*, mely a Finnmarken, Kamcsatka és Majmacsin közé eső roppant tért, s rajta az ural-altaji néprendszer éjszaki részét karolta volna által [55]). A dicső terv nem ment teljesedésbe, mert

---

[53]) Dissert. hist. criticae in Annales veteres Hunn. Avarum et Hung. Vind. 1774. fol. az 1—58 ll.

[54]) Magyar Könyvház. II-d. szakasz. Pozsony, 1783. a 16. és 308. s. köv. ll.

[55]) L. Egy igaz hazafinak óhajtása, 1795. a Sokféle III. darabja 108—127. ll. — Méltó, hogy Sándor útirányát saját szavaival jegyezzem ki: „Bécsből Varsón által Pétervárra érvén, legottan az udvar engedelmét megnyervén, az útat Moszkónak vettem volna, innen Kazánnak, Orenburgnak, Tobolszk-

noha Sándort a szerencse a szükséges költségnek, tudománya a szellemi eszközöknek kellő birtokába helyezte; s bár hazafisága semminemű áldozattól és munkától vissza nem riadt: de hiában kereste az alkalmatos társat, ki őt mint barát, segéllő és természettudós elkísérte volna a hosszú, nehéz és veszélyes úton. Sándorral a nagy gondolat sírba szállt. *Gyarmathi* őutána ismét csak a régi úton igyekezett a kérdéshez járulni: I. Pál orosz cárhoz intézett ajánló levele homályosan céloz ugyan utazásra is [56]), de e szándék is nyom nélkül hangzott el. Sőt a finn rokonság a hazában mind több ellenkezésre talált. A Babuk név-

---

nak, Jenizseiszknek, Irkucknak, Szeleginszknek, Kiachtába, mely az oroszoknak az ő véghelyek a sinaiak felé, s ugyanazon okból nagy fokhely a kereskedőkre nézve. Mellette fekszik Majmacsin, mely immár a sínaiaké, s csak egy folyóvíz választja egymástól a két várost. Ugyanitt adatnék alkalmatosság egy sínai várost meglátni. Kiachtából, ha egyenesen Olekminszknek nem mehettem volna, mentem volna Szeleginszken által vissza Irkuckba; onnan Olekminszknek, Jakucknak, Ochockba, innen a tengeren Bolsereckbe, a Kamcsatka félszigetnek fővárosába vagyis inkább fő helységébe. Onnan Ochockon által vissza Jakuckba, innen tungúzok, osztyákok, vogulok, permiaiak és szamojédek tartományán keresztűl Arhangyalba, s onnan végre Finnországba, melynek lakosi Sajnovics szerint a nyelvben legközelebb ütnek mihozzánk." — Sándor ethnographiai kivonatai és (nem mindig szerencsés) szóhasonlításai láthatók ugyanott, s a Sokféle VI. dar. 171—185. IX. dar. 33—44. ll.

[56]) „Quodsi autem Tua Maiestas labori meo fauerit, forsitan sub auspiciis Tuis latius evagari mihi licebit, id quod ipse in ardentissimis votis habeo."

telen szerzője még 1792-b.[57]), *Horvát Endre* sokkal későbben [58]), bal irányú nemzeti büszkeségből utasíták azt vissza; *Beregszászi* a védvek elégtelenségéből [59]); *Budai* Ézsajás [60]), *Fessler* [61]) okokkal cáfolgatták, legújabban a behonosodott *Degérando* is, mégpedig nem minden színe nélkül a politikai mellék iránynak [62]). Ezek ellen sem *Engel* hozzájárulása a finnismushoz [63]), sem *Belnay*, ki csak Hagert írta le, nem nyomhatott sokat [64]). Az egy *Révai* tette köztünk a finn nyelveket

---

57) Babuk, oder der Volksverleumder in den angeblichen grossen Wahrheiten aus d. ung. Geschichte. Pressb. 1792. az 59—64. ll.

58) A magyar nemzet nem finn származatú. L. Tud. Gyűjt. 1823. II.

59) Ueber d. Aehnlichkeit d. hung. Sprache mit d. morgenländischen. Leipz. 1796. 4-r. 169—173. és Hager ellen a 186—192. ll. — Az utóbbi, ugocsai főispán gr. Teleki Józsefnek a 170. lapon közlé egy levéltöredékét, melyből kitűnik, hogy a finn rokonság a múlt század közepén Franciaországban is már talált védelmezőre.

60) L. Magyarország historiája (1805). Harmadik kiadás, Pest, 1833. I. 36—41. ll.

61) Die Geschichten der Ungarn. Ir. Bd. Leipzig, 1815. a 175—183. ll. Ugyanott a kötet végén nyelvtáblák közöltetnek a finn rokonság megcáfolására.

62) Essai historique sur l'origine des Hongrois. Paris, 1844. a 9—62. ll.

63) „Disquisitio critica, quo in loco nunc adhuc cognitio nostra de hungarorum origine et cum aliis gentibus affinitate posita sit." Vienn. 1791.

64) Historia R. Hung. Posonii, 1804. Caput III. p. 15—33.

az akkori eszközök korlátai közt alapos tanulmány s a magyarral összehasonlítás tárgyává, s hozta a rokonsági kérdésben a következő figyelemre méltó itéletet: *Neutri ab alteris descendimus; sed vtrique ab altiore origine communi* [65]). Ennek nyomán ide módosította *Engel* is régi nézetét, s történetének 1809-ben készűlt első kötetében a magyarokat nem eredteté többé a finnektől, hanem a két népet közös eredetben rokonnak állítá [66]). Mindamellett a finn rokonság, ha alapos cáfolókat nem is, de hasonszenvet sem támasztott, az újabb történetíróktól könnyeden elvettetett, vagy érintetlenűl hagyatott, az iskola s az élet által pedig teljesen mellőztetett: úgy hogy ma is elmondhatjuk, mit *Horvát István* harminc évvel ezelőtt mondott: „Oly karban áll eddig a kérdés, hogy ezt sem hinni, sem tagadni vagy elhallgatni nem lehet." [67]) Mert azóta nem tettünk körülötte semmit, amit pedig a külföld tőn, egyoldalúlag van téve. T. i. *egy* e tárgyhoz szólott író sem ismerte egyfelül a magyar, másfelül a csúd népcsalád több nyelveit; egy sem vizsgálta és *beszéllte* a magyar és csúd nyelveket. Az én hitem régtől fogva az volt, hogy eldöntő szavazat adására csak magyar vagy csúd van meghivatva, de olyan, ki a másik nép egyediségét is fel tudta magába

---

[65]) Elaboratior Grammatica hung. Vol. I. Pest, 1806. a 48. lapon.

[66]) L. Gesch. d. ungrischen Reichs (1809). I. Th. Wien, 1834. 50. l.

[67]) L. Tud. Gyűjt. 1819. V. köt. a 97. lapon.

venni. A sors *nekünk* kedvezett: a meg nem fejtett csomó feloldójáúl, úgy hiszem, **Reguly Antal** volt rendeltetve.

REGULY ELŐZMÉNYEI.

IV. Midőn Reguly, élte huszadik évét befejezvén, 1839-nek nyarán világot látni kiindúlt hazájából, sem ő, sem övéi nem sejtették, hogy ifjusága hazájában ifjuságát s ennek örömeit is hátra hagyta, hogy a virító kor gondtalan évei s felhőtlen élemények helyett férfias gondok, hazafiúi hosszas és nehéz munkák várják testi és lelki szenvedések között: melyeknek jutalma kiterjedt hír, de fiatalsága magas árán vásárlandó hír leszen. Mert benne nem ugyan a távollét ébresztette az édes köz anya, a haza szeretetét s a haza dicsőségeért lobogó nemes tüzet: de vállalatának eszméje csakugyan a külföldön fogant meg. Méltó lesz tehát egy pillantást vetni élte első szakára. Derék magyar szüléktől születve Zircen Veszprém vármegyében, hol atyja a cisterci rend ügyészségét viselte, korán kedvelte meg atyja gondos és szerető vezérlete alatt a hazai történetet; s már itt hallotta egyéb nemzeti nagy nevek között Kőrösi Csoma Sándorét is emlegettetni. S a férfi jól emlékezik, hogy különösen e név és viselőjének hős elszántsága őt még gyermeket szokatlanúl átvillanyozta. A gymnásium mindig jelesei közt ismerte, a győri és pesti főiskolák szinte. Kedves tudománya itt és ott a történet volt. Oktatói közől

Maar Bonifác, a győri történettanár, hatott reá legmélyebben, különösen alapossága által; s az ifjú figyelmét már itt a források vonták magokra. Midőn a törvényeket az egyetemen hallgatá, Horvát Istvánnál tarta szállást és asztalt; de, ami kiemelendő, a híres tanár sem utasítással, sem eszközök közlésével nem kötelezte őt le. Pesten ismerkedett meg a külföld irodalmával s míveltebb nyelveivel; de tanulmányai nem szorítkoztak holt könyvekre s a négy fal közé. Sőt jókor kezdette meg szűnidőit közelebb s távolabbi kirándulásokra használni. Így lőn megjárva több irányban a magyar felföld, így a szomszéd Austria, Morva és Galícia. Elvégezvén törvénytudományi folyamát, 1839-iki júliusban elhagyá Pestet, mintegy négy hónapot felső Németország, Holland és Belgium megjárására fordítandó, de azon titkos tervvel, hogy, ha győzné, Scandináviát is lássa, az új tanév bekövetkeztével pedig vagy a bonni, vagy a heidelbergi egyetemben magát, teljes kiképzése végett, beirassa: reménylvén, miszerint szüléi, kik itthon a szokatlan s nekik tán feleslegesnek látszó szándékban aligha megegyeznének, e kis erkölcsi kényszer hozzájárultával fiok túlvágyának megbocsátani s őt tovább is segíteni fogják. Vándorlása Bécsen és Prágán keresztül Szász-, Poroszországba, Rügen szigetébe, s Rostokon át Hamburgba vezette. Itt az európai éjszak közelében, ennek regényesen sötét mythosai, történeti emlékei, szabad intézményei úgy mint útrajzokból ismert vadon természete, az éjszaki fény s a földsarkon hónapokig le nem áldozó nap; nemzetének re-

besgetett rokonai, tán évezrek előtt elszakadt nyelvtársai — mind ez most ellenállhatlan erővel vonta őt éjszak felé. Holland, Belgium, a Rajna szép partjai virágzó egyetemeivel fel lőnek áldozva Svéciának; s ifjú utazónk Holsteinnak vevén útját, Kielben gőzösre ült, s september 22. immár Koppenhágába érkezett. Megismerkedvén e híres város nevezetességeivel, Helsingörben hajóra szállt, s a cattegati tengeren kiállott vész után Gothenburgba, innen a nyolcvannégy mérföldnyi nagyszerű csatornán, mely az éjszaki és keleti tengert köti össze, october 6-kán Stockholmba ért, hol egy Upsálába tett érdekes kiránduláson kivül, folyton múlatott nov. 5-ig. Kedvesen lepte meg itt egy székelylyel találkozása, ki tizennyolc évvel elébb jövén ki honából s a napkeleti nyelvekben jártas, mint tolmács beutazta Afrika és Ázsia nagy részét, s ekkor Kazánon, Moszkván és Sz.-Péter-Várán átjövén két angolt s egy amerikait Londonba kisért. Elhatározó volt jövendőjére a k. könyvtárnak látogatása, hol Arwidson könyvtárnokkal, egy honából kibújdosott finn férfiúval ismerkedvén meg, ki mint Rühs ismeretes munkájának [68]) nem csak fordítója, de bővítője is, népe dolgaiban egyebeknél jártasabb, a finnmagyar kérdés iránti figyelmét lelkesen táplálta, s e nyelv megtanulására célzó szándokát megérlelte. Mióta Reguly szellemi életet élt, fő vágya volt valami rendkivüli igyekezet által hazájára egykor fényt deríthetni. Az igyekezet tárgya fel volt találva: ő abban

[68]) Finnland und seine Bewohner. Leipzig, 1809.

rendeltetését látta kijelelve. Egy levél megvitte szülőinek eltökélése hírét; bocsánatért esdeklett a bátor lépés miatt, segedelemért célja kivihetésére: és Reguly a bothniai tengeröblön szerencsésen átkelvén, 1839. november 8-dikán Abóban finn földre lépett.

REGULY ELSŐ, VAGYIS NYUGOTI-FINN, UTAZÁSA. 1839—1841.

V.[69]) Finnhon fővárosa *Helsingfors*, egy tudós társaság s egy tudomány-egyetem széke, volt azon pont, hol Reguly a finn nép és nyelv körül tanulmányokat tenni s jövendőbeli munkákhoz szükséges készületeket gyűjteni kivánt. De a város nyelve svéd inkább mint finn, a könyvek, melyekhez utasíttatott, szinte svéd mind. E nyelvet kelle tehát, mint múlhatlan kulcsot, mindenek előtt magáévá tennie: mi, nyelvtanulási nagy könnyűsége mellett két hónap alatt annyira sikerűlvén, hogy svédűl olvasna és beszéllne, a fiatalság tüzével fordúlt a finn néptörzsök régiségei, története, földirati viszonyai, hagyományai, nyelve, irodalma s egész állapotja körüli stúdiumokhoz. De mindezek nem elégíték ki, sőt meggyőzék a

---

[69]) Itt használtam Regulynak szüléihez írott s ezek által kérésemre velem közlött leveleit; *Gottlund* svéd tudósnak a Borgo Tidning 1841-ki 48. és 49. számaiból a *St. Petersburger Zeitung* 1842-ki 233. és 236. számaiba, és *Baer* és *Helmersen* „Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches“ című munkájok IX. kötetébe átment tudósításait.

felől, hogy élő képet népről és nyelvről csak az életből nyerhetni. Négy havi ott tartózkodás után tehát elhatárzá magában a finneket idegen befolyásoktól ment távol fészkeikben keresni fel; s 1840. martius 11-kén Schilt orvos társaságában éjszak felé vevén útját, 300 versztnyire a fővárostól, a laukasi fárakerületben, az éjszaki szélesség 63. foka alatt fekvő Lommasaho helységben, Gundunen nevű becsületes parasztembernél szállt meg, hol finn szónál egyebet nem hallott. Itt lemondva minden kényelem s minden más örömekről, mint amelyeket a hasznos fáradalom ád, gazdája viskójában, s a nép közt, melylyel osztotta ennek életét és szokásait, tanulta a finn nyelvet, hallgatta énekeiket, jegyzette tapasztalásait, nyelvtani észrevételeit, levelezett (finnűl) Collan úrral, s midőn igyekezetébeni buzdításúl a helsingforsi tudós társaság által tagi oklevéllel díszesítteték, azt finn szerkezetű levéllel köszönte meg. Előmenetelei oly gyorsak valának, hogy csak a késkedő tavasz miatt múlatott Laukasban egész május végeig, honnan útját ismét éjszak felé Kareliába, Hell Miksának magyar őshonába folytatta. Rautalampiban meglátogatta Korhoinen Pált, a híres finn rúnaénekest, kinek nyíltszívű kedélyessége s gyermekded kifejezésteli nyelve reá kimondhatatlanúl hatott. Miután a dalnok, nemzeti énekei által előtte a finn költészet csarnokait megnyitá, Gottlund tanár kifejezése szerint neki Runola termeiben szinte szentelt egy helyecskét, azaz a magyar ifjút is beszőtte énekeibe. Ezek után utazónk Káviban meglátogatta a karelieket, a pünkösdi ünnepeket

Nurmisban töltötte, Sotkamótól, a csinált utak végpontjától vizen Kuusamóba folytatta útját, hol is először lépett a *lapp földre*, de ahonnan e nép már rég feltolatott a finnek által a magasabb éjszakra. Innen tehát, egy az arkangyeli kormánymegyébe az orosz finnekhez tett kirándulás után, Kemi taván, Sodankilän, Kittilän és Muonioniskán által július 8-dikán *Enontekiszbe* tért, egy Torneótól éjszak felé 400 versztnyire az éjszaki szélesség 69. foka alatt, a norvég Lapphon szélén fekvő fáraszékbe, honnan a Nord-Capig (71. fok) tervezett út, meg nem érkezvén segedelme hazulról, elmaradt. Azonban éldelhette mégis, mi után annyira sovárgott: június 16-ától július 18-káig nem látta a napot leáldozni. Ethnographiai stúdiumokra is tág mező. Megkezdethetett a lapp nyelv is. Házi gazdája, a lapp Flóra neves írója, *Laestadius* pred., ki maga is családja is szépen beszélli e nyelvet, közlötte vele a szükséges eszközöket, szótárt, nyelvtant, bevezette őt a lapp hitregevilágba, s megengedte, hogy magának kézirataiból kivonatokat készítsen. Így hasznosan folyt el a távol éjszakon e két hét, honnan ismét délnek fordúlva, Torneó vizén a hason nevű városba, s innen Kemibe utazott, hol az egész augustus hónapot a tudós *Castrén*nél töltvén, Uleoborgba, s hogy a finn népet és nyelvet e vidéken is megismerje, folyvást a bothni tenger keleti partmellékén, Wásába ment, s e városban leveleit és pénzét várandó, megállapodott. Itten írt levelei egyikéből[70]), mely érdekes

[70]) Megjelent az Athenaeum 1841-diki folyamának I. kötetében, a 37. és 38. számokban.

vázlatokat közöl eddigi utazásaiból, a következő helyet szakasztom ki, mert mély pillantást hágy vetnünk a húsz éves ifju öntudatos világnézlelésébe. „Te ismered — írja october 5. egyik ifjusági barátjának — te ismered szenvedélyemet az éjszaki természet és annak népe és mindene iránt, amivel bír. Azért vala az én utazási vágyam mindig éjszakra irányozva, éjszakra nem pedig a déli mívelt országok felé, melyek felől utazási leirásokból az ember eleget tudhat. A természet emberét, az ország és nép őseredeti állapotját, mint azt a historia előnkbe adja; és mily kevéssel, egyedűl a vad természet adományaival, éri be az ember: ezeket felfogni nem tudtam, s az engem gyötrött: most ki vagyok elégítve. Ezen utazás nekem egy egész *kifejlődési történetét mutatá mind a földnek, mind pedig az embereknek.* S egy utazás az éjszakon nem csak annak, ki a mágnest vizsgálja vagy nyelveket kutat, hanem minden mívelt embernek érdekes, mert *valódi képét mutatja a cultúra genesisének.*" Közelebbi céljára nézve is tisztában volt már ekkor magával. „A lapp stúdiumok elméleti részének birtokában vagyok — írá szinte innen sept. 30-dikán a zirci apátnak. — Nem hagyom el Finnhont, míg tökéletes lapp is nem leszek. A finnre szorítkozva, csak fél sikert aratnék. A mi nyelvünk számos sziszegő és olvadó hangjai, melyek a finnben hiányzanak, a lapp nyelvben mind megvannak; a lappnak alaktana sokkal egyezőbb a magyarral mint a finn; s a lapp beszéd oly hason hangú, miszerint a magyar nem hallhatja a nélkül hogy benne nyelvének rokonára ne ismerne. De ha

nem így volna is, szükségesnek tartanám a dolgot mint magyar bővebben megvizsgálni, hogy akár az egyik, akár a másik részre, de minden esetre eredményt nyerhessek. A jövő telet tehát Lapphonban kivánom tölteni: ez lesz tanulmányaim gyakorlati része. Szándékom october 20. a bothni tengeröblön át Umeóba vitorlázni, innen a svéd, norvég és finn Lappmarkokat járni meg Kolóig, innen az arkangyali és oloneci megyéket, a Ladoga mellékét, s onnan vissza Helsingforsba. Ekép az orosz nyelvnek a finnre gyakorlott befolyását is kitanulnám... De hogy tervemet végre tartózkodás nélkül közöljem, amivel tartozom is: aprílisban — ha t. i. eszközeim lesznek — Sz.-Péter-Várába mennék, mely várost a *keleti finnekhez* teendő út mellőzhetlen kiinduló pontjának tekintek. Ott egy ideig múlatnom kellene, hogy az orosz tudósokkal megismerkedvén, tőlök s az ott található eszközökből a további vállalatra szükséges utasításokat vegyem. Jó lenne ha Moszkva vidékén is időzhetnék, a szükséges orosz stúdiumok tekintetéből; innen a nyáron Nisne-Novgorodot kellene meglátogatnom, melynek vásáraira Oroszország minden részeiből, belső Ázsiából is, özönlik a sokféle nép: ott talán néhány hónapi úttal felérő tapasztalást tehetnék, s déli-orosz utamat az ottani értesülések határoznák meg. A jövő évi telet aztán Törökországban *török* stúdiumok foglalnák el — ismét, ha a költség megengedné — s az egész utat a moldvai *csángók* s az erdélyi *székelyek* meglátogatása fejezné be. A hasonlító nyelvvizsgálat természetesen annál gyümölcsözőbb, minél több nyelvre terjeszked-

hetik ki. Valamint finn tudományom a lapp tanulmányokat segíti, úgy e kettő fogja segíteni török tanulmányimat, mert a török és finn nyelvek rokonságáról mai nap senki sem kételkedik többé" stb. E sorokból Reguly utazási tervével ismerkedünk meg, miképen az, távol még a hely szinétől, vázoltatott általa. Mind erre, mind régibb leveleire kínzó nyugtalanság közt várta a helyeslő választ s a segedelmet; de mindegyre nem vevén azt, aggodalmai enyhülését a felső társaságok által kitüntető fogadtatásában és lapp stúdiumaiban lelte, melyek körűl *Stockfleth* missionárius és jeles hírű lapponista által lelkesen támogattatott, míg 1841. év első napjaiban Helsingforsba tért, hol egész május 24-dikeig múlatott. Itt, mint a finn nyelv tanára Gottlund írja, köz figyelmet és csodálkozást gerjesztett azon könnyűség, melylyel a svéd és finn nyelveket beszéllte, s még inkább tiszta és hibátlan finn kiejtése, melynél fogva őt a benszülöttektől alig lehete megkülönböztetni. Egy Tavastlandba tett utazástól megválva, e második múlatását a finn fővárosban szerzett ismeretei tisztába hozásának szánta, befejezte lapp tanulmányait, foglalkodott az *eszt* nyelvvel, s miután sovárogva várt s fél év óta tévelygett levelei végre megérkeztek, kiszorúlván már a másodszori lapp utazásból, hajóra ült, a finn tengeröblön átkelt, s Reval, Dorpat s más esztlandi helyek megjárása, valamint egy a Narva közelében lakó külön finn ággal, a *vótok*kal (wagjalaisetekkel) megismerkedése után, Szent-Péter-Várába ment, hogy már itt a *keleti finn* néptörzsökök

meglátogatására — ha a szerencse kedvezend — illően előkészűlhessen.

VI. Ez első, másfél éven túl terjedett utazását Reguly leginkább csak szüléi segedelmével tette. Azok megijedtek, midőn fiok legyőzhetetlen tanulási és cselekvési vágya által elragadtatva, egy sokkal hosszabbat, veszélyesbet, s feladásaiban szerte ágazóbbat emlegetett. A család barátai ifjusági ábrándot s céltalan kalandozási vágyat láttak a messze kitekintő, jól kiszámolt s önfeláldozásra kész forró hazafiságból megfogant tervben; csak Maar Bonifác történettanár, kit már felebb említettem, igyekezett az aggódó apát és anyát némileg megnyugtatni. Ez a derék férfiu úgy hivé, hogy ha a keletre menő Körösi-Csoma huszonnégy évvel elébb nyerhetett némi pártolást, e kedvezőbb korban reménylhet tán az éjszak Körösie is. Készíte tehát egy rövid tudósítást Reguly finn és lapp utazásáról, s azt a magyar akademia titoknokának a végre küldte meg, hogy ez a hazafiak buzdítására közzé tegye, érintvén egyszersmind azt is, hogy ha az akademia őt levelező tagjai közé venné fel, e fiatal tudósra nézve ez volna a leghathatósb ösztön. Az akademia titoknoka az ily felszólalástól nem sokat reménylvén, s jól tudva, hogy az ily tudományos vállalat pártolását a nemzet egyenesen az akademiától várja, 1841. február 8-dikán az akademiát tudósította Reguly utazásairól; és hogy az intézetnek módja legyen az általa nem ismert utazó képességét megitélni, némi előleges segedelem megküldése mellett, némely megbízásokkal ajánlotta megkerestetni. Az

akademia szívesen fogadta az indítványt, s néhány Pétervárra szóló bizományon kivül a finn tanulmányokra vonatkozó bővebb utasítást inditott útnak kétszáz forint segedelemmel [71], Reguly válasz-jelentéseitől függesztvén fel véle jövendőben szövendő viszonyait.

REGULY PÉTERVÁRATT*).

1841—1843.

Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.
Hor.

VII. Éjszaki vándorunk június 11-dikén érkezett az orosz birodalom székes városába, s Vassilskoe-Ostrovban egy német fogadóban szállt meg. Az első hetek látogatásokban töltek el; az austriai követ, a finn ügyek ministere gróf Armfelt, Wrangel admirál, az orosz-amerikai kormányzó s ismeretes szibériai utazó, kiknek Reguly Finnland nagyai által ajánltatott; Sjögren, a finn nyelvész; az akademia híres tagjai: Baer, Fraehn, Köppen, Krug, Schmidt, Adelung; báró Stieglitz, kinek termei Pétervár valamennyi előkelőségei és kitünőségeinek gyülhelye: mind szokat-

---

[71]) L. Magyar Akad. Értesítő, I. év, 22. és 53—58. ll.

*) E fejezethez Regulynak az Athenaeum 1842-ki folyamában megjelent, úgy szüléihez és hozzám irott nyomatlan levelei, Baer orosz státustanácsos s az akademia levéltára nyújtottak adatokat.

lan szívességgel fogadák a nemes külseű, finom míveltségű s érdekes társalgású ifju magyart, kinek jöttét a svéd és finn lapok hírei előzék meg. De bár ez összeköttetések terveire nézve sok kedvezést, a tudósok megelőző barátsága tudományos eszközöket és tanácsot igérének: semminemű találkozás nem hatott kedélyére oly elfogó örömmel, mint mikor Balugyánszky státustanácsossal s a törvényhozó bizottmány főnökével lett szemben, ki Magyarországból 1803-ban költözvén ki nejével együtt, csak hazát cserélt, nem szívet is, és magyar Isten-hozottal fogadván vendégét, ennek kebelét a két év óta nélkülözött honi hangokkal mélyen meghatotta. Itt ő legott a ház gyermeke volt, s nagy részét azon vigasznak, melyre az idők lefolyása alatt oly nagy szüksége volt, ez atyai barátjának, ez anyai barátnéjának köszönhette. E magas állású és terjedelmes összeköttetésű család által is gyarapodott Reguly köre Sz.-Péter-Várában; s ha feladása az lett volna: „élni világát“, kevés fiatal férfi vala kedvezőbb helyzetben. De ő, miután magát e főváros nagy és tudós világában behonosította, a várost nevezetességeivel és környékével bekalandozta, s ekép első szomjának eleget tett: komolyan, sőt erőfeszítéssel állt az új stúdiumoknak. Tudta ő, hogy valamint a szobai tanulás tapasztalat és önvizsgálás nélkül e nemében a tudományoknak nem fog terra incognitákat fölfedezni: a tapasztalás szintúgy elégtelen lesz teljes készület nélkül. Tudta, hogy a tudomány színvonalán kell állnia, ha azt tovább akarja vinni. Első szükséges feltétele egy oroszországi útnak, ha

sikert akarunk, a moszka nyelv tudása: ehez fogott tehát ottléte első havában már, s buzgón, szerencsésen folytatta. A keleti finn nyelvekben annyi elméleti tájékozást szerzendő, mennyit a meglevő eszközök engednek: a szirjent, mordvínt, cseremiszt és csuvast tanulta; őszszel a török is hozzá járult. Terjedelmesbek és fontosbak valának ázsiai stúdiumainak történeti, föld- és néprajzi részei. Chínából indúlva ki, mely a legrégibb idők óta hatott már a kelet-ázsiai népekre, a mandzsúkhoz, innen fel Szibériába, le a mongolokhoz, a pontusi népekhez és Perzsiába, ment által, nyomait tanulva ki mindenütt a népek, a cultúra és nyelvek költözései és hatásainak; e mellett különös szeretettel foglalkodott az ázsiai vallásokkal, jól megismerve azok elhatározó befolyását a népek szellemi kiképzésére; nem mulasztva el az anthropologiai viszonyokat sem, melyek különösen Közép-Ázsia népei megismerésében oly nevezetes módon szerepelnek. Reguly ezen tanulmányait teljesség és mélység bélyegzé, de folytonos szem előtt tartása is vég céljának: mely a finn népek jelen állapotainak önvizsgálati-, a régieknek pedig philosophiai úton megismerése volt, nem reménylvén hogy történeti positív emlékek hiányában a rokonság nagy kérdéséhez máskép alaposan szólni lehessen. És ez öntudatos útjáról magát semminemű mellékes tekintetek által le nem tántoríttatta. Ekkor Németországban a scythák kérdése mint jutalom tárgya szőnyegen lévén, atyja versenyzésre ösztönözte: de ő nem akart róla tudni semmit, az avval vesződést időveszteségnek tartván. „Ha volna is időm

reá — írta már július 10-én szülőinek, — ezt valami határozottabbra fordítanám. A tárgy idősebb embernek való, ki sok stúdiumok és széles olvasás után magát szívesen *tapogatózások és sejdítésekre adja.* A régiek a „szittya“ név alatt nem értettek valami bizonyos határozott népet, hanem azon neveznek minden a Fekete és Kaspiumi tenger közt lakott ismeretlen népségeket. Bayer s utána Rask s legtöbb újabb éjszaki történetnyomozó a „szittya“ és „csúd“ nevet, mely utóbbi alatt a finn népségek értetnek, egészen azonosnak tartják. A „csúd“ név továbbá nem csak az oroszok, hanem a lappok előtt is ösmeretes, kik mégis semmi érintkezésben az oroszokkal nem voltak. A szamojédek is ösmerik e szittya nevet, s a „csúd“ név messze be Szibériába a tatár és mogol vándornépek közt az Altaj huzamában ismeretes; csúd sírokban talált arany ékszerek az itteni ázsiai muzeumban találhatók. A kérdés, amint mondom, széles és terjedező; mindig csak a régin kérőzni nem fiatal embernek való. Ez mindenkor valami határozotthoz tartsa magát: álmadozásokra, vélemények faragására ráér utóbb. Engem jelennen leginkább a nyelvvizsgálás vonz: ez már eddig is egészen más arcot adott a régi történeteknek, s nincs is egyéb eszközünk azok felvilágosítására. *Az időnek kell e tárgyat megérlelnie;* még korán van hozzá szólni, ahoz még sok előkészület kell.“ Más alkalommal, midőn hazulról figyelmezteték, írna a magyar lapokba, hogy magának nevet s annál biztosabban segedelmet is szerezzen, ezt válaszolá (nov. 17.): „Fiatal ember a világ-

ért ne siessen a férfiúnak kijelelt pályára lépni. Minél tovább tekinti magát tanulónak, minél állandóbban tartja a jövendőt szeme előtt s arra késztíl, annál érettebb gyümölcseit várhatja fáradozásainak. Én azt hiszem, hogy fiatal embernek ajánlására szolgál, ha a korai írástól magát megtartóztatja. A firkálók nagy serege, mely mindenfelé tenyészik mint gomba eső után, és semmit egyebet nem tesz, csak azt ismétli rosszabbúl, mit mások jól és szépen mondtak el, eléggé untatja a világot: ha már most valaki elhamarkodja a dolgot, s idő előtt lép fel, szinte e sereghez számláltatik, ha tán valami jobb csira nyugszik is benne. De nekem azt sem szabad elfelejtenem, hogy az akademia számára akarván dolgozni, és pedig szorosan tudományos körben, nem illik újságlapokba tolakodnom... Ne féljen, édes atyám, ha rólam még most nem beszéllnek is ... nem dolgozom én hiába; ha bizonyos nem volnék, hogy célt érek, írhatnék elég újságcikket, hogy emlegessenek... De jó és szép dolgot az ember mindig nemes célból tegyen; s ha az igazságnak akarunk valóságos szolgálatot tenni, ne írjunk, minekelőtte magunkat egészen elkészűlve nem érezzük."

VIII. E sorokban emlékezet van az akademiáról is. T. i. június 26-kán jött kezéhez annak utasítása és segélyküldeménye. Ez csekély volt, de annál nagyobb amannak erkölcsi hatása. Reguly e perctől fogva magát a nemzeti tudóskar megbizottjának tekintette: az elnök nyílt ajánló oklevele őt mint ilyet mutatá be a pétervári tudományos intézetek és testü-

leteknek, s így azon bizodalomhoz, mit előkelő kezekből eredett finn ajánlásai és saját egyénisége gerjesztettek, oly külső jellem is járult, mely a tudományokat méltatni tudó pétervári magas és tudós körökben többet szokott nyomni, mint jó édes hazánkban. E megbizatás s az abból merített remények tökéletes elhatározássá érlelék szándékait. Érintém már készületei terjedelmét, s azon állandóságot melylyel azok szerzésében fáradozott. Koronként oly folytonossággal űzte azokat, hogy napokig sem lépe ki szobájából, sőt egyszer egy álló hónapig nem jelene meg Vassilskoe-Ostrovban, úgy hogy az akademikusok őt betegnek gondolnák. Ez időben tervezett a pétervári akademia egy tudományos kiküldést Szibériába, s Baer, ki igen megkedvelte Regulyt, már jóval az előtt emlegette azt célzással hazánkfiának, midőn Sjögren őt egy nap meglátogatván szinte tudakolá kilátásait, s kérdezé: rendel-e neki a magyar akademia majd költséget szibériai útjára stb. Reguly még most határozatlanúl nyilatkozott, s bár el volt tökélve orosz segedelemmel tenni meg ez utat, ha hazája nem nyújt arra módot; mégis buzgón óhajtotta, hogy azt habár csekélyebb de magyar költségen tehesse, hogy eredményei is, melyek nem csak a magyar, hanem az egyetemes tudományosságé is lesznek, a magyar akademiát s általa hazáját illessék. De bizonyosnak igen is tartotta, így vagy úgy, szibériai útját, s e végre az 1841—2-ki tél, mint a már leélt nyár és ősz, oly feszűlt szorgalom közt folyt le, mely Reguly testi erejével nem állt arányban. „Külföldön — így írá

martius 20. 1842. szülőinek — tanulni kell az embernek, gondolám; s hosszasan elzárkózva a világtól, tanultam, dolgoztam, mohón, nagy erőfeszítéssel, megszünés nélkül, mindent mellőzve, mi stúdiumaimhoz nem tartozott, az életről, nyugalomról, a jelenről — *mire szegénységem és büszkeségem is kényszerítének!* — Ah ha látták volna életemet, bámultak volna! s én mégis boldognak éreztem magamat, míg erőm volt dolgozni — de most leestem egemből, olyan vagyok mint a Paradicsomból kiűzött, barátim minden jóságukkal sem bírnak megörvendeztetni: nyugtalanság, elégedetlenség, életúntság fognak el gyakran; majd vértorlódások kínozzák szegény fejemet, néha szinte eszméletlen állapotban heverek, s nem vagyok képes összefüggve gondolkodni stb.“ Ezen állapotban készítette „Jelentését a magyar akademiához“, s ekkor írá szüléinek az imént említett levelében: „Nem sokára el fog, úgy hiszem, dőlni: kapok-e hazámból segedelmet, vagy nem? s hozzáláthatok-e kitűzött kérdéseim megoldásához? Pénz nélkül, mint eddig, nem vállalkozom többé semmire, hanem oly foglalatosság után nézek, mely jövedelmez: de nem is lehet máskép, mert Szibériába gyalogolni! mégis messzecske volna. Mit teszek, ha nem kapok az akademiától segedelmet? még nem tudom; de minden esetre ideje vagy erővel megválni e munkától, vagy úgy intéznem azt, hogy lehető legrövidebb idő alatt befejezzem. Eleinte fölötte nagy tervet vázoltam magamnak, s mindenre ki akartam terjeszkedni: mint fiatal emberek szoktak — ez jó volt, részben boldogúltam is; csakhogy az ember

egyikét a másik után tegye. — Azért én is összébb vonom majd vitorláimat." — És ismét: „Szegénységet oly húzamosan tűrni, vajmi nyomasztó! . . . De ezután jobban lesz: Szibériába megyek, ha küldenek költséget, hogy becsületesen utazhassak; ha nem, úgy hivatalt vállalok, s legalább biztos állásra teszek szert. Magok, édes szüléim, utazásaimat nem győzik: másunnan sem kapok: tehát miből éljek is, utazzak is? Magam sem foghatom meg, hogyan utazhattam eddig is már annyit oly kevés móddal . . . stb." — Látni, hogy e sorokat a szertelen erőfeszítés után elgyengűlt, beteg ifju írta, ki ez állapotja érzetében öntudatára jutott azon áldozatnak, melyet egy hazai ügynek hozott, midőn legszebb korában, melyben az élet neki az övéi közt minden alakjaiban csak mosolyogna, magát honától távol, a rideg éjszakon, és mint elhagyatottsága óráiban hivé, földieitől nem is becsűlt, nem méltánylott stúdiumok közé temeté, nélkülözések és örök pénzzavarok közt, mik nem engedék neki, hogy azon szép társaságok s a tél saját örömeit, miket az éjszak a vagyonosnak nyújt, élvezhesse. Pedig épen a folyvást dolgozónak van szüksége koronként pihenésre s kiderülésre, hogy új munkához új erőket gyűjthessen. Ehez járult — ez észrevehetőleg átcsillog soraiból — *a bizonytalanság!* T. i. az akademia, mely a vett tudósítások után jó véleménynyel volt ugyan Regulyról, de őt saját munkák után még nem ismeré: tartózkodott különben is gyenge ereje mellett a siker nyomosabb kezessége nélkül a nagy terv eszközlését már most határozottan elvállalni. Ezért vala

már első felszólítása a leggyengédebb formák között ugyan, de valódilag csak kisérletűl Regulyhoz intézve; mindenek előtt nyilatkozásra kelle őt kényszeríteni, hogy az akademia megismerhesse, mennyiben van ő saját feladása iránt tisztában, helyes utat választa-e a kivitelre, s bír-e már azon tudományos készülettel, mely nélkül a legőszintébb igyekezet is csak fél sikert igér. Azért sürgeté az akademia titoknoka augustusban már, midőn Schordann és Csausz pesti tanárok éjszaki útjokon Péterváratt is megfordulának, Regulyt a kivánt pontokra adandó tudósítás végett: reménylvén hogy ha ez nagy gyülésre megérkezik és kielégítő leszen, az akademiát határozottabb lépésre bírhatja. Akkor aztán a bekövetkezett tél is, mely Regulyra nézve oly szomorú lett, s kezdőpontja hosszszas betegeskedésének, némi jóllét közt lehetett volna átélve: de őt, mint láttuk, részint szerénység, részint buzgóság tartóztaták, s tudósítása csak 1842. május 2-dikán érkezett Pestre. Az akademia mind teljes ülésében, mind bizottmányban szorosabb megfontolás után méltánylással fogadta a fiatal tudós első tudományos hitletételét; s a Reguly egész utazása költségeinek elvállalását az igazgatóságnak ajánlotta.

IX. Az akademiai bizottmány jelentését, Reguly ez időbeli álláspontjának megitélhetése végett, célszerűnek láttam az ide szorosan nem tartozók kihagyásával beiktatni:

„Reguly úr stúdiumai a következő nézetből vették kiindulásokat. Midőn rokon népek egymástól elszakadnak, physikai és geographiai különböző befo-

lyások alatt különbözőképen el is változnak, s csak a nyelv őrzi meg a hajdani atyafiság nyomait. Nincs tehát biztosabb mód e rokonság kimutatására, mint nyelveik tudományos összehasonlítása. Stockholmban utazónk gyakran találkozott finnekkel, módja volt tőlök közelebbi ismeretét szerezni meg nyelvöknek; Gyarmathi elődolgozásai biztaták őt, és csakhamar észrevette, mikép a keleti finnek s a magyarok közt oly tetemes közelítés van nyelv dolgában, miszerint itt nyomozódni nem csak érdemes, de kell is, ha a nemzeti rokonság kérdésében voltakép el akarunk igazodni. Külföldiektől hiába várunk felvilágosítást. Csak mi vagyunk képesek meghatározni: van-e nyelvünknek a finn nyelvek közt valami régi testvére, lehet-e valamennyinek összes ismeretéből biztosan következtetni azon ősnyelvre, melyből a miénk származik, melyből a mi nyelvünk formái mostani mivoltokra fejlődtek; lehet-e ezek segedelmével nyelvünk eredete módját s fejlődési folyamát kilesni, így régi belső történeteit kitanulni, s annak azon ősképét elővarázsolni, melyből mai magyar nyelvünk állott elő: lehet-e körülbelül azt teljesítenünk, mit Grimm a skand, gót s ezek külön elágazásaik és vegyületeik vizsgálatából a németre nézve teljesített."

„A cél tehát, melyet utazónk legközelebb maga elébe tűzött, e két kérdés megfejtése: 1. Van-e a magyar és finn nyelvek közt rokonság és mennyi? vagy nincsen? 2. Mi hasznát vehetjük e rokon nyelveknek a miénknek mívelésében? E tisztán nyelvészeti kérdések megfejtése után — melyeknek máso-

dika, mint látni, már gyakorlati mezőn áll — bírunk majd, utazónk véleménye szerint, oly alappal, melyen a fő kérdés második részéhez, a históriaihoz mehetni által; itt pedig fő segédnek tartja az ethnographiát, melyet mellesleg szinte felvett figyelme körébe. „Itt — ú. m. — vigyáznom kellett utamban mindenre, mi a nép külsejét, alkotását, charakterét, öltözeteit, szokásait, superstitióit, mythologiáját, régiségeit stb illeti“, mely mezőn utazónkat csakugyan philosophiai felfogást mutató ovakodással látjuk mozogni.“

„Ezekből kiveheti a T. Társaság, mily kérdés az, melynek megoldását utazónk maga elébe tűzte. S e végre ő több mint két év óta idejét a finn nyelvágaknak mind életből gyakorlati, mind könyvekből tudományos megtanulására fordította; s miután a lapp, finn és eszt nyelveket már ez előtt megtanulta, a keletiek közől eddig különösen a szirjennel és mordvínnal ismerkedett meg közelebbről, a cseremiszben megtette a kezdetet, a vogulhoz adatokat gyűjtött. Ezek mellett, minthogy utazónak mindenek előtt nyelvek szükségesek, megtanulta a svédet, az oroszt, mely a finnekkeli érintkezés miatt is hasznos, továbbá a tatárt, mely mind a helynevek vizsgálatában, mind a baskírok, s más tatár népek befolyásának megitélésére szükséges.“

„Eddigi hasonlító nyomozásai azon fölötte érdekes eredményre vezették, miszerint a nyugoti és keleti finn nyelvek nemcsak hangra és formára tetemesen különböznek, hanem számos gyökérszókra nézve is: miszerint ez nem valami más — példának okáért az

orosz — nyelv külső behatásától eredt, hanem a nyelv belsejéből fejledezett eltérés, miután e népek elválása idejét a történet-előtti korban kell keresni, s így e különszakadt népek nyelvei is különböző feltételek alatt képződtek tovább. A mi nyelvünkre nézve pedig különös figyelemre méltó azon, egyébiránt még bővebben bebizonyítandó, de ha bebizonyúland, az osztályozás sarkát teendő fölfedezés, miszerint szerző a magyar nyelvet az összes finn nyelvek sorában a nyugotiak s keletiek közé találja helyezendőnek, minélfogva az a két család között mintegy az átmeneti kapcsot teszi, s azoknak különbségeit közvetíti.“

„Azonban, Tek. Társaság, e nevezetes, és ha bebizonyíttatik, nyelvészetünkre nézve eldöntő fontosságú állítását nem úgy adja tudósítónk, mint elhatárzott valóságot; korát megelőző higgadtság, ovakodás és nyugalom mutatkozik nyilatkozásaiban, melyeknél fogva félénken s kétkedve mondja ki a nagy szót, de épen e tulajdonok azok, mik a küldöttségben bizodalmat gerjesztének iránta. „„Mennyi tévedéseknek vannak ily philologiai kutatások kitéve — ezek saját szavai, — mutatják buvárkodásokban megőszült férfiak példái; s ez intésűl szolgálhat a fiatalnak, hogy vigyázva járjon ez úton, s megmutatásba elébb ne ereszkedjék, míg arra minden készületekkel és előismeretekkel nem bír stb.““ S épen mert ő nem előleges meggyőződéssel járult munkájához, nem előleges véleményt kivánt megmutatni, hanem vizsgálatok nyomán vonni el az igazságot: elfogúltság nélkül tekintett körűl választott mezején, s nem szorítkozva a finn

nyelvek tanulására, a többi rokonsági hypothesisek is lekötötték figyelmét; de e munkának csak az volt haszna, úgy mond, hogy annál nagyobb bizodalommal fordúljon ismét a finnekhez. A középázsiai, úgymint a török, mongol, mandzsu nyelvekkel való rokonság szerinte áll, de ez csak rendrokonság (Classenverwandtschaft), s azontúl is fenmarad e kérdés: melyikhez tartozik tehát a magyar e népek közől? Hogy minden egyoldalúság ellen ója magát, szorgalmatosan tanulta a török nyelvtant, összehasonlította a mongolt is, iparkodott magának jó és biztos ethnographiai és históriai nézeteket e népekről szerezni, „de, úgymond, e rokonság csak azt mutatja, hogy ázsiai nép vagyunk, miről eddig is senki sem kételkedett.“ A kaukazusi népek közt sem vár az újabb felvilágosítások után rokonokat; és Sjögren, úgymond, ki a magyar nyelvet érti, ily rokonság legkisebb nyomait sem találta. A finn törzsökre utasíttatunk szerinte a legújabb történeti vizsgálatok által is, miután Fraehn a Kazán körül lakó finneket a kazarok maradékainak, mások a volgai bolgárokat szinte finn eredetűeknek találták. Így vonattak be a finn törzsökbe újabb időkben, de már némely régiek által is, a húnok; sőt a *csúd* név is minden éjszaki tudósok által a scythtal egynek tartatik.“

„Jelenleg az lenne Reguly úr óhajtása, bár az Uralt járhatná meg, s ott a hely színén, a nép között tanulhatná meg a vogul és osztyák nyelveket, melyekről eddig oly kevés tudatik, de ami tudva van, nyelvtani és szótári tekintetben neki legnagyobb fontossá-

gúnak látszik. Ezekkel kivánná a kérdéshez múlhatlanúl szükséges nyelvészi készületeit befejezni. Ezek után menne át a kérdés második fő, t. i. históriai részére; hol igen helyesen ismét a szóban levő népek lakhelyeinek régi geographiáját tekinti első rendbeli tárgynak. Erre nézve a földirati nevek gondos vizsgálatát tartja szükségesnek, hogy e népek elébbi geographiai elterjedésökre és lakhelyeikre lehessen következtetni; s szemét leginkább Szibéria délnyugoti részére és az Ural vidékeire függeszti, hol a népekkeli személyes megismerkedés, további köztök múlatás, összekötve nyelveik tudásával, a legfontosabb felvilágosításokat igérik az iránt: mily viszonyban állunk hozzájok mi magyarok. A kérdés e részére azzal készűlt el utazónk, hogy midőn a közép-ázsiai népek nyelveit tanulá, egész Ázsiának, s főkép Szibériának mind geo- és ethnographiai, mind históriai stúdiumába ereszkedett; e mellett Oroszország s a pontusi népek történeteivel is foglalkodott."

„Így kikészűlve, Reguly úr, mind a szükséges nyelvek folytatólagos megtanulására, mind a helynevek vizsgálatára; sőt mit eddig is tett, a rokonság kérdésére világot vethető más adatok gyűjtésére is késznek nyilatkozik, mennyiben azokat útjába ejthetné: de miket, költség és segedelem nélkül most már nem folytathat."

Átmenvén itt a bizottmány az akademia kérdéseire adott válaszokra, s ezekkel megelégedését nyilvánítván, kiemeli különösen Reguly „azon gondosságát, melylyel még felszólíttatása előtt is igyekezett a

sírhalmok tárgyában adatokat szerezni; s itt — folytatja a bizottmány — különösen dicsérnünk kell azon figyelmet, melylyel a sírhalmoknak mind formájára, mind tartalmaira, mind geographiai elterjedésökre, s e szerinti különbözéseikre is ügyelt, sőt néhányat fel is bontatott." És ismét: „Véleményünk szerint Reguly úr a neki küldött segélypénzt a közlött felvilágosításokkal, melyek több rendbeli utánjárást és időt kivántak, valamint az Acta Tomitiánák kivonata készítésével a társaság iránt való eddigi köteleztetésének eleget tett."

„S ezek után, átmegyünk megbizatásunk második részére, mely a Reguly úrral folytatandó viszonyt illeti."

„Ha eredetünk, rokonságaink, régi lakhelyeink és történeteink, régi nyelvünk s nyelvünk ősrokonai kinyomozása *nemzeti* érdeket képez; ha tudományos kötelesség annak végére járni, mit több magyar nyelv- és történetvizsgáló sejdített, és sok külföldi tudós állít, t. i. hogy a velünk egykor rokon népeket éjszak felé kell keresnünk; s ha áll, hogy e célra mindenek előtt e *nyelvek összeségének*, nem egynek vagy másnak külön vált, tudása, nem is puszta könyv-, hanem élő mestertől, a *néptől tanulása* szükséges — mert igen jól tudjuk mennyire nem tudták eddig az idegen eredetű utazók e népseregnek csak hangjait is írásban utánozni; ha végre igaz, hogy ily készülettel Reguly előtt nem látott még senki e kérdéshez: úgy igaz, mikép utazónk oly mezőn áll, mely sokat igér, de melyen szinte annyi tenni való van. Hogy ez érdek egyelőre

még csak *magyar* érdek, de hogy az, mihelyt a nyomozások várt siker által koronázva lesznek, az egyetemes históriáé, s így a *világé* leszen, tagadni nem lehet. És hol van tárgy, Tek. Társaság, akár a történeteket, akár az összes nyelvtudományt véve, mely inkább nézne reánk, a magyar akademiára, mint épen ez? melynek felvilágosítását inkább várja tőlünk a haza, várja a tudós világ, mint épen ez? Nekünk nincsenek tengereink s tengerentúli gyarmataink, melyekre tudományos expedítiókat küldhessünk, s az egyetemes tudományosság körét tágíthassuk; nincs sem éjszaki, sem déli földsarkunk, mely körül fölfedezőinket utaztassuk, hogy bámulásra és tiszteletre bírjuk a népeket irántunk. Eredetünk s nyelvrokonaink azon sarok, mely körül tehetünk és csak *mi* tehetünk fölfedezéseket, és — ha mindent nem akarunk idegenektől várni, s várni siker nélkül — tennünk *kell is.*"

„Ha ez így van, Tek. Társaság! úgy e fiatal derék tudósunk megbecsűlhetetlen reánk, Magyarországra, s különösen az akademiára nézve. Ő felfogta tökéletesen a kérdés mivoltát, ifjúsága egész hevével ölelte által a célt, nélkülözések, szenvedések, munka és fáradság közt áldozta fel annak legszebb kora egy részét; s kész egy életet feláldozni neki, ha a lehetséget előtte megnyitjuk. Magáévá tette a nélkülözhetlen készületeket, tökéletes eligazodást szerzett a vizsgálandó mező kellő közepén, összeköttetéseket szőtt, mik nagy munkájában hatalmasan segíthetik; eljutott küszöbéig az igéret földének: hol lelünk egy-

hamar embert, Tek. Társaság, e képességgel, e magát oda adó hévvel, ennyi akaraterővel, kitűréssel s ügyességgel? s ilyet ha lelünk, hol a költség, melylyel őt ennyire kiképezzük? Vétek volna tőlünk, kik megkérdeztettünk, azt nem mondani az akademiának: megvan ez ember Reguly Antalban; s a haza meg nem fogná bocsáthatni, ha ez ismeretek, e tetterő s ez alkalom könnyeden elhanyagoltatnának. Azért ajánljuk a Tekint. Akademiának, kérné a nmélt. elnök urat, segítené addig is, míg az igazgatóság összeül, Reguly urat úgy, hogy Pétervárat és Kazánban annyi időt tölthessen, mennyi nyelvstúdiumai bevégzésére szükséges; azontúl pedig legott urali útját megkezdhesse. Jerney János, geo-, ethnographíai, archaeologiai és históriai ismeretekkel gazdagon kikészült társunk legkésőbb jövő év tavaszán indúl Ázsiába, s 1843. őszszel Kazánban reményl Reguly úrral találkozhatni: Mely sikert várhat a Tek. Akademia ily két tehetség összemunkálásából! Ez a tudományos expedítió az, melyre nem leszen sok ha azon 5000 pftot, mely utaztatásra e tíz év alatt költhető volt s el nem költetett, sőt még a legközelebbi tíz évre szánt úti költség is reá fordíttatik."

„Pénztárunk könnyebbségére azonban nem tartanók feleslegesnek az Elnök Ő Exját arra is kérni, méltóztatnék az Akademia nevében a fens. nádor pártfogóhoz mind a felséges uralkodó ház tagjaitól, mind a tanulmányi pénzalapból nyerendő utazási segedelemért folyamodni; valamint e célra a szükséges úti

engedelem s az orosz cs. kormányhoz leendő ajánlás kieszközlésére is lépéseket tenni."

„*További utasítás utazónknak nem szükséges.* Eddigi útjai, levelei s tudósítása elég önállóságot s a kérdésben teljes eligazodást bizonyítanak. Azonkivűl Pétervháratt oly tanácsadókkal bír, kiknek támogatásával még jó ideig beéri..."

X. De az akademiának eltökélt szándéka a pénztár állapotján hajótörést szenvedett. Az elnök t. i. ez állapot kimutatását a pénztárhivataltól felkérvén, sajnálkozva bár, de kénytelennek látta magát június 29. Kolosváratt költ levelében határozottan kijelenteni, hogy az út költségei az akademia jelen erőivel el nem vállalhatók; és minden aminek felelősségét magára veheté, egy kis segély (200 ft.) megküldése, s a nádor felkérése volt, miszerint ez az udvartól eszközölne Reguly számára utazási költséget [72]). Az alatt Regulyt esztendő óta szertelen erőlködéssel űzött tanulásai s a bizonytalanság lehangoló hatása csakugyan megtörték. Barátjai tanácsára Peterhofba költözött, egy a kronstadti tengeröbõl mellékén fekvő császári múlató-városba; hol meghűlés következtén ágyba esvén,

---

[72]) L. a Magyar Tudós Társasági Névkönyv (1843-ra) 219. lapján a fizetetlen maradt kamatokat, melyek öszvege 1841. év végén nem kevesebbet mint 14,934 ftot és 36 krt tett convp. E rendetlenség a bevételben, melyet az igazgatóság semmi módon nem orvosolhatott, tette lehetetlenné az elnöknek hogy addig is, míg az igazgatóság (őszszel) összeülne, tetemesben segíthesse Regulyt, vagy épen saját felelősségére elvállalhassa az egész utazást.

állapotja csakhamar aggasztó alakot vett fel. Ideg láz fejlődött; életéhez a remény fogyni kezdett. Tiszteletre méltó barátnéja, Balugyánszkyné asszonyság, mindennap nála volt, s egy második édesanyaként ápolta őt. E szerető gond, s az orvosok részvevő munkássága végre megjutalmaztatott: a fiatal természet kifogott a veszedelmen. Ekkor jött Magyarországból a csüggesztő hír, mely hazai segedelem iránt megsemmisíte minden reményt. Barátjai biztaták most Regulyt, hogy így vagy úgy megteremtik az urali utazás lehetőségét; ő nem ellenzé lépéseiket, de fájdalommal, hogy ha végrehajthatja is élte feladását: mint Körösi úgy ő is, egyedűl idegen segélylyel foghatja. S folytatta, de egészsége tekintetéből csak mellesleg, tanulásait. Peterhofi nyaralása t. i. főleg könnyű olvasmánynyal, leginkább oroszszal tölt, mely nyelvben ezen idő alatt tökéletesítette magát; és apró kirándulásokkal, miket a közel fekvő finn falvakba tett. Augustusban a városba térvén, Balugyánszky egyik veje házánál tartózkodott. Üdülésével arányt tartottak stúdiumai is, melyek most az egyetemes nyelvészetre, különösen Humboldt, Bopp és Grimm munkáik tanulására is kiterjesztettek. Balugyánszky némileg elkeseredve az akademiától megtagadott segély miatt, hivatal-vállalásra nógatta: de mikor ennek lehetősége mutatkozék, Reguly, félvén hogy ezáltal kitűzött pályájáról leszoríttatik, vonakodott. Készűlt más kilátás is megnyílni Reguly előtt. Ilona nagyhercegasszony, Mihály nagyherceg mívelt és szellemdús neje, a szentpétervári újságban egy

„Körösi Csoma és Reguly Antal" című cikket olvasván, az utóbbit látni kivánta. Baer, ki már Revalban beszéllt utazónkról a nagyhercegnével, bemutatta őt, s ez a legkedvezőbb benyomást tette reá. A szándékot a hercegné nemesnek és pártolásra méltónak találta, s megigérte, hogy azt alkalmatos helyen elő fogja mozdítani. Néhány nappal az elfogadás után Bludov minister előtt ilyformán nyilatkozott: „Én egy kiaszott szegény tudóst vártam, s meg voltam lepve midőn Regulyban viritó fiatal embert találtam, ki finom és nemes társalkodási formákkal s előadási jeles könnyűséggel bír." A nagyhercegné csakugyan ajánlotta őt Demídov Anatól hercegnek[73]), ki kevéssel azelőtt közlötte vele szándékát Oroszországért tudományos tekintetben valami kitűnőt tenni, ha arra valamely derekas tervet kapna: mi által ő az udvar kedvét ohajtotta kinyerni. Minthogy pedig Demídov épen a vogul földön is bír jószágokat, Reguly szándéka jól egyezett tervével. A herceg tehát magához kérette őt Baerrel egyetemben. Gyakrabban reá fordúlt a beszéd ez útra, de következés nélkül. T. i. Reguly terve neki korlátozottnak, s az ő érdekeire nézve nem elég fényesnek és jutalmazónak tetszett. Azért Baert egy nagyobb terv készítésére kérte, mire ez Oroszország valamennyi nem-szláv népei ethno-

---

[73]) Derék munkája: Voyage scientifique dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie. Histoire du voyage, phrénologie, géologie, minéralogie, botanique, zoologie etc. 4 kötet. Páris, 1841. atlaszszal.

graphiai átvizsgálását hozta javaslatba, melynek egyik részét, a jugri finnek megjárását, Regulyra ajánlotta bízatni. A másik kilátás az orosz akademiánál akart nyílni. T. i. az újabb időkben a szibériai tudósításokban előfordúltak néha oly népnevek, melyek eddig ismeretlenek voltak, más népek kihaló félben tapasztaltattak lenni, mások Pallas vagy Georgi utazásaik óta immár kiholtaknak gyaníttattak: a valóságos státus-quo kitudása végett tehát a szibériai népek új átvizsgálása és osztályozása vétetett célba, s ez egy, Sjögren által 1843-ban eszközlendő tudományos utazás feladásává tétetett. 1842. tavaszán, mikor Reguly még reménylt segedelmet a magyar akademiától, Sjögren pedig más kilátást nyitott előtte, nem volt hajlandó ily összeköttetésbe lépni, tartván tőle, hogy így a finn népségek s a magyarrali rokonságuk kinyomozása szükségkép háttérbe tolatnék, s néhány év ismét elmúlnék a nélkül, hogy élte feladása előmozdíttatnék. Gondolkodott tehát a két vállalat összekapcsolásáról, s az utóbbinak a maga céljára hasznosításáról, úgy hogy ha 1842 nyarán vagy őszszel a vogulokhoz utazna, 1843 tavaszával, mikorra Sjögren utána jőne, e nép nyelvével készen levén, mielőtt az osztyákokhoz menne, déli Szibériát járná meg, Sjögren a középet, Castrén az éjszakit: e szerint hárman egy, kelet felé lassan előhaladó arcot képeznének, melynek munkálatai Szibéria ethnographiáját a kivánatos teljességben állíthatnák elő. Mióta azonban a magyar akademia, vagy inkább annak elnöke kénytelen volt visszalépni, Sjögren újra emlegette a

szibériai utat, sőt minthogy egészsége miatt azt most már vonakodott megtenni, egyébféle számos munkákkal is el vala foglalva, Regulyt szándékozott maga helyébe az orosz akademiának ajánlani: s e végre őt valamely értekezés készítésére szólította fel, melyre javaslatát alapíthassa. Reguly, nehogy dugába dőljenek éltének az éjszakon eltöltött szép évei, annyi készűlete s a nemzeti cél: el volt már erre tökélve, mikor 1843 tavaszán a hazából érkezett hírei a dolognak más és váratlan fordulatot adának.

XI. Míg t. i. Reguly a vélt mellőztetésen és hazafiúi szép tervek füstbe mentén gyötrődött, 1842. novemberben gróf Széchenyi István megtartá az akademia nagy gyülését, s báró Mednyánszky Alajossal együtt Reguly ügyét az igazgatóságnál hathatósan pártolta. A két férfiút e dologban igen különböző nézet vezette: Mednyánszkyt, a történetbuvárt, a tudomány érdeke; Széchenyit, kizárólag a gyakorlati élet emberét, bár ennélfogva becse alatt méltatta e vállalatot, a nemzeti becsület: úgy hivén, hogy az akademia e részben már tovább ment, hogysem Regulyt most a külföld karjaiba pirulás nélkül taszíthatná. Ezer pengő forint rendeltetett tehát, mihelyt a pénztártól telik, két részletben, megküldetni, hogy, ha az udvartól reménylt segély is megadatnék, utazónk legalább a vogulokat látogathassa meg, és visszaútja fedezve legyen. E végzés hírét 1843. áprilisban vette Reguly, s a váratlan fordulat által mód nélkül emelve érezte magát. „E levél, írá szülőinek, új életet öntött belém. Egész valóm mozgásban van, alig tudom gon-

dolataimat rendezni. Most tehát az akademiának egy varázsütése által orosz utazó candidátusból magyar utazóvá vagyok átváltoztatva. Örömmel fogadom el a cserét, csakhogy e segély soká ne késsék. Miért nem küldi az akademia azt egyszerre, meg nem tudom fogni: ha cseppenként találja mérni, félek, nehogy az adomány sikerét veszítse, s majd nem leszek képes valami kitűnőt mutatni fel. S mikorra várják a nádor által eszközlendő summát? Júliusig mindkettőnek itt kellene lenni, mert hogy az évszakokat jól használhassam, akkor szeretnék innen kimozdúlni... Hála istennek, hogy már most csakugyan mint magyar utazhatok, és ismét szorosban vagyok hazámhoz csatolva. A szív élénkebben dobog, a lelkesedés mélyebb és hatalmasabb, ha a hazáért dolgozhatunk, mint ha ettől megvetve, csak saját ösztönünk kielégítésére mint külföld zsoldosa fél tűzzel járjuk utunkat. Nem tudom hogyan gondolkodnak otthon, de nekem eleinte, különösen míg Demídoffal folyt az értekeződés — mert az itteni akademikusok ajánlata kétség kivül megtisztelő volt — lealázónak tetszett egy ily fontos nemzeti kérdés megoldhatásaért idegeneknek koldulni, s hogy a nagyhercegnének azt kellett mondaniok: Eszközölje Fenséged, hogy a magyarok kipuhatolhassák ősrokonaikat! pártolja ezt a fiatal embert!" Az öröm első behatása elmúltával Reguly számolni kezdett magával. A finnlandi utak s a már két esztendőre kiterjedt pétervári drága múlatás t. i. a legszigorúbb gazdálkodás, gondok és nélkülözések dacára, oly tetemes terhekbe szőtték őt, hogy az

akademia igért segélye még ezeket sem volt egészen fedezendő: hátra voltak némely, ily útra múlhatlan beszerzések, hátra maga az út, melyet mégis, ha a segély elfogadtatik, akárhogy de meg kellett tenni! Újra elborúlt tehát az első percben felderűlt ég, s az elébb már-már elfásúlt keblet nyugtalanság és kételyek háborgatták. Írt szülőinek, írt néhány barátja s rokonának, hogy némely tehetősb férfiaknál ha egyébként nem, legalább kölcsönképen szerezzenek módot pétervári viszonyai elintézhetésére — de siker nélkül ezt is. „Ott vagyok tehát tulajdonképen ismét, — így panaszolkodik május 12. atyjának — ahol esztendő előtt voltam, mert hiszen az akademia meleg részvéttel van a dolog iránt most is mint akkor, s mégis.... S ez a tapasztalás nem hogy ösztönözne annál hathatósban folyamodni a külföldhöz, sőt inkább ellenkezőképen hat rám, s épen oly határozatlan vagyok most mint eddig voltam. Mert igazán szólva, eddig is mások barátsága gondoskodott inkább rólam, s mások próbálták ügyemet előmozdítani. Lágymelegnek tartanak; követségünknél azt mondják: miért nem viszem dolgomat több erélylyel? ha saját hazám nem pártol, miért nem használom fel azt a részvétet, melyet itt tanusítanak irántam? több szorgoskodással már rég Szibériában lehetnék stb. Sok igaz van a dologban, de ezek az urak engemet nem értenek. Aki csak kenyeret keres, annak mindegy akárhonnan jön az. De abból hogy hazámért akarok Szibériába utazni, következik-e hogy más ország kedvéért is szívesen tehetem azt? Ha csak kenyeret akarok, nem szerezhe-

tek-e kellemetesebb módon, mint Szibériában? Vagy tán azt mondhatni: ha idegen pártolással viszem ki a dolgot, annál nagyobb az elismerés, annál nagyobb érdemem? Így nincs kedvem Magyarországért érdemet szerezni; és mit érne nekem ez elismerés, ha azt kellene magamnak mondanom: ez az ország gyenge; megelégedését, örömét nyilvánítja hogy vállalatomat idegen segedelemmel kivittem, de őmaga annak eszközlésére tehetetlen volt. Igen! ha hazám szegény kis ország volna, mely más hatalmasnak kegyelemkenyerét eszi, s az élet bajaitól nyomva szellemi fellengzésre nem alkalmatos — akkor nem lehetne ellene panasz; de az ország nagy és gazdag, a nép szellemi és nemzeti újjá-születése ragyogó idejét éli, s ezt a vállalatot, melynek becsét a külföld is méltatja, segedelem nélkül hagyja, s kész tőlem ily koldusáldozatot fogadni el!..."

XII. De elég e panaszos levelekből. Azok Reguly hazafiúi kínjainak megható tanúi, mikre maga örök fátyolt akart borítani, de én úgy hittem: ez áldozatok hozója megérdemli, hogy a hazának legalább sejdítései legyenek azon fájdalomról, mely kebelét, a hontól távol, a honért s annak díszéért gyötrötte. Ő azt ismét stúdiumai közé temette, melyeket bal szokása szerint mindig a kimerűltségig folytatott. Ezek közt kellemes kiderülést készíte neki Balugyánszky státustanácsos júniusban. E magas állású hazánkfia t. i., legifjabb leányát kiházasítván, a vőfélséggel Reguly tiszteltetett meg; a menyasszony násznagya Mihály nagyherceg, a cár öcscse, volt, a vőlegényé

varsai herceg Paskewitsch; az esketés a nagyherceg palotájában levő kápolnában, és itt ifju tudósunk tartotta orosz szokás szerint a menyasszony feje fölébe a nászkoronát. Esketés után a válogatott kör pezsgőre és teára a nagyherceghez kéretvén, innen a menyasszony atyjához kocsizott, hol a nagyherceg többi közt Reguly egész történetét elmondatta magának. A nászpár még azon estve elutazott Varsóba, s Reguly őket egész Pskóvig, egy Sz.-Péter-Várától negyven mérföldnyire délnek fekvő megyei fővárosig kísérte. Itt a pskóvi kormányzó Bartholomei tábornok Reguly szabad rendelkezése alá adta hatlovas hintaját, melyet az önkénytes fogságát tíz hónap óta el nem hagyott ifju tudós néhány érdekes kirándulásokra használt. Így meglátogatta az oda hat mérföldnyire fekvő régi Izborszkot, mely Oroszországnak mind legrégibb történetében nevezetes, mind az újban Báthori István király általi ostromáról; meg a pecsórai barlangkolostort; s nem feledkezve meg soha tudományos céljairól sem, ez útjában hat régi sírt (Hünengräber) bontatott fel, de melyekben ékszereket nem, csak tetemeket födözhetett fel, s egész zsákmánya egy jól fentartott koponya lett. Vissza a fővárosba postaszekeren jött. E pskóvi kirándulat Reguly testére s lelkére élesztőleg hatott. „Meglepő volt — írja többi közt szülőinek — ez aránylag csekély távolatban oly szembetűnő különbségét találni a növényzetnek: itt (Pétervára tt) még alig bimbóztak a fák, ott már minden zöld volt, a gyümölcsfák virágoztak, a tulipánok és boroszlán bimbói nyíltak. E szelídebb

ég hathatósan felköltötte bennem Zirc emlékezetét, anyám kertjét láttam ... Úgy szíttam magamba a szabad tiszta falusi levegőt mint a fogoly, kit tömlöcéből egy pár óranegyedre isten szabad ege alá eresztenek.“ Egy más rándulat Kronstadtba minden öröm nélkül maradt. Nagy tengeri hadgyakorlat volt oda kitűzve; s egy gőzös engedelmet kapott a császár hajója mellett nézni azt: Reguly ott volt Balugyánszky oldala mellett: de a több napi vihar gátolta a kivitelt. Az idő e nyárban általán kedvezőtlen volt, a hévmérő gyakran 10 fokra sülyedt, s ez s a gyakori esőzés sok betegséget okozott. És így pskóvi utazása vala az egyetlen zöld sziget Reguly ez életéve sivatagjain.

XIII. Júliusban Reguly tudományos készületei be voltak fejezve, s ő az útra kész. De a segélyküldemény mindegyre késett. Ekkor intézte második levelét az akademia titoknokához, melyben számot adott eddigi munkásságáról, ezt hozva fel hallgatagsága okáúl is. Útja iránt többi közt ezeket írta: „Nézeteim és terveim eredetünk felderítése tárgyában változatlanúl azok, miket taval adtam elő. De az utamra választandó alkalmatos időt illetőleg meg kell a következőket jegyeznem. Itt e boreális részekben a tél valamint az utazásra, úgy a népek megismerésére is az egyetlen alkalmas időpont. Ez az éjszaki élet és mindennemű mozgalom ideje; ekkor vadász a vogul, ekkor utaz, ekkor kereskedik, szóval ekkor tesz mindent, mi egész évi életének födözésére kívántatik. Ez időt nem szabad az utazónak elmulasz-

tani, ha valamely éjszaki népet látogat, mert csak ekkor nyilatkoztatja minden erőit és sajátságait. Ennél fogva nekem octóberben kellene már elkezdenem nyelvtanulmányaimat az Uralon (az út oda nem tart egy hónapig); január közepéig reménylem annyira haladhatnék, hogy azon túl már sikerrel járhatnám be a vogul földet, amit tennem nyelvi s ethnographiai tekintetben múlhatatlanúl szükséges. Obdorszkból fordúlnék aztán az osztyákokhoz, kiknek nyelve, mert a vogultól csak dialektusilag különbözik, nem sok munkát adna. Egy grammatikájával és lexikonával e nyelveknek meg volna úgy hiszem munkám alapja vetve, s egy nagy lépés a finn népek öszves ismeretére téve. Különös figyelmet kivánok fordítani e népek természettani viszonyaira is, s e népcsaládból egy kaponya-gyűjteményt szerezni össze, fejméréseket tenni s gipsznyomatokat venni, minek csinját itt magamévá tettem. Ezt szép volna a többi boreális népekre, tán Szibéria minden népeire kiterjeszteni (ha t. i. módom lenne egész Szibériát megjárni): mely úton idővel a poláris népekről, vagy tán tovább is menve a turán népclassisról, mi bizonyosan nem haladja még túl nemzeti érdekinket, oly munka támadhatna, mely Mortonnak az amerikai népekről írt munkáját bizonyosan felülhaladná. Ha aztán egykor a csúdhalmokban található kaponyákra is nagyobb figyelem fordíttatnék: e két rendbeli adatok összehasonlításából mind a népek régi geographiai kiterjedésére, mind némelyek népisége meghatározására fontos következményeket lehetne kivonni.“ E levél

eléggé éreztette a kirendelt segély gyors megküldetése szükségét, de a körűlmények annak rögtöni eszközlését még nem tették lehetségessé. Minden perc, mely ezentúl várakozásban tölt el, veszteség volt időben is, s az európai szárazföld e legdrágább városában pénzben is. És minthogy ekkép a várakozás többe kerülendett mint az utazás, Baer státustanácsos előlegezést ajánlott Regulynak, de melyet ez nemzeti büszkeségből el nem akart fogadni. Ekkor magán hírből úgy értesűlt Reguly, hogy a királyi segély három száz váltó forintból fogna állani. E summa csekélysége kétségbe ejté őt, s maga kért Baertől kölcsönt, hogy — *haza térhessen*. A válasz a volt, hogy ez esetben a reménylt királyi segedelmet nem lesz szabad elfogadnia, hogy orosz tudósnak nincs oka egy utazó magyarnak hazautazásra pénzt kölcsönözni, de arra igen, hogy az Uralra mehessen, s legalább rövid ideig a vogulok közt múlasson, mikép megmutathassa a világnak hogy képes vala sikeresen munkálni; míg ellenkező esetben gúny tárgyává lehetne mint oly ember, ki reményeket költött, de azoknak meg nem felelt, azt pedig senki sem fogná vizsgálni: voltak-e erre eszközei vagy nem? Baernek e jóakaratú sürgetései hatottak végre, Reguly elfogadta az ajánlást, és octóber 9-dikén Szent-Péter-Várából kiindúlt. Két nappal elébb a magyar akademia őt egy értelemmel levelező tagjáúl választá; s az elnök még azon hónapban útnak indította a kirendelt öszveg első felét. Mely öröm s mily megnyugvás forrásai Regulyra nézve, ha ezek még Pétervár att találják!

REGULY MÁSODIK, VAGYIS URAL-SZIBÉRIAI UTAZÁSA*). 1843—1845.

XIV. Pétervárnak, a sanyarú munka, sokszor feléledt s ismét elborúlt remények, és hosszas nélkülözések s fárasztó várakozások e helyének elhagytával, utazónk keblébe nyúgalom s az elérendő cél előörömei költöztek bé. „Képtelen vagyok — így íra Baernek Moszkvából octóber 17-kén — Ön előtt azon hálaérzést méltán kifejezni, melylyel magamat Ön iránt lekötelezve érzem azon megbecsülhetetlen jótéteményeért, hogy engem Pétervárából kiindított. Minden lépéssel, mely e várostól tovább visz, szabadabbnak és erősebbnek érzem magamat, fejem tiszta és könnyű, szemem olyan mint a sokáig vaké, ki ismét az isten ragyogó napja sugárait veheti be!" Moszkva átmeneti állomás volt. Csak Spasski úrnak, az „Antiquitates Siberiacae" neves kiadójának csúd régiségtára kötötte le figyelmét, melynek tárgyai mind szibériai sírhalmokban találtattak, s miknek takaros kis gyűjteményével meg is ajándékozta őt a tulajdonos [74]), azon igéret mellett hogy, mire utazónk visszatér, ha írásai, rajzai s felirat-gyűjteménye, mik munkája első kiadá-

---

*) E fejezethez Regulynak Baer és Fraehn orosz cs. státustanácsosokhoz, úgy Reguly és Baer hozzám írott levelei, valamint az orosz cs. akademia Bulletinje szolgáltak forrásúl.

[74]) Azok Reguly ajándékából jelenleg nemzeti muzeumunk birtokában vannak.

sánál sokkal gazdagabbak, rendben lesznek, ezekből vele több érdekes kivonatokat közlend. Spasskin kivül csak földiét Dr. Molnárt, és Pogódint az ismeretes moszkva történetírót keresvén fel, s magát a szükséges téli öltönyökkel ellátván, Grigorovics kazáni tanár társaságában *Nisni-Novgorodba* folytatta útját, hol oct. 21. érkezett meg. Itt szíves elfogadtatást talált Melnikov úrnál, kinek Pogódin által ajánlva volt. Ez a tudós a város és megyéje történetéhez és statistikájához gazdag adatgyűjteménynyel bírván, a visszatérőt azokkal segíteni igérte. Más nap hogy az irtóztatón rázó orosz telegát elkerülje, a Volgán folytatta útját; de a hajós járatlan levén e folyamon, három nap alatt csak Makarjevig, egy Novgorodtól hetvenöt versztnyire fekvő városig, ért: t. i. noha a vízállás igen kedvező volt, a hajó háromszor került zátonyra. E mellett másfél nap vándorunk puszta kenyérre volt szorúlva, s fa és szénhiány miatt csak teát sem főzhetett. Azért visszaküldvén bárkáját, szárazon folytatta útját, mely a keleti finn népek közeledésével mind érdekesebb lett. Ezeknek határa a Szúra vizénél éretett el, honnan, sőt már Emangásztól kezdve, folyvást cseremisz, csuvas és tatár lakosok közt haladva, Kazánba octóber 27. érkezett. Ezen út közben különösen érdekelte egy cseremisz s egy csuvas vásár, melynek elsejét Novi-Szundirban látta, hol a kazáni híres cserfaerdők kezdődnek; másodikát Csebokszáron, a csuvasok úgy nevezett fővárosán túl néhány versztnyire, hol az egy Simeg-bazár nevezetű szabad téren tartatik. Már Szundir felé találkozott sürűen cseremiszek-

kel, kik hol apró szekereken, hol lóháton siettek a vásárra, mely hetivásár volt csak, mégis legalább kétezer embert csődített össze. Itt e nép többnyire barna, hosszukás képű és sudar növésű: míg a Volgán túli nagy erdőségekben lakó cseremiszek szőkék, s kifejezett finn typust mutatnak. Reguly szerint ezek a csuvasok által *Szármász* néven neveztetnek, mi, ha a dialektusilag különböző kimondás tekintetbe vététik, az orosz ‚cseremisz'-szel összevág. A szó tisztán csuvas, és tévelygőt, kóborlót jelent, kinek se háza, se állandó széke, tehát nomád, miből hihető, hogy nemzeti nevök csakugyan innen veszi eredetét. Ha csakugyan áll, hogy *sküth* és *csúd* azonegy szó, és a skythák finnek voltak; s ha Herodotust követve, ki ebben csakugyan egyetlen vezetőnk, a Szarmátokat, kik szerinte skythául beszélltek, csak némi dialektusi változattal, finneknek nyilatkoztatjuk; úgy épen nem képtelen azt állítani, hogy a szarmátok alatt különösen keleti finneket kell érteni. A csuvasok, kiket Reguly addig látott, alacsonyabbak, majd barnák, majd szőkék, arc- és fejalkotásban nagy változatosságot mutatók, úgy hogy typusukat szerinte csak bővebb tapasztalás és számos kaponyamérések után lehet meghatározni. *Kazán*-ban, mely kétszáz mérföld Pétervártól s mintegy fele az urali útnak, közel két hétig múlatott utazónk, mert a cseremisz és csuvas népek főleg e kormánymegyében lakván, visszajövet itt bővebb munka várt reá, mely végből jóelőre ismeretségek s némi előintézkedések voltak teendők. Itteni feladásúl t. i. kettőt tűzött ki magának, egy

cseremisz és csuvas hely- és személynévtár összeszedését, mely a régi történetre fő fontosságú, s e népek ethnographiai abrosza készítését. Mindkettő iránt jó reménynyel lett, mert mind a kormányzó, mind a kazáni tudósok kész segítséget, s a szükséges kirándulásokban majd személyes kíséretet igértek. A nyelvészetre nézve is nagy várakozásokat csatlott e helyhez. Mióta t. i. az orosz kormány e különböző finn népek megtérítésére fordította figyelmét, a kazáni papnöveldében mind a két nyelv taníttatik. Ennél fogva erősen hitte Reguly, hogy itt szükségkép kell némi nyelvbeli elődolgozatoknak találtatni, miknek a tudós világ is hasznokat vehetné; és csakugyan a növeldei tanárok többszöri meglátogatása lassanként négy külön lexikális dolgozat nyomába vezette, mik régóta használatlanúl hevertek kéziratban: egyike csuvas, a más három cseremisz, s ezek közől is egyik a kozmodemianszki, másik a cárevi nyelvjárás szerint. Ezeken kivül egy, Kazánban 1836. nyomatott csuvas, és egy ugyanott 1837. megjelent cseremisz nyelvtan birtokába is jutott. „A papság közt, írja Reguly Baernek; itt sok erő munkátlanúl hever; s nem a jó akarat, csak a vezérlő szellem hibázik. Ha volna, ki az egyes igyekezeteknek hasznos irányt adna, s az erőket közös célban egyesítené, rövid idő alatt vajmi sokat lehetne tenni. Ha visszatéret itt pár hónapig múlathatnék, e két nyelv körül sokat tehetnék.“ És ismét az akademiához: „Ha ex analogia hasonló előmunkálatokat remélyhetnénk a többi finn nyelvekről is (Kovalewski úrtól bizonyosan tudom, hogy egy

lexikona a *permi* nyelvnek nem rég küldetett be a kazáni curátornak gróf Mussin-Puschkinnak, ki azonban most Pétervár att vagyon; hasonlólag létezik egy *osztyák* lexikon Tobolszkban, mely Sjögren kezében is volt): mennyi előmenet volna itt rövid idő alatt lehetséges! mely meglepő és nem várt kifejlődést vehetne hamarjában az egész finnismus, és mily hamar teljesedhetnék nemzeti tudományunk előmenete körül egy forró óhajtásunk! — Nekem most e munkák tulajdonosainak neveivel kelle megelégednem, s utamat tovább folytatnom; hogyha azonban visszatértemkor az Uralból (febr. elején) költségeim engednék itt néhány hónapot töltenem, az akademiának csakhamar egy cseremisz és egy csuvas lexikont terjeszthetnék elő, úgy t. i., hogy a cseremisznek kidolgozását a szerzők segítségével (kik ugyanezen megyében laknak) magam vállalnám magamra, t. i. azon munkarészt, melyet az orthographiai kritika s a magyar és német fordítás kíván, a csuvast pedig, csak csekély költségem legyen rá, mások által hozatnám oly állapotba, hogy bátran lehessen nyomatni. Így hamar gyűjtethetnének egybe nyelvünknek a finn nyelvekkeli összehasonlítására szükséges anyagok; s ez mind nyelvünkre, mind históriánkra, és mindenre, mit nemzeti tudománynak nevezhetni, megbecsűlhetetlen következményekkel fogna bírni. Mind eddig keveset gondolkodtunk arról, mely különböző szláv, byzanti, olasz stb míveltség magvai azok, melyek jelen magyar míveltségünket és sociális formáinkat előhozták, de melyek azon elemek, melyek azon szülőföld,

melyből ezen vidéki vetőmagok mostani gyümölcsös formáikra fejlődtek, s mi tehát a *valódi eredeti magyar*, arról eddig még csak nem is álmadozhattunk, mivel tudományi állásunk szerint ez mind eddig fogalmunk felett volt.“ A kazáni tudósok közől, kikkel Reguly renddel megismerkèdett, ki kell emelnünk a lengyel *Kovalewskit*, kinek számos, a mongol nyelvet, történetet és irodalmat illető munkáitól az ázsiai tudománykör tetemes gazdagúlást várhat, s a perzsa *Kazimbeget*, a keleti nyelvek tanárát s a legújabb török-tatár nyelvtan szerzőjét: mint kikkel utazónk az éjszakázsiai nyelvosztály egyes tagjairól tanulságos eszméket váltott. Így kielégítve, s egy második itt múlatás számára is megtevén az előlépéseket, úgy a vogulok számára magát mindennemű apró ajándékeszközökkel és csecsebecsékkel illően ellátván, novemb. 8-kán éjjel e nevezetes várost odahagyta.

XV. Az út Malmüs városáig tatároktól lakott mívelt földön vezet keresztül; de a fagyott göröngyös utakon szenvedett rázatás annyira összetörte vándorunkat, hogy az említett városban három nap kellett annak kiheverésére. Innen a viatkai kormánymegyén keresztül a permi határig *votyákok* közt esett az utazás. Ezek közt két papot tudott ki, akikről mondatott hogy e nép nyelvét érti. Reguly óhajtása itt is teljesedett. Egyikében e férfiaknak, a döbesi lelkipásztorban, mívelt emberre talált, ki votyák nyelvtant szerkesztett, s Reguly kérésére igérte, hogy ennek visszajöveteleig néhány ezer szóból állandó votyák szótárt készítend; a másik papot Szumsziban találta,

ki nem rég a Máté evangéliomát forditotta votyákra. Mindkettőnél alkalom alapos értesűlésre és eszmecserére. A votyák nyelv két nyelvjárásra oszlik; egyike az éjszaki vagy glasovi, másika déli vagy szarapuli, mely a tatárhoz hajlik, vagy helyesben azzal kissé keverve van. A déli votyákok feketék, amazok szőkék, s így ugyanazon ellentétet mutatják, melyet Reguly a cseremiszeknél talált. A két derék pap több pontokból álló utasítást fogadott el utazónktól, s azokra a feleletadást teljes készséggel megigérte. A permi határon megszűnik e nép, s *baskírok* váltják fel, kik itt, valamint a többi tatárok, valódi helyben-lakó nép, mely a nomád életről régen lemondott. Azelőtt permiek érintkeztek itt velök, de most ezek egészen eloroszosodtak. *Perm* városában Reguly egy hétig múlatott, s ez idő alatt főkép a megye földrajzával foglalkodott. A kormányzó, kinek ő nagy szívességével élt s kinek házánál lakott is, e részben lényegesen segítette. Ennek parancsolatára ugyanis teljes lajstromai készűlvén e kormánymegye minden helyneveinek, az osztályhivataloknak meghagyatott minden helynév mellé az ottani nép és nyelv feljegyzése, mi által egy ethnographiai abrosz alapja vettetett meg. Elutaztakor a kormányzó egy szép és nagy megyei abroszszal ajándékozta meg őt, és kísérőűl egy kozákot rendelt mellé. Szolikamszon át Uszoljéba tartott, s a sztroganovi híres sófőzés igazgatójánál, Volegov úrnál, négy napot töltött. E tudós férfiútól kéziratban egy, négyezer szót foglaló *permi* lexikont nyert ajándékúl, s itt vázolá a permieknek ethnographiai abro-

szát, amennyiben azok e megyében laknak, s jegyzett számos, e tájak történetére tartozó adatokat. A szolikamszki protopópát Reguly, fájdalom, nem kapta otthon. E férfiu t. i. sokáig élt a permiek közt, és grammatikát is készített nyelvökről. Némely kérdőpontokat hagya tehát annak fiánál, ki szinte pap; s folytatván útját két nap múlva *az Uralt elérte, s azon december 4-dikén szerencsésen átkelt.* Itt először *Verchoturjé*ban állapodott meg, mely helység már egy vogul vár romjain épűlt, s az Ural ezen részének minden vogulai annak hatósága alá tartoznak: itt levéltár levén, adatokat reménylt találni a vogulok történeteire, ú. m. egykori számukról, költözéseikről, kereszteltetésökről stb, de csalódott: a rendetlenség miatt felvilágosítások helyett igéretet nyert, hogy visszaútjában kérdéseire meglelendi a feleleteket. Bogoslovskoiban Protaszov bányaigazgatót látogatta meg, ki több évig főnöke levén azon éjszak-urali expedítiónak, mely az aranyfövény kivizsgálása végett 1829 óta majd minden évben munkálkodott; alkalma lett e kiküldésekről, melyek egész a Szertán vizéig, a Szinya egyik mellékfolyójáig, jártak, szépnél szebb abroszokat látni, miknek utazónk számára lemásoltatása is elrendeltetett. Itt nyert két vogul kaponyát, melyet ugyanezen küldöttség hozott valamelyik kirándulásáról. Innen Reguly az ottani protopópa társaságában, ki harmincöt év óta ismervén a vogulokat, alkalmas kalauznak látszott, éjszak felé indúlt, s december 15-dikén reggel behajtatott *Vszevolodo-Blagodacki*ba, hol a Wsevoloshskij család jószágigazgatója Borowkow senátor

rendeletéhez képest a felügyelőségtől ritka vendégszeretettel fogadtatván, szállással s mindennel mi az életre, sőt kényelemre kivántaték, elláttatott. A szükséges nyugodalom után Reguly visszabocsátotta éltes társát, nagyobb sikerrel reménylvén magányosan kirándulni majd a Lozva mellékére, mint egy pap kiséretében, kitől, mint pogány szokásai büntetőjétől a nép tart. Különben is a lozvai út egyelőre feleslegessé tétetett a jószágügyelőség gondoskodása által, melynek Reguly csakhamar két tiszta vogulnak berendeltetését köszönheté; ama kirándulás tehát utóbbra halasztatott, mikor nagyobb haszonnal fogna tétethetni.

XVI. Vszevolodo-Blagodaćki, vagy rövidebben *Vszevolodszkoi*, az oroszok urali telepei vég pontja, Verchoturjétől éjszak felé kétszázneğyven versztnyi távolságban fekszik, a 61. fok alatt, a Szozva és Ivdel vizei között, zordon de nagyszerű természet közepett, Európától az Ural havasai által elzárva, keletnek azon magasságokon, melyek a toboli nagy térség felé ellapúlnak. Itt rövid pihenés után elkezdte a két vogullal tanulásait. Ők a Lozva mellékéről, ötven versztnyi távolatról hozattak hozzá. Egyik közőlök, kinek neve Jurkina volt, hetvenkilenc éves agg, a másik Baktyiár, hatvan éves. Hajok fekete, bőrük barna, mint valamennyi voguloké; e mellett könnyű s élénkebb kedélyűek mint a finn népek szoktak lenni, gyors felfogásuak, a kérdésekre nagy készséggel és könnyüséggel felelők. Az ő társaságokban Reguly oly jól érezte magát, hogy őszintén megvallá, mi-

szerint az egész úton igazán jókedvű és derűlt csak velök volt. „Némelyek — írá Baernek — a vogulokról irtóztató képet festettek: de ezekben nincs itélet, csak előitélet; ők az idegen és egyéni felfogásuk szerint kellemetlen formákat látják, s e mellett nem keresik a tartalmat; nem sejtve, hogy itt emberibb és romlatlanabb természet működik mint nálok. Hogy a vogul nem dolgozik, az fogalmaiból és neveléséből következik. Így volt ez a régi germánoknál, így van az a mai baskíroknál, sőt némely orosz nemesnél is. A vogulnak t. i. a lovagias életről saját fogalma van, a munkát lealázónak tartja. E mellett büszke, az oroszt megveti „mert dolgoznia kell és nem maga ura". A vogul azt mondja: csak két Goszpodin (úr) van: Goszpodin Cár és Goszpodin Jaszasni, azaz a cár, és a jasszákot azaz vadak bőrét, nem pénzt adózó s munkával nem tartozó vogul. Igaz hogy ha oroszok közt van, félénk, vagy inkább tartózkodó, de ez bizodalmatlanságból származik: de mikor ő egyszer azt mondja: „budu pulu kraszitj" — s az orosz e formulát jól érti — akkor ez azonnal ellappang, különben vér foly stb." Egyébiránt a vogulság kihaló félben van. A statistikai táblákban előforduló vogulok többnyire eloroszosodtak, valódiak csak a Lozva és Pelím mellett laknak már. Érdekes adatokat közlött Reguly az akademiával a vogulföld geographiájára; mik közől ki kell emelnem, hogy valamennyi földirati neveknek e népnél saját, a szokottól eltérő nevek felelnek meg, melyek Reguly szerint permi eredetűek s oda mutatnak, hogy a vogul népnek ez nem eredeti hona, s a vogulok

e földön idegen, bevándorlott nép. E nézet összevágván az osztyákok azon hagyományával, miszerint ők is délnyúgatról nyomúltak fel: akaratlanúl is a baskírok földére utasíttatunk, mint e két legkeletibb finn ág végelőtti hazájára. A vogul nyelvben utazónk csakhamar reá ismert a finn rokonságra, s annak kiejtésében nagy könnyüséget érzett. Az énekeket is figyelemmel kísérte Reguly. A lozvai vogulok orosz dalokat énekelvén már széltiben, szegényebbek sajátokban mint a Pelím-mellékiek. Nótáik a cseremisz és osztyák nótákhoz hasonlók; hangszerök egyik faja hárfaalakú; a másik, fekvő húrokkal van; szangurnak neveztetik, s ilyet Reguly egyet az akademiához küldött is[75]). Észrevehető ezekből is, miszerint Reguly mindenre kiterjesztette figyelmét, mi e nép teljes megismerésére szolgál. Egyik vogul tanítóját, Jurkinát, kit házi környűlállásai hívtak vissza, miután fejéről gipsznyomatot vett, néhány nap múlva haza bocsátotta; Baktyiár ellenben független és szabad levén nála maradt. A jó öreg kedve és türelme kimeríthetetlen volt, s feleleteiben oly fáradhatatlan, mint nevendéke a tudakolásban és jegyezgetésben. Reggeltől estig folyt munkájok. „Bizodalma hozzám — így íra ez 1844. január 24. — oly tökéletes, hogy hittanának és rítusainak tán nincs többé titka, melyet előttem föl ne födözött volna. S amennyi érdeme van körülöttem, szintoly nevezetes ő népénél mint dalnok, sőt lóáldozataiknál, melyek esztendőnként tartatnak, gyakran papi minőségben

[75]) Jelenleg a nemzeti muzeumban látható.

működik. E kettős tulajdonsága rám nézve több irányban tudományos okúlásnak gazdag forrása. Szájából összeírt különféle énekeim, imáim és dalaim már húsz ívre terjednek, és nem csak e nép életére s szellemi állapotjára vetnek meglepő világot, de nyelvi tekintetben is felette fontosak, mert bennök sok oly szó és kifejezés fordúl elő, melyekről eddig csak felületes magyarázatot adott, ezen textusokból pedig azok mélyebb megismerésére vezettetünk. Szótáram már 2600 cikkből áll; nyelvtani adataim is, a beszédrészek mindenikére, szép számmal gyűlnek. Már beszéllgetni is kezdek vogulúl, s meglehetősen vagyok tájékozva a nyelv természete körűl. Rokonsága a magyarral minden kétségen felül áll, s általa valóban tudományos magyar nyelvbuvárlat leszen lehető. A finn nyelv etymologiája is gyarapszik a vogulnak teljesb ismerete által, sőt az egész finnismusra fontos az."

XVII. E tanulmányok között folyt nap nap után, de sem segedelem, sem annak híre nem érkezett hozzá. „Mi fog velem történni — írá tehát Baernek január 24. — óhajtanám tudni. Ide-utazásom közben s ittlétem első idejében gyakran aggodalom és nyugtalanság fogott el, melyet csak nehezen tudtam elfojtani, most azonban hideg vagyok és eltompúlva, s egészen muhammed-hitű. A fátum akarta így, gondolom magamban, az ember ne törődjék annak végzései fölött. Egy vigasztalást ismerek csak, s ez a munka, ennek élek oly eltökéltséggel, hogy az elfáradás érzését nem ismerem, hanem nappal és éjjel halmozom rakásra az anyagot, fájdalom és öröm nélkül."

Azon sok érdekest tartalmazó levelet, melyből e sorokat kiírom, Baer közölvén Fraehnnel, a pétervári orientalistával, ez a nagyhírű és nemeslelkű agg többi közt ezeket írta Baernek: „Valóságos benső örömem volt mind a vogulokat illető érdekes közlemények, mind a levélíró naiv előadása felett. Kegyed nem fogja a legnevezetesebb részeket az akademia Bulletinjétől megvonni, mind a tudomány érdekében, mind a fiatal utazóéban, kiért minden esetre többet kell tenni, mint eddig történt. Tegye, kérem, az akademia nyelv és történeti osztályában azt az indítványt, hogy miután a magyar akademia nem segíti, a mienk helyezze őt oly állapotba, miszerint a vogulok, cseremiszek, osztyákok stb közt tovább múlathasson, valamint Kazánban is, hol e nyelvek senkit sem érdekelnek. *Az a férfi ő, ki tudományos bányákat illőleg tud használni*, ha arra elegendő időt nyer. Ha ez indítvány akademiánk elnökségénél nem találna óhajtott viszhangra, mivel itt külföldinek pártolásáról van szó, mit gondol kegyed, *ha mi, kik a tudományt jobban szeretjük mint minden Mammont, ha mi vállalnók el a derék Regulyt sajátunkból némi segedelemmel ellátni?* Egy valamennyi tagokhoz intézett felhivás nem maradna siker nélkül, ha az a kegyed megragadó tollától jőne. Az ívet aztán mindenek előtt hozzám utasítsa kegyed aláírás végett, s ezt azért is mert a régiek egyike vagyok!“ — *Így tudták ez európai nevű tudósok, kik Regulyt ismerték, őt megbecsülni!* „E lépés — írta nekem Baer — rég megtörtént volna, ha Reguly eddigi munkálkodásairól tudósítani akarta volna

az akademiát. De ő mindig a magyar akademiát tartotta természetes fórumának": ugyanazért Baer nem meré az utazás gyámolítását az orosz akademiában indítványozni; kivált miután nem titkolta volt, hogy a magyar akademia neki igéreteket tett. „De magányos segélygyűjtést, így folytatá, fogok Fraehn felszólítására eszközölni; tetemes az nem leszen, mert nem akarom a dolgot nagyon nyilványosan vinni. A szükség által kényszerítve tett adósságai ez által sem lesznek távulról is fedezve. Ha felszólítást adnék ki egy a maga földiei által feláldozott magyarnak részére, az itteni szlávok és germánoknál untig elégséges pénzt tudnék összeszerezni; de e húrt nem akarom pengetni, jogom sincs Regulynak honához viszonyát elrontani." Ekkor érkezett meg a magyar akademia folyamodására kinyert királyi segély (1000 ft cp.) Sz.-Péter-Várába, s annak, a földink elutazásakor tett előlegezés lehúzása után, fenmaradt része (330 ezüst rúbel) az Uralba indíttatott. Reguly azt február 15-kén vette; s festi örömét az aznap Baerhez intézett levelének kezdete: „Ön engem, tisztelt státustanácsos úr! ma gazdag és hatalmas férfiuvá tett, s képessé az egész vogulságot[76]), bármennyire terjednek is valamennyi világrészben határai, meghódítanom!" Új erővel folyt a munka, névszerint vogul szótárának, mely ötezer cikkre nevekedett, és harminc ívre terjedő vogul énekei rendezése és tisztázása, melylyel

---

[76]) „Mangsithum" áll a német levélben; t. i. *Mangszi* néven nevezi maga magát a vogul.

martius 2-dikán a cserdíni vogulokat illető tanulmányai szerencsésen béfejeztettek.

XVIII. Meg levén eddigi munkálkodásai által a cserdíni vogulság nyelve· és erkölcsi ismeretének alapja vetve, a télnek hátralevő részét Reguly a többi elszórt vogul népmaradványok megismerésére kivánta használni. E végre figyelmét elsőben is a Pelím vidékére fordította, hol még egy tiszta, vegyületlen néptörzsököt reménylt találni. Azonban az irbiti nagy vásárnak mindenfelé életet terjesztő mozgalma az Uralig hatván, arra bírta Regulyt, hogy legközelebb ezen város felé tartana, mely európai és ázsiai Oroszország minden vidékeiből úgy, mint Perzsiából, Bukhárából s még délibb tartományokból is látogattatik. Elhagyván tehát martius 4-dikén a Wsewoloshski jószágokat, hol annyi vendégszeretettel fogadtatott, 7-dikén *Irbit*-be érkezett. Ottan öt érdekes napot töltvén, Turinszkon át a Tavda vizének vette útját, hol az odavaló vogulok közti rövid múlatás után, a Tavda és Tobol vizei mentében martius 17. Tobolszkba érkezett. Szibéria ezen nevezetes városába két férfiu híre vezette. Egyik *Wologodskj* vala, ki több évig papi hivatalban az Ób vize mellékén élvén az osztyák nyelvvel húzamosan foglalkodott, s a pétervári akademiának néhány év előtt osztyák szótárt küldvén be (mely azonban javítás végett neki visszaküldetett), úgy nyilatkozott *Sjögren* előtt, hogy osztyák nyelvtan készítésében is fáradoz. A másik *Satigin*, a múlt januárban meghalálozott utolsó Konda-melléki vogul fejedelem tudományosan kimívelt fia, ki mint császári

tanár néhány év óta Tobolszkban lakik, s több rendbeli orosz munkákat anyanyelvére fordított. Azonban Wologodskit utazónk nem lelte már itt, mint aki két hónappal elébb Petropavlovskba tétetett által; azon kivül megtudta azt, miszerint az nem készített osztyák nyelvtant, sőt azt nehezelvén, hozzá sem fogott. A humánus püspök ajánlkozott ugyan Regulynak, hogy felszólítja W. urat, miszerint másoltatná le osztyák szótárát utazónk számára, de ez W. úr osztyák nyelvtudásának igen rossz hírét hallván itt, s rossz munka bírását károsnak tartván inkább mint hasznosnak, e szívességet megköszönte. Osztyák dalok birtokával is dicsekedék W. úr, miknek vogul énekeivel összehasonlíthatását Reguly nagyon óhajtá, de miben, W. úr közel ismerősei bizonyítása nyomán, szinte csalódottnak látá magát: W. egyetlenegy osztyák dallal sem bírván. Satigin úrban, ki Regulyt vogul fordításaival megajándékozá, jeles férfiuval ismerkedett ugyan össze, de ki honától hosszas távolléte alatt anyanyelvét már felejteni kezdé, s így ezen és egyéb tekintetekben is kevés felvilágosítást nyervén tőle, ezen rándulata várakozásának meg nem felelt. Tobolszki örömei közé tartozott *Castrén*-nal való találkozása. Tobolszkból az Irtys vizén le Demianszkba, s innen szárazon a Konda vizéhez utazott Reguly, és pedig folyvást Bachtjár hű vogul tanítója kíséretében, hol névszerint Bolcsarova egyházas faluban múlatván, a kondai osztyákok nagy érdekű nyelvével ismerkedett meg, melyről azt találta, hogy vogul testvérére, melyet utazónk derekasan sajátjává tett már, különösen

ennek belső alkotására, meglepő világosságot vet. Bolcsarovából felfelé ismét vogulok közt folytatván útját Sáimig haladt, innen szárazon a Pelím vizéhez csapott által, s ott a Pelím és Vágla melléki vogulokkal is megismerkedvén, apríl 11. *Pelím* városában állapodott meg, tapasztalásai feljegyzése és stúdiumai folytatása végett.

XIX. Midőn utazónk most másodszor, és pedig keletről, érkezett a vogulok közé, nem oly nyájasan fogadtatott a föld népe által, mint az Uralban. T. i. itt azon babonás hír terjedt el, hogy egy oly férfiu utazza be e tájakat, ki határtalan hatalmat gyakorol a kedélyek felett, az embereknek tetszése szerint, levagdalja fejeiket, azokat gipszbe takarja s ládában magával viszi; hogy kiséretében nyolc vasas, és azért sérthetetlen férfi jár. E bal hír következtében egy faluban Reguly az asszonyok által emelt késekkel fogadtatott, s nagy munkába került őket megnyugtatni. Végre mindazáltal sikerült a megbarátkozás, s így utazónk egy vogul nagy áldozatban is részt vehetett. Baer véleménye szerint e veszedelmes hírre a turinszki ispravnik adhatott alkalmat. Reguly t. i. Irbitből gipszet akart hozatni, hogy az akademia óhajtására néhány kaponyát leformálhasson. Az ispravnik magára vállalta a gipsz megszerzését, de utóbb visszaküldte a pénzt azon izenettel, hogy Irbitben nem lehetett gipszet kapni, noha Reguly maga látott volt elébb, az irbiti vásáron, azt árultatni. Az említett bölcs férfi, meglehet, hallott valamit arról, hogy holtak képei le szoktak gipszben vétetni, de nem arról, mikép élőkéi is

leformáltathatnak, s így talán hivatalos kötelességének tartotta a gipszvételt akadályozni, nehogy a vogul arcképzet iránti érdek néhánynak éltébe kerűljön. Annyi bizonyos, hogy az ispravnik maga ajánlkozott a vétel eszközlésére, s pénzt kért reá, melyet sokkal utóbb küldött Pelímbe vissza. S ekkép a fejlevágás meséje, szántszándékkal vagy ártatlanúl, tőle indúlhata ki. Minden esetre érdekes, hogy a nyugoti vogulok földén a nép mindenütt bizodalommal fogadta. Így az Ivdel felé vett útjában két vogul járult elébe, kik a távol éjszakról, a Szoszva éjszaki vidékéről azon végre utaztak le Wsewolodo-Blagodackiba, hogy megismerkedjenek azon férfival, „ki népökhöz küldetett“, s őt felkérjék az éjszaki Szoszva meglátogatására, mely esetre Berézovba iramszarvasokat akartak elébe küldeni. A berézovi vogulok ezen követeit Reguly két napig tartotta magánál, népök lakjai iránt részletesen kikérdezte, s közléseiket abroszába bejegyzette. Feljebb az Ivdel mellett egy még kellemetesb látogatója volt, t. i. egy sokat járt kelt „királya a keletnek“, e vidékek Krősusa, *Kasimov* Elek, kit a moszkák *Bogatyi*-nak (dúsgazdagnak) neveznek, mert szerintök 19,000, az osztyákok mondása szerint 10,000 iramszarvas birtokosa. Ezen férfi a Szigva forrásai körűl a szamojédek közt nevelkedett, s mindinkább dél felé vonúlván, utóljára rendszerint a Visera és déli Szoszva között lakott. Minthogy nyájai messze elterjednek, részint a Pecsóra, részint az Ób körűl, s a jasszák lefizetésére évenként nagy utakat kénytelen tenni; ő volt azon férfiu, ki e vidékekről, egész a sza-

mojédek földeig, a legteljesb ismerettel bír. E férfit tehát öt napig tartá magánál Reguly, hogy őt az Ural éjszaki részei, s minden egyes telep, magasság és folyó iránt kikérdezze. Így készült három abrosz, melyet Reguly, egyéb irásokkal Pétervárt tevén le, Baer azokat az ottani akademiának elő is mutatta. Alapját ezeknek gróf Cancrin éjszaki expeditióinak abroszai, s még mások, teszik, miket Reguly Tobolszkból szerzett magának, minden részeikben kijavított, s azokba a vogulok minden falvát, minden kunyhóját, sőt minden szent halmaikat is, mik mind maig áldozathelyűl szolgálnak, bejegyzette, melyeket vagy maga látott, vagy melyekről magának biztos tudomást szerzett. Egyébiránt Baer még a következőket emeli ki a hozzá intézett közlésekből: 1. Úgy találta utazónk, hogy az úgy nevezett berézovi osztyákok valóságos vogul törzs, mely a cserdíni voguloktól csak nyelvjárásra különbözik; másfelül pedig a Konda és Irtys melléki osztyákoktól, kik önmagokat *handa* (az *a* betűt homályosan, tán mint a magyar rövid a-t ejtvén) néven nevezik, lényegesen különböznek. S itt megjegyzi Baer is, hogy „osztyák“ (Ostjäk, mint ő írja) elkorcsosodott tatár szó, mely idegen, azaz nem-tatár, népeket jelent. És csakugyan, még tovább, úgy mond, kelet felé, vannak népek, mik osztyákoknak neveztetnek, de egyáltalában a finn néptörzsökhöz nem számíttathatnak. 2. A Visera mellett már csak kevés vogul, s igen elvegyűlve, találtatik. 3. Feljebb éjszak felé a Pecsóra mellett a szirjének közt egy kis csapat vogul létezik, mely azokkal összeolvadni ké-

szül. 4. Hogy a keleti voguloknál még mind eddig nem talált Reguly oly dalt, mely feljegyzésre méltó lett volna. 5. Hogy útain, Baer kérésére, mindenütt gondosan ügyelt a földmívelés határaira ezen vidékeken, s egy sereg telepet nevez, melyek e határt képezik. Végre 6. hogy a *mescserékek*, kiket Reguly Irbitben talált, s kik önmagokat szerinte *miseri* néven nevezik, már Nestor által említtetnek, s némi névbeli hasonlatnál fogva mások által immár a magyarok eleinek tartattak, a magyarokhoz csakugyan különösen hasonlítanak.

XX. Mielőtt tovább haladnánk, még egyszer kell Reguly kedélyébe egy pillantást vetnünk, hogy megbecsülhessük azon magas árt, melyen a tudomány részére tett elfoglalásait vásárlotta. Martiusban ugyan elküldetett Baerhez az 1842-ben kirendelt akademiai segély is (ezer ft cp), gróf Széchenyi István által előlegezve, két részletben; s e pétervári megbizottunk azt azonnal a tobolszki kormányzóhoz intézte azon kéréssel, indítana Reguly után gyorspostát, ki őt bár ezer versztnyire is nyomban kövesse: de ezen intézkedés a bogoszlovszki postamester hibájából, ki Reguly útirányáról előre értesítve volt, de megbetegűlvén, helyettesét nem utasította, siker nélkül maradt. Levelek és pénz ide-oda tévelygés után visszavándoroltak Pétervárba; s újra elküldetve csak azon évi december 22-dikén jöttek Berézovban kezéhez: míg Reguly lelkét adósságainak gondja s a bizonytalan jövendő újra aggsággal tölték el. „Mi oka e megfoghatatlan hallgatásnak s a segedelem halasztásának? kérdi Pelím-

ben 1844. apríl 23. hozzám írt levelében. Nem tudom mire vagyok felhatalmazva, annál kevésbbé a költségek mennyiségét mikre számot tartanom szabad, s az időt amikorra azokat várhatom: nem tudom mihez szabni kiadásaimat, egész utamat. Gondolja el Kegyed e helyzetet: künn állani egy végtelen pusztában, nagy feladásokra hivatva, s egyszersmind megfosztva minden szükséges eszköztől, sőt személyem biztossága is kockáztatva gyakran! Vissza nem térhetek: nincs módom; előre mennem szinte csekély és kétséges: helyt ülnöm nem enged a tervemben alapodó progressió szüksége! Ha szegény is hazám, gazdagabb mégis nálamnál stb.“ Úti terve ekkor így állott: június derekán Pelímet elhagyván a hasonnevű folyó mellett felfelé, majd a Tapszíja, Szoszva, Szigva, Szinja vizek környékét megjárni; s onnan Berézov, Szamárov, Szurgut, Narím és Tomszkon által az Ób vize mellett délnek az Altai felé fordúlni, minthogy az ott elszéledve lakó, s romlott tatár nyelvet beszéllő népekben finn alapot sejtett. Mily változásokat szenvedett e terv, utóbb ki fog tűnni.

XXI. Éjszaki fölfedező útjáig érkeztünk Regulynak, melyről őt magát, ha bővebben is, beszélltetjük, mert az minden esetre fénypontja öszves utazásainak. „Pelímet elhagyván — így hangzik hozzám intézett levele — vándorlásaim legnehezebb, de egyszersmind legérdekesbike kezdődött. Ámbár a déli vogul törzsökök életmódra nézve tetemesen elütnek a polgárisodottabb oroszoktól, s ezekkel hasonlítva jóformán

ősállapotot mutatnak; ez állapot még sem elődeiké, a régi voguloké, s korántsem adja a vogul népiességnek hű képét. Az élet itt átmeneti korszakban van. Táplálkozás, erkölcsök, szokások módosúló félben; egy egész nép, megzavarva élet- és világszemléletében, az emberi természet elemeivel küzdésbe sodorva: elébb nem jutandó szilárd belső tartalom és erkölcsi erő birtokába, míg a feloszlás egészen új alakúlásra nem fogott vergődni. Ez átalakúlás minőségét pedig, fájdalom, nem nehéz előre kitalálni. Míg t. i. a földmívelés s a marhatenyésztés, mely itt jóformán általánosan ismeretes s részenként űzetik is, a vadak és halak naponkénti megfogyatkozásával együtt, a népet a halász- és vadászélettől eltereli, s szántás-vetésre kényszeríti; míg a nép öntudatába mind mélyen s mélyebben beható keresztyén tan minden egyes emberben küzdést támaszt az apák régi pogány nézeteivel, s az eképen irányt vesztett s megingatott ember kebele minden idegen befolyásnak nyitva tárva áll: a számos telepei által előnyomúló orosz elemnek nem lesz nehéz az újra alakúló életre saját bélyegét ütni, s az új formákra saját nyelve új ruháját is adni fel. A régi élettel a régi nyelv is ki fog halni, s ezzel e nép nyomai néhány évtized alatt végkép elenyészni. Máskép áll a dolog a Szoszva folyamrendszere vidékén. Nyugat felé az Ural, éjszak és délnek ingoványos lakatlan dombsorok által védve, e tartomány csak kelet felé a Szoszva torkolatánál nyílik meg a közlekedésnek, s mindeddig szabad minden orosz telepvőktől, sőt egyes kereskedőktől is csak télen s itt-ott

látogattatik. Itt tehát e nép napjai még korlátlanúl, könnyen s belső nyomás nélkül folynak le, s az ősök erkölcseihez való hű ragaszkodás a régi élet formáit szerencsésen fentartotta. Itt az eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztenek marhát, nem esznek kenyeret, nem viselnek len vagy gyapju öltözetet. Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri, csak e két forrását a szerzés és táplálkozásnak, állatok bőrével ruházkodik, a ló helyét az eb és iramszarvas pótolja, atyai isteneinek áldozik, és sajátsága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondatlanságában nem sejtve azon küzdelmet, melyben a polgárisodás délibb testvéreit emészti, s mely őt is egykor elkerülhetlenűl be fogja olvasztani. E rövid érintésből is felfoghatni azon okokat, melyek bármely nyelv- és népbuvárt arra bírhatnak, hogy a földnek e zugait bejárja, s e néptörzsököt tanulmányai és tapasztalásai körébe bevonja: mennyivel inkább engem, ki nem csak az általános, hanem különösen a hazai tudomány érdekében utazok. Pelímben nem hitte senki, hogy a hasonnevű folyó hosszában a Tapszíjához, a Szoszva egyik mellék folyójához lehessen jutni, miután itt ez irányban soha közlekedés nem űzetett, sőt nyáron ez utazás senki által meg sem kisértetett: csak télen, mikor a lápok befagynak, a hó a darabos síkokat kiegyenlítette, történt némely évben, hogy a Tapszíja mellékének lakói szánon lerándultak, hogy itt áldozataikhoz egy-egy lovat vásároljanak, mely szétdaraboltatván, szánra rakva haza vitetett; mert a lónak lehetetlen volt volna a hosszas

útlan hópályán, mely csak az iramszarvasnak járható, haladni. De rám nézve eldöntő volt hogy így majdnem kétszáz földrajzi mérföldet nyerek, melyet hogy célomat elérjem, a tobolszki fő-úton meg kellett volna járnom. Kiindúltam tehát Pelím városából június 24-én (1844), vizen Etimjepaulig haladtam, a Pelím vize legéjszakibb telepéig, hol vállalkozó derék segédeket szerezvén éjszak felé folytáttam a vizi utazást. Öt napig dolgoztunk keményen a sebes folyamon fölfelé, mely itt vadon, egészen lakatlan földeket hasít keresztül. A vidék puszta egyformaságát csak itt-ott szakasztotta félbe egy-egy magányos viskó a parton, mely őszszel és tavaszszal az itt vadászónak hajlékot nyújt, s emberi nyomokra emlékeztet. Végre hatodik nap, a Posszerje patak torkolatánál, azon ponton, hol a Pelím vize öt mérföldnyire közelít a Tapszíjához, partra szállottunk, hogy a két folyót elválasztó tartományon átkeljünk. A csónakok kihúzattak a szárazra s biztos helyen elrejtettek, batunkat a szükséges élelemszerekkel hátainkra vettük, s a hét főbül álló társaság jó kedvvel hozzá látott a gyalogláshoz. Utunk eleinte egy dombhát száraz oldalán vezetett el, az idő szép volt, az ég derűlt, s mi könnyű sikerűltét hittük a vállalatnak. De nem sokára változott az állapot. A dombsor ellapúlt s posványos föld váltotta fel, az ég elborúlt s váltva záporokban öntötte fejeinkre vizeit. Nem sokára úszó vagy függő ingoványokban övig láboltuk a vizet, majd ritka lombú elsatnyúlt bokrokkal fedett nedves mohokon kellett keresztül hatolni, hol minduntalan térdig elsülyedtünk a fák gyökerei

közé, majd csekély de sebes patakokon haladtunk által, majd csendes mély vizeket kelle áthidlalnunk, a parton álló fákat kivágván, s azokat a csermelyen keresztbe fektetvén: míg földrajzilag nem tetemes, de végtelen akadályokkal járó három napi út után a váltig elfáradt társaság Kulyimpaul falva irányában megérkezvén, örömrivallását áthangoztatta a Tapszíja folyamán, mi által a népesség figyelmeztetve átsietett csónakain, s bennünket a vizen áttett. Rövid pihenés és halak meg sárga mocsári bogyókból álló táplálkozás után elbucsúztam derék s a súlyos úton kettősleg megkedvelt társaimtól, s még az nap a Tapszíja torkolata felé indúltam, hol számos nép gyülekezett, a halak tavaszi költözését s szerencsés halászatot beváró."

„Az e vidéken divatozó életmódot bárkinek, kit csupán szükségesség vagy kötelesség vet oda, tűrni nehéz volna. Egy füstös jurta (faház) zugában meghúzódni, iramszarvas bőrén hálni, vízben főtt vagy szárított halat enni, só és kenyér nélkül folyvást, s változat nélkül: oly feltételek, melyek finomabb szokásainkkal ellenkeznek, sőt rövid időn elviselhetlenekké lesznek. Csak oly ember, kit valamely eszme iránti lelkesedés vezérlett oda, kinek ez új világ, mely sok évi óhajtásainak célja volt, szellemi szükségek gazdag kielégítését nyújthatta: csak oly ember felejtheti el azon anyagi inséget, mely ott körülvette, s érezhetett megelégedést, sőt boldogságot. Majd húsz napi ott tartózkodás után, mely az ottani nyelvjárás szorgalmas tanulása között

tölt'el, a Szószván le a Szigva torkolatáig utaztam, s innen Szúkerjepaulig, e folyam egyik legéjszakibb falváig, a Juil erősség maradványai átellenében, mely e vidékek utolsó megerősített pontja volt. Nem hallgathatom itt el azt a nyájasságot és szívességet, melylyel a nép ezen az egész vándorláson fogadott mindenütt, mert a természet e derék fiait híven és élénken kivánnám Kegyed elébe állítani. Kegyed, tisztelt titoknok úr, emlékezni fog leveleimből, hogy az Uralban megérkezésem után néhány héttel két vogul érkezett a Tapszíja mellékéről hozzám Vsevolodskoiba, kik, mint mondák, csak azért jöttek, hogy megismerkedvén azon férfiúval, ki népökhöz ennek nyelve s életmódja megtanulása végett küldetett, őt kérjék hogy őket s az ő tartományukat is meglátogassa. Kegyed aligha meg tudta egyeztetni e tüneményt azon fogalommal, melyet magának e népről formálhatott. S valóban, ha a benyomások ereje s az érzés elevensége oly hathatós, hogy a természet emberében nagyobb kisebb mérték szerint lakó egykedvűséget és lomhaságot úgy legyőzze, miszerint ez egy 30—40 földrajzi mérföldre terjedő útra vállalkozik, csak hogy lásson és halljon: ez oly mozgékonyságát bizonyítja a szellemnek, mely ez éjszaki népekről divatozó nézeteinkkel sehogy össze nem hangzik. Lélek tompasága, fellengzés és élénkség hiánya nem égövi befolyások következései, mint közönségesen hiszszük, hanem oly hatásoké, melyek alapja a társadalmi élet viszonyaiban keresendő. Ha tehát e népeket míveletleneknek, vadaknak hivogatjuk, s ez elnevezésnek bizonyos ér-

telmet és tartalmat kivánunk tulajdonítani, az csak ez lehet: hogy az emberi táplálkozásnak, és így magának az életnek alapja alacsonabb és fejletlenebb, amenynyiben bizonytalanabb, s az embert a természettől nem teszi oly függetlenné, mint az nálunk történik: nem pedig mintha az egyes ember, s annak érzés és gondolkodás-módja volna vad. Sőt bizonyossá tehetem Kegyedet, mikép az ember öntudata mint emberé itt, minden szellemi nyomatástól szabad lévén, világosabb, s annyiban személyessége teljesebb és fejlődöttebb, mint szegény polgárisodott embereinké. Ez, valljuk meg őszintén, azon aránytalanság által, melyben nevelése s szellemének kifejlődhetésére kivántató eszközei társadalmi állásával s azon nézetek magasságával állnak, melyre vergődni kénytelen, bel- és külsőleg függő, s gyermeksége óta babona és értelmetlenség prédája. Ő sem azon sok tagú társas viszonyok összetett gépezetét, melyek közt él, nem bírja teljesen felfogni, s többnyire alárendelt helyzetéből ki nem emelkedhetik, hogy azokat áttekinthesse; sem azon fellengő, elméleti elvonásokat, miket a többnyire csekély oktatás a legfőbb igazságok lényegének ad ki, meg nem értheti; s minthogy azokat hinni kell, a nélkül hogy képesíttetnék azt értelemmel tehetni; a természetes kibontakozás folyama nem hogy előmozdíttatnék, sőt inkább gátoltatik, elnyomatik, s a belső élet, mely tán a legszebb fejlődésre vala meghíva, elsatnyúl. A természet fiánál több egyensúly van a külső és belső élet feltételei közt: s azért nincsenek meg benne azon hatalmas ellenmondások, melyek a polgá-

risodott embert, fájdalom, jellemzik. Nála a társas gép egyszerű; azon kapocs, mely embert emberhez köt, természetes, az egészséges értelemnek megfogható, mert mindenki magáért s nem másokért él; foglalkodása s munkája szinte egyszerű s azonegy mindnyájoknál, nem száz és ezerfelé osztott, választott és tagolt. Nemde ily világban, melynek viszonyai semmi rejtélyest nem nyújtanak, az embernek szükségkép függetlenebbnek és öntudatosabbnak kell lenni, mint nálunk! Ha másfelül lelke tehetségei természetes „egymásután"-ban, nyúgodt folyamban fejlődnek, semmi tekintély vagy egyéb kényszer által nem tolatva, tévutakra nem szoríttatva, s biztosítva szintúgy alacson míveltségünk értelmetlenségétől mint a magasbnak fonákságaitól: oly kibontakozásra vergődik, mely ismeretekkel nem fénylik ugyan, de természetszerű s öszhangzó, nem tűr ingadozást meggyőződéseiben, nem félségeket érzésben és jellemben, hánem valósággal tölti be s hatja át belsejét, s lénye egységét s személyessége tökélyét szükségessé teszi. — Bocsánat e kitérésért, de lehetetlen e nézetre nem jutni, ha ki e világot látta; sőt a tudomány, valamint saját állapotjaink gyakorlati helyes felfogása érdekében legyenek ezek felemlítve, mert az ellentétek egymást kiemelik s megvilágosítják. S ez is volt célom itt. Különben távol vagyok attól, hogy a természetes állapotnak elsőséget adjak a polgárisodás végtelen haladásai felett. Elég alkalmam volt annak jótéteit épen ottani életem idején, melyet belső ösztönből osztottam, tapasztalatig ismerni s érezni tanulni. Csak arra

akartam Kegyedet figyelmeztetni, hogy a míveletlen népek életének is vannak oly oldalai, melyek teljes elismerésünket érdemlik, míg polgárisodott létünknek viszont oly állapotjai vannak, mik szánakozásra vagy gáncsra indítanak. — Valamint pedig ama két vogulnak látogatása valóságos erkölcsi míveltség tanúságaúl szolgál, szintúgy nyújtott ennek számos újabb bizonyságait azon szíves fogadtatás, melyben a magos éjszakon mindenütt részesűltem. Azon méltánylat, melyet felfogásuk szerint is, lelt népiségök abban, hogy egy vidéki nyelvöket s erkölcseiket elsajátítani közéjök jött, bennök bizodalmat és lelkesedést támasztott; s érkezésemkor nem ritkán megzendűltek a nemzeti hangszerek és ének, játékokat és táncokat adtak elő, hogy ekép örömüket nyilvánítsák s engem szívök szerint megbecsűljenek. Az alatt az ősz egész zordonságában beköszönt. Hideg éjszaki szél a vizek tükrét könnyű jéggel kezdé bevonni, és magas hó borította a vidéket. Sietnem kelle tehát hogy a hegységet még nyári lakóival népesítve találjam; s september 11-dikén ezen, embereik által nekem oly kedvesekké lett folyómellékektől elválván, a hegyek felé vettem utamat. A hó el volt ugyan ismét olvadva, s így az út a mi fogalmaink szerint nem szán alá való, de ott más szokások divatoznak: az iramszarvasos nomád nyáron is szánon jár, mert ez állat kerekes szekér elébe nem alkalmatos: erre nem csak húzó de visszatartó erő is kivántatván, melylyel az iramszarvas könnyű mozgékonyságánál fogva nem bír. Szánon történt tehát az én utazásom is, melyet a vogulok

alacson nartjaik- (szánjaik)tól megkülönböztetés végett szamojéd szánnak neveznek. Ez t. i. magos és rövid, vékony de szilárd fából van készítve, hogy szintúgy nyáron a mély hegyi vizeken át szolgálhasson, mint télen a puha mély hóban, s könnyűsége által az állat terhét ne nevelje. Bajjal és lassan haladtunk. Fogatunk négy jól táplált iramszarvasból állt, mégis ritkán ügetve, hanem többnyire csak léptetve mehettünk. Az iramszarvasnak t. i. őszszel újra be kell gyakoroltatni, mert a nyarat legelőn töltvén, s csak a költözésekre múlhatlanúl szükséges állatok használtatván, a húzástól elszokik, s elrestűl. Eleinte iszapos helyeken haladtunk a Manja vize hosszában, lassanként szárazabb térekre értünk, melyek az Ural legvégsőbb lejtjeire vezettek, mik innet éjszak felé mindenütt hirtelen meredekségekbe végződnek, mintha el volnának vágva. Ezekről a Lonhla szép völgyébe ereszkedtünk le, majd több, már kopasz hegyhátakon haladtunk, mindég több és nagyszerűbb kilátások és hegyi tájak nyíltak, míg a Jenszur mellékén az Uralnak közvetlen folyamválasztó láncát értük el, s ennek huzamát követve negyedik nap estvéjén egész a Porne völgyéig nyomúltunk előre, a nélkül hogy emberi nyomokat fedezhettünk volna fel. Elhatároztam tehát, hogy egy éji pihenés után amerre jöttünk, ismét visszatérjünk, nehogy veszedelmesen eltévedjünk. A szükség nevelte figyelmünket, s élesítette szemünk erejét, míg csakugyan nem sokára a kis Manja völgyének távol oldalán egy nagy falka iramszarvast fedezénk fel, majd a hegységnek egyik elészökő része

mögött zöld síkon a pásztorok táborát, mely három sátorból állott, s a vogul Tjóbingnak, e vidékek leggazdagabb férfiának, és családjának nyújtott hajlékot. Ekép öt napi bajos haladás után, midőn az ételhiány már-már arra kényszerít vala, hogy egyik iramszarvasunkat levágjuk, csakugyan célt értünk, s hajlékra találtunk a Manja forrásai körűl, hol az Ural, a Jajktól a Jegestengerig vonúló egész huzamában legmagasb és legzordonabb. Csúcsainak egyebütt kúp-alakú képződése, mely sehol az átkelést nem akadályozza, elágazásainak legszebb fenyvesekkel borított lejtjei itt a Szúkerje forrásai körűl megváltoznak, s éjszaki egyenes irányukból térdformán éjszakkelet felé kitérve, rögtön a legvadonabb alakot öltik fel. Magas, kopár, az ég felé tartó sziklatornyok, melyek folytonos sorban emelkednek ki e hegygerincből, itt áttörhetlen falat képeznek, és szaggatottságok s formáik nagyszerűségével meglepő tekintetet adnak; míg az Ural oldalaiból tömött rendben borda-formán elészökő ágak mély völgyeikkel s omló és rohanó vizeikkel azon hatalmas mozgásokra emlékeztetnek, mik a földszinét e vidéken egykor megrázkodtatták. Itteni nyolc napom nem a sátorokban s ülő foglalkodásban, hanem a hegység magasaira tett kirándulások és Tjóbing nomád gazdasága körűli folytonos forgolódásban tölt. E vendégszerető gazdám mindenütt velem volt, s mint fáradhatatlan tolmács és kalaúz minden tekintetben tökéletesen kielégített; különösen vogul nyelvtudományom nem kevessé gyarapodott azon alkalmazás kitanulása által, melyet a nyelv e hegyi és nomád élet

körűl lel. Itt születve s gyermeksége óta itt lakva, nem volt az a bérc és ösvény, melyet vezérem ne ismert volna. A nyarat ő az Ural nyugoti oldalán szokta tölteni, mely lassú eséssel ellapúlván, felsíkhoz hasonlít s mohos téreivel jeles nyári legelőűl szolgál az iramszarvasoknak; ellenben őszszel annak keleti oldalára tér vissza, honnan tavaszszal kiindúlt, hogy az ennek völgytorkaiban megszögellő napsugarakat, melyek nyáron a levegő elrekedése miatt az iramszarvasnak tűrhetetlenek lennének, fölkeresse, s a felnyúló sziklafalak mögött a szelek ellen oltalmat találjon. Már a déli vogulok közt igyekeztem részint saját észlelés, részint minél több értesítés szerzése által a földrajzi viszonyokról s a földszín alakulásairól helyes képet szerezni magamnak, minthogy e vidékek rajzait az eddigi abroszokon oly hibásak- és hiányosaknak találtam, miszerint azokat néprajzi célokra, hol főleg a viszonyok helyes átnézete szükséges, épen nem használhattam. A Szoszva és Szigva mellékein, melyek éjszakiabban fekszenek s felette ritkán látogattatnak, e munka még mellőzhetetlenebb volt, s még ennél is inkább a hegyi részeken, miket európai ember még soha meg nem járt. Dél felől megközelítette ugyan azt a bogoszlovszki utazó küldöttség, mely Strasevski hadnagy s bányamérnök vezérlete alatt 1836-ban egész a Sorteng vize forrásaiig elönyomúlt; gróf Keyserlingk pedig, ki 1842-ben a Pecsóra mellől kiindúlva a Szauka magasságain fordúlt meg, látta azt nyúgot felől: de sem itt, sem a távolabb éjszak felé mívelt utazó által bejárva mindeddig nem volt soha. Nem

mellőzhettem tehát itt oly munkát, melyet elébb másfelé is megtettem, s melyhez itt egy *terra incognita* ingere is járult. Ezért iparkodtam saját szemlélet, részint Tjóbing és emberei által hű átnézetet nyerni, s ugyanezért midőn útamat éjszak felé folytattam, azt magán a hegységen tettem, és csak akkor ereszkedtem le az úgy nevezett alj-vuarba (alsó erdőbe vagy erdő-aljba), mikor a lakosok ezen télen lakhatatlan vidékeket oda hagyván, a tovább szállíttatás lehetetlenné lett. Nomádtól nomádhoz költözvén, s egymásután valamennyi a Szigvába omló hegyi vizeken átkelvén, végre a harminc földirati mérföldet meghaladó azon tartományon csaptam át, mely a Szigva és Szinja telepei közt elnyúlva, a *vogulok és osztyákok határát* képezi. E két nép egymástóli elszigeteltsége csak a télen állataikat itt legeltető nomádok által enyhíttetik annyiban, amennyiben szükség idején csakugyan lehetséges lesz némi élénkebb közlekedés is, mint ez előtt kevés évvel történt, midőn a Szigva halakban nagy szükséget látván, a Szinjából oda tetemes küldések eszközöltettek. Ezen új népvidékkel, melyet a Szinja mellett értem el, vogul utazásom be volt fejezve. Ezzel t. i. mögöttem fekvék egy 3780 □ mérföldnyi, az éjsz. szélesség 58—66., a keleti hossz 76—85. fokai közt fekvő, s e területen csak mintegy 6342 lakost[77]) tápláló tartomány, me-

[77]) E számban — jegyzi meg Reguly — csak azon vogulok foglaltatnak, kik anyanyelvöket még megtartották, s így azon mintegy 1200, már eloroszosodott, számba nem vétetett. Ehez képest az utóbbiak lakvidéke is ki van hagyva a fen kitett

lyet kilenc hónap lefolyása alatt, legdéliebb végétől fogva, a Tavda torkolatától t. i., legéjszakibb csúcsáig, a Szigva forrásaiig, egész hosszában, — szélessége szerint pedig két irányban: délben az Irtystől, a Kondán, Pelímen és Lozván át az Uralig, éjszakban pedig a Szigvától a Kis-Szoszva torkolatáig, átvándoroltam. S ezzel új tanulmányhoz, az *osztyák nyelv és népélet* vizsgálatához mentem által."

XXII. „September 18-dikán (1844) Tildomba a Szinja vize mellett érkezvén — folytatja Reguly elbeszéllését — és Teleking kerületi bíró hajlékában egy napig múlatván, a Vojkár, Lárusz és Szob vizein, a felséges Óbon pedig sept. 26. Hispugornál átkeltem, s még azon estve *Obdorszk*ban az alsó Ób-tartomány főhelyébe értem. Ezen helység a Polui hegypartján fekszik, egy kis mérföldnyire az Óbtól; egykor meg volt erősítve és kozákokkal megrakva e vidékek adózásban megtartására: mostani jelentősége a kereskedésre szorítkozik, negyven házból áll, s majdnem kizárólag kereskedést űzők által lakatik, kiknek e célra kedvező fekvése bő keresetet nyújt. E vidék azonban, melyen a Szinjától fogva találtam magamat, nem csak nyelv és népességre nézve különbözik az általam épen megjárt déliebb részektől, de földirati fekvése és alakjára, úgy égövi és földbeli minőségre nézve is sajátságos és önálló: egyformaságról legalább az ethnograph ez éjszaki vidéken nem panaszolkod-

areálból. Azon szám tehát, melyre Berghaus teszi a vogulokat (100,000!), messze elüt a valótól.

hatik. Sőt inkább a természeti viszonyok változatossága és sokfélesége annál feltünőbb, mennél élesben és határozottabban szöknek azok szembe az *ember*ben, ki egészen azok behatása alatt állva, e változatokat s árnyazatokat a leghívebben visszatűkrözi. E vidékeket sem világtóli elzártság, sem erdők s vadakbani gazdagság nem jellemzi, mint az a Szoszvamellék sajátja: itt majd egy világútján látjuk magunkat, t. i. az Ób völgyében, melynek oldala az Ural bérceiig terjed el, s amily szegény erdők és vadakban, szintoly gazdag vizekben és halakban; majd a tenger felé egy steppében (fátlan pusztában), melyen — valamint az Ural ellenkező végén, a Kaspi tengernél, a déli nomád nyájaival szétbarangol s a pusztának homoktengerét sebes és győzős lován gátlanúl áthasítja — úgy legelteti itt a földsarki nomád számos iramnyájait, és szarvasai rohanó gyorsaságával a végtelen hómezőkön átügetve a távolságok mértékeit megsemmisíti. Az ember, kiben minden tartomány leghívebb kifejezését találja természeti minőségének, itt nem vadász többé, hanem halász vagy pásztor. Az erdőséggel, mely a Vojkár vizétől, mint a jegenyefenyvek határától fogva, mindinkább ritkúl és elsatnyúl, míg a szélesség 67. foka alatt teljesen elvész: a vad is fogy és végre megszünik: a vadnak határa pedig határa a vadásznak is. Itt tehát a vizekbeni gazdagság s a steppék természete határozza meg az ember életmódját, s őt a folyók mellett halászszá, a steppe síkjain irampásztorrá teszi: melyek épen azért hogy nem gyepes, hanem mohos steppék (az orosz tundrának nevezi), csakis az

iramszarvas tenyésztésére alkalmatosak. S természeti hatása a steppének, melyet az lakosára gyakorol, az ember szellemi és testi bélyegeiben is oly érezhetőleg van kifejezve, hogy általa a Kaspitó-melletti töröktatár steppe lakosa hozatik emlékezetünkbe. Véghetetlen ügyes és eleven, felfogása gyors és éles; természetének szertelensége által elragadtatva lelkismeretesség nélküli, ravasz és cseles, prédára mohó, csalásra és ragadozásra hajlandó, és vakmerő, a nélkül mégis hogy valódi bátorsággal bírna: míg a vadászt és erdei lakost nyugalom és tartalmasság, igazságosság, becsületesség, önzetlenség és bajnokság bélyegzik. Engem közvetlen úti céljaim csak a halászhoz, t. i. az osztyákhoz vezérlettek, mint kiknek nyelvét és életét tettem tanulmányim tárgyává: a steppelakos, a szamojéd, ezek körébe nem tartozott. Azonban nehéz bizonyos térre szorítkoznunk, míg annak határait és viszonyait nem ismerjük s át nem tekintjük. Az ellentét legfőbb emeltyűje a behatóbb ismeretnek, csak azt ismerjük meg tisztán és öntudatosan, mire az hinti világát; az választja el s határozza meg a tárgyakat, az által igazodunk el körűltök élesebben; és csak is úgy munkálhatunk teljes sikerrel. Ez ok vezetett engem is a vogulok végtelen erdőségeiből a szamojédek pusztáira, mire most annál nagyobb ösztönt éreztem, minél élenkebben tüntethetém fel a beállott tél s a hóval borított síkok előttem azon küzdelmet, melyet a legtávolabb éjszakon az ember az égalj s az elemek zordonságával vívni kénytelen. Szándékom vala a jamáli steppeháton (tundriski chrebet) át, mely a Holas-

jogan forrásai körűl az Uraltól elválva e félszigetbe nyúlik be, a Poderatta felé, s innen a hegységnek felvonúlni; hogy az ethnographiai érdeken kivül a geographiait is kielégítsem, s az Uralságot, melyet az 59. foktól fogva jóforma pontossággal ismertem, itt, utolsó elágazásaiban, valamint ellapúlása s végződésében is lássam és megismerjem. E végre hagytam el Obdorszkot october 10-dikén, s az említett jamáli steppeháton a Punke és Sibilye magaslatai mellett átkelvén, 14-dikén a Poderatta mellékéhez érkeztem, honnan a Kute forrásainál a hegységet elérvén, rajta egész a Ményesi hegyéig haladtam, melynek kúpalakú csúcsával e nevezetes hegység lánca végződik, s honnan lapos háttal egész a tengermellékig, a Grozobe patak torkolatáig, húzódik. Tervemhez képest innen, a hegység nyúgoti oldalán, a Kara, Ussza és Szob vizei forrásain át a hegység úgynevezett nagy átkelési útjához (bolsoi perechod, oroszúl) kivántam jutni, melyen a szirjéneknek történetileg is ösmeretes obdorszki útja vezet, s innen Obdorszkba térni: a hegység nyúgoti ágai és viszonyai szemlélete által átnézetemet az egész Uralról kiegészítendő. De a körűlmények máskép intézték utamat, s engem a Kara vizén át a hegynek azon oldalágához vezették, mely a jamáli hegyhátnak megfelelőleg, itt a Kara forrásainál válik ki, s e folyam vizei üstalakú vidékét kétfelől körűlfogván, hatvan földirati mérföldnyire egész a vajgacsi szorosig elhúzódik, s Sziuvienpae nevű sziklabérceivel közvetlenűl az említett csatornára támaszkodik, melytől nevét is nyeré (Sárhoj,

azaz Sárhát; Sárnak a vajgacsi szoros neveztetik). Minthogy a Lahi és Vulka törzsökök, kiknek tartományán itt áthúzódtam, még a jegesróka-fogással voltak elfoglalva, s déli vándorlásukat még meg nem kezdték, általok megnépesített útamon nagy gyorsasággal elszállíttattam, úgy hogy a Karától megindúlván, két nap alatt a vajgacsi szorost elértem. Ez a tartomány, mely a karai tenger mellékétől a Pecsóráig elnyúlva a Pecsóra és Mezén közti kisebb steppe ellentételeűl a szamojéd nagy steppe nevét viseli, télen nem lakatik, részint a faszükség miatt, miután a folyók mély partjai oldalán tenyésző gallyak fűtésre elégtelenek, részint a gyakori és napokig tartó viharok miatt, melyek az iramnyájakat szétbolygatják és elszórják; s melyek ellen az emberekre nézve is sehol menedék nincsen. A lakosság tehát, mely majdnem három évnegyedet tölt itten, october végén dél felé költözik, hogy a decembert és januárt az Ussza mellett, az erdők által takarva töltse, honnan martius közepe táján ismét a Sárhojra s a karai tengerpartra tér vissza. Így történt, hogy a vajgacsi csatornától a Horotajka és Hoila forrásai körűl a Sárhojtól elváló nagy steppe hátán húzódó utamon gyakran ily leköltöző nomádokkal, s különösen *szirjénekkel* is utazék, mi által ez utam érdekesbbé lőn, és sebes haladásom szükségképi meglassudása által némileg pihenésűl is szolgált. Ily költözés ekkép történik: elül a kalauz szán megyen, mely az utat mutatja; utána az iramnyáj s két hajtó szán, mely gyors szarvasok által huzatva, azt minden oldalról körülrepüli, s a félre sza-

ladó és elmaradó iramszarvasokat visszatereli, mint lovas pásztoraink. Következnek a terhes szánok, melyeken a sátrok póznái és bőrtakarói, a család élelmi takarmánya s kisded vagyona találtatnak, s melyek egymáshoz kötve, zárt rendet képeznek, mert a hátulsó szán állatai az előtte menő szánhoz kötvék. Végre jönnek a család szánkái, miken a családfő felesége vagy feleségei, a gyermekek és szolgálók ülnek; az elsőbb közönségesen egy, zöld vagy vörös posztóval bevont ülésen, melynek oldalán ugyanoly színű posztózat emelkedik, hogy a rajta ülőt a szél ellen védje. A férj gyengéd figyelmének e jele a hófejér síkokon messzire ellátszik, s olyformán tűnik fel, mintha a költöző caraván lobogója volna. Minthogy alkalom hiánya miatt fel kellett hagynom abbeli tervemmel, hogy a Kara mellett utazzak fel e folyó forrásaig: a nagysík hátán, mely a Sárhoj által függ össze a nagy hegységgel, szándékoztam az említett forrás vidékeig előnyomúlni. El is jutottam a Huzsumor vizétől a Hoila és Szilva folyókig, s azokon átkeltem egy Gnólikko nevű szamojéd segedelmével, s ekként jóformán megközelítettem célomat; de minthogy a Gnoho és Purerka törzsökök, melyeknek e tartomány őszi tartózkodásuk helye és sajátuk, még nem voltak ott, s két nap alatt sem bírtunk embernyomra akadni, vissza kellett térnünk, s én, délibb utat vevén, az Ussza erdős környékébe szállottam le, honnan a Lahorta-szoroson keresztül az Uralon átkeltem, s *Berézov* városába siettem, a tobolszki kormánymegye hasonnevű kerületének fő helyébe, mely

egy 15,000 □ mérföldnyi, 20,000 lakossal bíró tartományban, némi életkényelmeivel az egyetlenegy, téli mulatásra alkalmas pont."

XXIII. „Ily roppant kiterjedést nyert steppeutazásom, — fejezi be Reguly ez érdekes jelentést — ethnographiai és anthropologiai tekintetben teljesen kielégítvén, Berézovban egész buzgósággal feküdtem osztyák stúdiumaimnak. Miután a nyelvben jóformán tájékozva valék, nyelvanyag nyerése s a nép belső életének megismerése végett az osztyák költemények gyűjtéséhez láttam, mik nagy érdekű tartalmuk miatt nem sokára kizárólag elfoglaltak, mert a nép elmúlt életét oly alakban mutatja fel, milyet annak jelenéből itélve feltenni soha sem bátorkodtam volna. A legmagasb éjszaknak egy népét, melynek, nézeteink szerint, már életmódjánál fogva is egészen más szellemi irányúnak kelle lenni, hő lelkesedéssel látjuk ősei harcos tetteit elbeszéllni, s bajnokainak, kik részint mint istenek, külső ellenségek, úgymint szirjének és szamojédekkel, részint mint fejedelmek testvéreik és szomszédjaikkal küzdöttek, majd gyászos, majd szerencsés sorsukat megénekelni. E nép, mely számos fejedelmek alatt állott, kik fa váraikból és földsáncokkal kerített helyekből uralkodtak vidékeik felett, osztja urainak sorsát; s valamint ezek sikerült vállalatai, úgy bal szerencséjök is tárgyai majd lélekemelő, majd vigasztaló énekeknek, mik apáról fiúra szállván, a szép tettek és veszedelmek évnapjain ünnepiesen elénekeltetnek. A tünemény, melyre itt akadunk, épen oly új és meglepő embertanilag — mert halásznépet

ily égalj alatt vitézségtől és harci dicsőségtől látunk lelkesedni — ami érdekes néprajzilag, midőn a finn népcsalád egy törzsökénél oly szellemirányt fedezünk fel, mely a többi finneknek nem csak nem sajátja, hanem tőlök idegen, sőt természetökkel épen ellenkező. T. i. míg a finnek költészete, a világtóli elszigeteltségben, egészen a társadalmi élet körén kivül fejlődve, inkább az ember belső és egyéni életének kifolyása, s ekép csak kedélye és szíve mozgásait s a természet ártalmas erői s a gonosz szellemek behatásai elleni küzdelmeit tárgyazza: addig az osztyák költészet, nem foglalkodva az egyének bel életével, csak társadalmak, városok és vidékek sorsát énekli meg, s mindenkor munkás, kifelé ható élet szemléletéből indúlva, annak harcos mozgalmait, viharait és viszontagságait festi le. Az ember nem tör itt rejtélyes fellengésben, bűverő és mesterség által szellemi felsőségre világ és természet felett, mint amott: hanem képzelme bájoló képeitől izgatva, mely fényes tetteket és szerencsés merényeket kápráztat elébe, inkább világi uralomra törekszik népek és földek felett bátor elszánás és fegyverek ereje által. Ekép ismervén meg az osztyák költészet magas becsét, feltételem vala annak egyes aggastyánok emlékezetében még élő valamennyi maradványait birtokomba keríteni; s az ő szájokból leírt énekek száma csakugyan meghaladta már a nyolcvan ívet, midőn pétervári levelek által ügyeim állásáról értesítve, kénytelen voltam munkámat félbeszakasztani, s bár fájdalommal, de rögtön Kazánba visszakészűlni. Élnem kellett az idővel, hogy az olvadást

megelőzve, még a téli utakat használhassam, s így irományaim gyors rendezése után martius 3-d. (1845.) Berézovtól, hol a tavali nov. 24-dikétől fogva laktam, bucsút vettem. Utam, melyet 37 Réaumurféle foknyi hidegben kezdtem meg, a vogulok általam már jól ismert s a múlt nyáron megjárt tartományán vezetett keresztül, az éjszaki Szoszva s a Lozva mellékén egész Wsewolodskoiig, azon helységig mely éjszak-urali utam kiinduló pontja volt; onnan Ekaterinburgon és Permen át, tértem Kazán felé. Bérekesztésűl e hosszu és terhes utamból csak egy emlékezetet idézek fel: azon szívességét, melynek jeleivel, valamint e földre léptemkor, úgy most elválásomkor is megörvendeztettek. T. i. a lehetőleg sebes utazhatás végett előre rendelvén iramszarvasokat, a Szigva s a Tapszíja lakói, kik között a tavali nyarat töltöttem, jövetelemről értesűltek, s folyóik torkolatainál összegyülekeztek, hogy barátjoknak végbucsúkezet nyújtsanak; a szigvai fejedelem pedig azon napok emlékezetére, miket e folyó partjai körűl töltöttem, egy ívvel s *hét* nyíllal ajándékozott meg, melyeket egyéb gyűjtött néprajzi tárgyaimmal együtt szerencsém leszen az akademiának beküldeni."

REGULY VOLGAI ÚTJAI*). 1845—6.

XXIV. Martius utolsó napján érkezett Reguly *Kazánba*, megtörve a másfél évi fáradalmas utazások,

*) Források: Reguly levelei hozzám, Baer státustanácsoshoz és Fraehn titkos tanácsoshoz; Baer és Kunik jelen-

szokatlan égalj s hosszas nélkülözések, — elgyengűlve a nappali s éjjeli dolgozás és folytonos lelki feszűltség által, mely állapot gyakorti láz s étvágyhiányban nyilatkozott. Honvágya is hatalmasan ébredezett. De hátra volt még az akademia kivánatához képest a *cseremisz* nyelv megvizsgálása. Ezért legott megérkezte után a főkormányzó ajánló levelével a kazáni püspöknél jelent meg, ki minden eszközök kész közöltetését igérvén, melyek a *cseremisz* és *csuvas* nyelvek tanulmányára szolgálnak, e végre őt a rajfai kolostor apátjához utasította megbízó levelével. Ezen férfiu, egykor a kazáni egyházi akademiában tanár, majd cseremisz missionárius, sőt az újtestamentom némely részei cseremisz fordítója, mind általános míveltsége, mind az említett nyelvbeni jártasságánál fogva szíves előmozdítója lett a tudós magyar igyekezetének, különösen a nála levő cseremisz szógyűjtemények közlése által. S minthogy különben is Reguly megingatott idegrendszere mindenek előtt nyugodalmas helyet kivánt, Kazán odahagytával e derék archimandríta megegyezéséből az említett klastrom falai közt vonta meg magát, mely a várostól éjszaknyugot felé harminc versztnyire, erdőmagányban, egy szép tó mellékén fekszik, cseremisz falvak közepett. Ezek egyikéből szerzett magának egy ügyes tolmácsot is, kinek élő segedelmével e stúdiumok szokott buzgósággal űzettek, noha egészsége a szellemi eről-

tései az orosz cs. akademia Bulletinjében s a pétervári német újságban.

tetés megújítása által oly szenvedővé lett, hogy szinte az élet is el látszott őt gyakran hagyni akarni. Haja is ez időben hullott el úgy, hogy már csak halántékait fedezé. Ennél fogva koronként kénytelen volt legalább csak egykét napi szünetet engedni magának. De ő minden áron meg akart felelni utasításának, fogytán levő költsége pedig sietést parancsolt. Május közepén azonban ismét szebb kilátás nyílt. Időközben t. i. a magyar akademia kisgyűlése, az igazgatóságtól nem reménylhetvén többé Reguly pártoltatását az intézet pénztárából: a titoknokot köz aláírás nyitására hatalmazta fel, melynek sikere új segedelmeket[78]), de egyszersmind új kötelességeket hozott. Reguly hanyatló egészsége dacára, hazafiúi örömmel és készséggel határozta el magát a déli vagyis volgai finnek kibuvárlását a mordvínok és csuvasok meglátogatásával kiegészíteni. A nyájas hírre eleinte testi állapotja is üdűlni kezdett: annyira függött ez nála a lélek kedvező vagy borúlt hangulatától. „Tíz nap előtt még fekve dolgoztam, írá május 15., s most ismét oly erősnek érzem magamat, mintha régi könnyüségemet és erélyemet nyertem volna vissza, mely további munkáim nyomos folytatására oly szükséges.“ De megrendűlt erejének e fellobbanása, fájdalom, nem vala tartós, sőt gyengélkedése, koronkénti hullámzással

[78]) Ezen az akademia által nyitott aláíráshoz, mely közel ezernégyszáz pengőt jövedelmezett, magok az akademiai tagok több mint 300 s az utazó szülötte megyéje Veszprém 250 fttal járultak.

bár, folytonos kísérője maradt hű szorgalmának. E szokott, semmi bajtól nem csüggedő szorgalom gyümölcse a cseremisz nyelv birtokába-ejtésén kivül nyelvbölcsészeti nézeteinek teljes felderülése volt, miről május 27-dikei levelében így nyilatkozék: „Most már a nyelv természetéről általában jóformán tisztában vagyok magammal, s azért oly könnyen foly munkám, hogy a vogulok közti hosszas tartózkodásom alatt a természettől elvont rendszerem fonalán két hónap alatt annyit bírok tenni, amennyit ez előtt ily helyesen és ily teljességben fél év alatt alig.“ Cseremisz stúdiumai bevégzése után július elején elhagyta Kazánt, s a csuvasok és hegyi cseremiszek közt, különösen Kozmodemianszkban, egyideig mulatván, *Nisnij-Novgorodba* érkezett, melynek alkormányzója a belügy-minister utasításából őt a kerületi hatóságoknak lelkesen ajánlotta. Egy heti pihenés után e kormánymegye belsejébe rándult a *mordvinok* közé, hogy a finn törzsökök e legdéliebbikének életmódjáról s állapotairól élő szemléletet nyerjen, s magának a hely színén alkalmas tolmácsot szerezzen. „E cél elérése után vissza kivánok ismét a városba térni — írá Fraehnnek július 23-dikán — mert itt, hol némi elszóródásom is találkozik, legalább a rám nézve felette tanulságos fővásár alkalmával, reménylhetem, miszerint munkálkodásim azon lassúbb és csendesebb folyamatot veendik, mely erőimhez levén mérsékelve, tán ismét felépülhetek.“ A mordvinok közti utazás tetemes bajok és kedvetlenségekkel volt összekötve; azon felül célja is csak részben éretett el, miután az

épen a mezei munkák fő idejébe esett, mely alatt az egész nép, lakjaitól távol, szerte a szabadban volt elszórva. Mindamellett csakhamar találkozott egy derék tolmács az *erzek* (nyúgoti mordvínok) törzsökéből, kinek segedelmével Reguly rövid időn teljesen elbirtoklotta az erz nyelvjárás alaktanát. De minél mélyebben hatott annak ismeretébe, annál világosabb lett előtte, hogy az erz nyelvjárás az orosz befolyás miatt vizsgálatai számára elégtelen s nem tiszta anyagot nyújt. Elhagyta tehát az erzek vidékét, s a Moksa mellékére utazott a penzai és tambovi megyék éjszaki részeibe, hol reményéhez képest csakugyan tiszta mordvínságot talált. Megtartván, a két nyelvjárás folytonos összehasonlíthatása végett, erz tolmácsát, szerzett egyet a moksai törzsökből is, s azokkal Nisnij-Novgorodba tért, hol szenvedő egészségének is jobban viselhette gondját. Érezte t. i. hogy munkálkodásai nyomosabb folytathatása végett leginkább nyúgalom s némi kényelemre szorúl. Itt volt szerencséje a birodalmi bánya-főigazgató Tschefkin által Leuchtenberg hercegnek bémutattatni, ki vele utazásai célja s folyamatjáról hosszasan társalkodván, őt, hogy Pétervárt is meglátogassa, nyájasan felszólította. Ez alatt à mordvín nyelvvizsgálatok végök felé haladtak; a csuvasoknak azonban további költség hiánya miatt el kellvén maradni, visszatérésre készűlt, mely Baer javaslatához képest Pétervár felé volt tervezve.

XXV. Ekkor, s épen jókor érkezett Novgorodba Reguly ügyének ismét újabb phásisba léptéről a váratlan hír. T. i. a magyar akademia 1844-ki felszólítása,

melynek kezdetben nem megvetendő sikere mutatkozott, megszűnt volt hatni; s e sorok íróját aggodalom fogta el egy annyira szükséges második pétervári múlatás s a haza-jövetel eszközeinek mikép előteremtése iránt. Még *egy*, az egyleti út állt nyitva. Megalkottatott tehát 1845-nek elején a „Reguly-Társaság", mely teendőjeűl tűzte részvények s egy „Reguly-Könyv" kiadása által annyi pénzt csinálni, hogy utazónk két évre fedezve legyen, mely idő alatt a gyűjtött anyagok Pétervár att mint ily munkálkodásra alkalmasb helyen feldolgoztassanak, a magyar akademiának bemutatandók, s a hontérés is eszközöltessék [79]). Reguly e hírt augustusban vette, melyből nagy vállalatának becsülettel befejezhetését biztosítva látván, a legteljesebb megnyugvást érezte. Ekép lehetővé volt téve, miről ő fájdalommal mondott vala le Kazánból eljöttekor, a *csuvas* nyelvnek is a nép közti megtanulása, s így a finn nyelvkörnek egy nagy fontosságú tagjával kiegészítése: de változó egészségének meggondolásában egyideig habozott, míg a végzet intését

[79]) Az egyesület e két év mindenikében ezer pfttal kívánta utazónkat segíteni. Bevétele 1432 pftot 45 krt tett, melyből 1846/7-ben kilencedfélszáz ment kezéhez, a többi a „Reguly-Album" előállítására fordíttatott, mely azon mértékben fogta őt saját áldozataiért kártalanítani, amelyben a közönség részvéte a könyv megvevése által mutatkozik vala. Az egylet kétségkivül többet, sőt a mint a dolog eleinte indúlt, sokat tehetett volna; de Reguly, betegeskedése közben sokáig hír nélkül hagyván az egyletet, ez a segedelemgyűjtést nyomosabban nem folytathatta.

látván e váratlan fordulatban, magát a hatvan mérföldnyi új útra csakugyan elszánta. Befejezvén tehát mordvín dolgozásait, Nisnij-Novgorodtól novemberben bucsút vett, a csuvasok közé ment, a 1845—6-ki telet pedig csuvas tanulmányai szerkesztésében *Kazánban* töltötte, honnan 1846. jan. 18-dikán már ezeket írhatá: „Csuvas munkám nagyjában t. i. a nyelv vázolása a beszéd minden részei szerint kész, s már most csak az egésznek összeállítása s helyesírási átjavítása van hátra." Ezen is átesvén, az idő kinyíltával, úgymint martiusban *Civilszk*-be ment, egy a csuvas földön fekvő kerületi városba, hogy innen mint egy középpontból a nép közé ki-kirándulván, dolgozásait a népnél verificálja, az anatri csuvasok nyelvjárását hasonlításaiba felvegye, s anyagait kiegészítse. Ezeknek csakugyan szerencsés bevégzésével, május végén újra a cseremiszeket vette elő, s ebbeli dolgozásait ismét a raifai kolostorba vonúlva tökéletesítette. Hasonlót teljesített a gornie cseremiszeknél Kozmodemianszkban, hol szinte másodszor állapodott meg, s a Szúra-melléki csuvas nyelvjárás körül *Jadrinszk*ben. E többszöri útai különösen az által lettek szükségesekké, mert a finn nyelvcsalád több és több ágaival ismerkedvén meg egymásután, nyelvbölcsészeti elveinek alkalmazása időnként új meg új revisióját és megalapítását követelte az életből szedett nyelvanyagoknak. Ily lelkismeretes és gondos eljárás után teljesen tisztába jutván rendszere s e nyelvek természete körűl: vég bucsút vett a volgai finnektől is, s Nisnij-Novgorodon és Moszkván keresztül

aug. 25-kén, közel három évi távollét után, Sz.-Péter-Várába érkezett.

REGULY ISMÉT PÉTERVÁRT, ÉJSZAKI NÉMETORSZÁGBAN, S HONJÖVETELE.

1846—9.

XXVI. Az ekép bevégzett, s eredményei tekintetében szerencsésen bevégzett keletéjszaki út után Balugyánszky titkos tanácsos nyílt karokkal fogadá érdemben és hírben gyarapodott földiét petershófi nyári lakában, hol ez egy hónapot óhajtott nyúgalomban s a barátság nyájas örömei közt töltött. Már Németországba készüle, hol barátjai javaslata szerint, rokon irányú férfiakkali eszmecsere közt kivánta vala nagy vállalata harmadik phásisát, az eredmények feldolgozása közben leélni: midőn a pétervári Geographiai Társaság és különösen Köppen és Struve arra kérék, hogy az éjszaki Ural vidékén gyűjtött földrajzi adatait Péterváratt dolgozná fel, miután Német- és Magyarországban az e munkára netán még szükséges segédeszközök meg nem szerezhetők; s különben is e vidékek részletes ismerete sehol oly érdeket, mint Péterváratt, nem gerjeszt. Azonfelül a Geographiai Társaság kellő műtani erőket is ajánlkozott rendelkezése alá adni. Ezen tekintetek s azon hálatartozás, melylyel magát Oroszországban kormány, intézetek és egyesek iránt lekötelezve érzé, győzvén rajta, elhalasztá utazását, s a kivánt földabrosz dolgozásához

fogott. A munka lassabban folyt, mint adatai pontossága s eleven intuítiója mellett egyelőre reménylette. Az előadandó tartomány t. i. tizenkét szélességi fokot tölt be, s így dél-éjszaki irányában száznyolcvan georgr. mérföldre terjed. E roppant területen felette kevés vala az ismeretes, s még kevesebb a helyesen meghatározott pont; helyben késztilt saját abroszkái száma nagy, az ezekhez tartozó adatok és jegyzéseké még nagyobb, a szükséges combinátiók és számolásoké töménytelen. Ehez járult elgyengült egészsége, mely napjában csak néhány órai munkálkodást engede. És így Regulynak ez első munkája csak 1847. január végén készülhetett el. Áll az egy abroszból, mely tizenhat nagy-negyedrét lapot tölt be, s egy ehez tartozó magyarázó szövegből [80]. Az előterjesztett földterület az éjszaki szélesség 58—70. s a keleti hossz 72—89. fokai közt terjed el, több mint ötszáz helyiséget mutat fel, a föld népe, tehát a vogulok, osztyákok és szamojédek elnevezéseivel; gondosan kitűzi a külön népségek, különösen a vogulok, osztyákok, szirjének, szamojédek és tatárok; úgy a földmívelés, marhatenyésztés s az erdőségek határvonalait; felrakvák mindenütt a bejegyzett pontok egymástóli

[80]) Egyetlen példányát, mely eddig hazánkba jutott, e sorok írója a szerző küldeményéből 1847. november 8-dikán a magyar akademiának mutatta be, s az e címet viseli: *Ethnographisch-geographische Karte des nördlichen Ural-Gebietes*, entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844 und 1845, von Anton von Reguly. St. Petersburg, 1846.

távolságai orosz versztek szerint; részletesen előtünteti az Uralnak egész a Jegestengerig nyúló ágait és kúpjait, valamennyinek neveivel együtt, úgy a nagyobb-kisebb folyókat s hegyi vizeket, az egyes egyházakat és falvakat, sőt a szarvaspásztorok és vadászok viskóit, a kocsiutakat, ösvényeket s a csónakvontató utakat is, végre a szerző saját útirányát, itt-ott voltának dátumaival együtt. E roppant műről, mely egy egész utazó társaságnak is becsületére válnék, a szentpétervári német újság habozás nélkül bevallja, hogy „azok előtt, kik az Uralvidék abroszain eddig létezett s most már betöltött ürességet ismerik, nem lehet többé kétséges, *miszerint Reguly, e munkája által, Oroszország ethno- és geographiájában egy terjedelmes terra incognita fölfedezőjévé lett.*“ [81]) És csakugyan: alig jelent meg e földkép, az orosz tudósok nem késtek e fölfedezéseket abroszaikba felvenni. *Köppen* ebből népesítette meg az általa kiadott ethnographiai abroszát Oroszországnak; ebből gróf *Keyserlingk* geologiai munkájához ragasztott földképét Pecsóra vidékének; ebből *Islavin* a szamojédek földét előterjesztő abroszát; s ez vétetett fel legott úti kalauzúl az urali utazó küldöttség által is. Reguly pedig hálája e zálogának általadása után, „kísérve a legbensőbb részvétnek emlékezetétől, melynek orosz földre léptétől fogva svédek, németek, lengyelek és moszkáktól sokféle jeleit vette“ (ezek az idézett pétervári

81) St. Petersburger Zeitung, 1847. 20. sz.

lap szavai), az éjszaki nagy birodalom fővárosának 1847. február 3-dikán vég búcsút mondott.

XXVII. Octóberben 1846. Reguly legközelebbi feladása előrajzát velem e sorokban közölte: „Elhagyván Pétervárt, utamat egyenesen Németországba veendem, s nyughatatlansággal várom egészségem óhajtott javúltával az időt, melyben nyelvészeti munkálataimat ismét megkezdhetem; és csak akkor térek hazámba vissza, miután első munkámat az akademiának be fogtam küldeni.“ E feltételében mindazáltal ismét egészségi állapotja által gátoltatott. Földrajzi munkája t. i. fáradságosabb volt, hogysem mellette e téli hónapokban épűlhessen. Hiszen sokalakú bajainak alapja épen azon beteges izgékonyság volt, mely a folytonos lenyomó kedélymozgalmak, szertelen lélekfeszítés és zordon égalji befolyások összemunkálásából eredvén, majd ideges fájdalmakban, majd kimerűltségben s a teng-élet hanyatlásában, úgy az altesti változások sokféle nemeiben nyilatkozott. Ily állapotban a legjobb gyógyszer alkalmasint a haza jövetel lett volna. Az övéi körében, családi örömek közt, gondtól menten, a hosszas munkáktól kinyugodva néhány hónap alatt az épség nemtője bizonyosan betért volna a rég elhagyott testbe: de az ő eltökéltsége állott: csak kész munkával kezében lépni ismét hazája földére — s így ott kereste föl elveszett kincsét, hol azt nem találhatá: *Gräfenberg* gyógyintézetében. E perctől fogva Reguly élete nem egyéb mint egy, folytonos hullámzás közt változó kórtörténet, melyre már azért is fátyolt vetünk, minthogy két éven

át minden szellemi munkálhatástól megfosztva, éltének legszomorúbb és dicstelen időszaka. Minden ami ez időből kiemelhető, ennyiből áll. 1847. májusban volt öröme az említett gyógyhelyen gyakran megfordúlhatni a szintoly dicső mint szomorú emlékezetű Széchenyi István jeles neje társaságában, ki akkor szinte Gräfenbergben múlatott; ott látta őt a gróf is először, s őt minden módon kitüntette. Septemberben ismét enyhülést érezvén, szíve régi vágyát többé el nem némíthatta, s rövid látogatásra *hazájába tért.* Szüléinél Pozsony vármegyében két hétig múlatott, innen lerándult *Pestre*, hol *october* 14-dikét *töltötte*, többnyire nálam, néhány megbizott ügybarát körében: mert még most, sem az akademia, sem az őt pártoló egylet tagjai által, miután puszta kézzel jött, láttatni nem akart. Azon arckép, mely az „Album"-ban áll, szinte az nap készűlt. Vissza Zirc, Győr, Pozsony és Bécsnek menve, hol a felség s a főhercegek kegyelmesen fogadták, november 9. *Berlin*be tért, hogy itt már megújúlt erővel számos munkái rendezése és simításához fogjon. De a legelső feszűltebb foglalkodás újra viszszahozta a nem kiirtott, csak elnémított bajt, s Reguly most a hasonszenvészethez folyamodott. Siker nélkül maradván ez is, 1848 tavaszával *Lehsenbe* utazott, egy mecklenburgi kis városba, hol Dr. Stein gondviselése alatt más nemét használta a vízgyógynak, mely mellett annyira jutott, hogy ez időben velem is már nem ő, hanem orvosa levelezne. Ezen, mint bátran állítom, a helytelen orvoslás által fentartott s részint tán előhozott szenvedések (krisiseknek nevezik ők) okozák,

hogy Reguly 1848. június 13-kán a magyar királyi közoktatási minister által a pesti egyetemi könyvtár első őreűl neveztetvén ki, hivatalát akkor el nem foglalhatta. De végre szülői által is a külföldi orvoslással felhagyásra hatalmasan ösztönöztetvén, Lehsent elhagyta, s 1849. május 3. *Pozsonyba érkezett.* Az ottani császári katonai hatóságnál gyanút támasztott egy magyarnak külföldről oly időben hazájába térte, midőn a magyar fegyver győzödelmes volt; és nyelvész hazánkfia mint vélt politikai ágens fogságba vitetett. Tíz nap múlva azonban, sikerűlvén az alaptalan gyanu elhárítása, szabadságát visszanyerte, s szüléihez vonúlt, hol egészsége is, mely a két éves gyógybánás által szenvedett inkább mint épűlt, a léleknyugtató körben végre valahára visszatért. És így Reguly tíz évi távollét után f. évi september vég napjaiban ismét Pestre jöhetett, elfoglalni hivatalát, mely irányával és vágyaival annyira találkozék, s reá nézve óhajtott és érdemlett életrév vala, tőle pedig gyarapodást és díszt veendett. De november 12-kén az egyetemhez tett ministeri kinevezések megsemmisíttetése mondatott ki *).

EREDMÉNYEK.

XXVIII. Az olvasó, ki figyelemmel követte elbeszéllésünket, ennek végére jutva kétségkivül a nyert

*) T. i. a német kormány által.

eredmények után fog kérdezősködni. Körülményes választ e sorok írója természetesen nem adhat: az túlhaladná egy ily rövid tudósítás határait; s különben is csak magától az utazótól, s ennek is nem valamely rövid emlékiratából, hanem munkái öszvegéből várható. De mely munkák azok, mik stúdiumai, gyűjtései és vizsgálatai gyümölcseit közlendik, röviden el kell mondanom. Az egész finn nép és nyelvcsalád, mely Reguly tanulmányai tárgyát tevé, négy fő csoportra osztható. A *nyúgoti finnek* főbb ágait — mert e felosztásban nyelvjárásokra (dialektusokra) nincs ügyelet — a sajátlag úgy nevezett finnek, a lappok és az esztek teszik; az *urali vagy jugri finnek* vogulok és osztyákokból állanak; a *volgai finnek*hez a cseremiszek, mordvínok és csuvasok, a *permi finnek*hez végre a permékek, votyákok és szirjének tartoznak. Az első három csoport valamennyi ágaival utazónk nem csak a létező minden segédeszközök áttanulásából barátkozott meg, hanem azokat, amint láttuk, köztök lakva és kelve eleven nézlet és önálló vizsgálatból minden viszonyok szerint igyekezett megismerni. És itt figyelmét a népek physikai, szellemi, társadalmi tekintetben, tartományaik, történetök, nyelvök és költészetök egyformán foglalkodtaták. Ehez képest mindannyi külön munkája terjeszti elő a vogul, osztyák, csuvas, cseremisz és mordvín nyelveket, alkotásukkal és szókincsökkel, azaz adva mindeniknek nyelvtanát és szótárát, folytonos tekintettel egymásra s a magyar nyelvre. E dolgozatok részint már csak az utolsó kezet várják; s megelőzendi őket

egy, a szerző saját philosophiai nézeteit a nyelvek szervezetéről általában kifejtő munkálat, mely a többi külön munkákhoz bevezetésűl szolgáland. Új s önálló feldolgozásban kivánja előterjeszteni a nyúgoti finn nyelveket is, szinte tekintettel a többi családtagokra s a magyarra; de itt a lexikális rész már nem külön munkálatképen, hanem csak a hasonlítás szükségei szerint lesz tárgyalva. Befejezi majd a nyelvészeti dolgozatok sorát a negyedik csoport nyelvei szintoly teljes kidolgozása mint az első rendbelieké; mert noha Reguly e három népet csak futtában látván, nyelveiket is csak idegen elődolgozatok után ismeri, de nyelveik, a szirjént kivéve, tudományosan még teljesen ismeretlenek, s az általa bírt eszközök kiadatlan anyaggyűjteményekből állanak. A nyelvészi munkálatokat a néprajziak egészítik ki. Ebbeli tapasztalásait és anyagait Reguly két terjedelmesb munkában fogja előterjeszteni; egyben, mely az öszves finn néptörzsököt ismerteti; s egyben, mely a jugri finneket különösen tárgyalja, melynek részét azok költészetének bő előadása is teszi, a nép szájából nagy számmal gyűjtött énekekkel, nem csak az eredeti szövegben, hanem sorközi fordítással és némelyek nótáival együtt. E néprajzi munkában is gyakor tekintet van a mi nemzetünkre. Végre szándéka Regulynak utazásai egész körét, folytonos elbeszéllésben, előadni, mely munkában egyszersmind a nagyobb mivelt közönséggel is kivánja tudományos fölfedezései eredményeit közölni. Mind ezekből, úgy hiszi utazónk, a finn-magyar kérdésre teljes világosság derülend, s a

rokonság a valósághoz képest nem közvetlennek, deigen közvetettnek fog elismertetni. Szerinte t. i. a *közép-ázsiai* vagy mint szinte nevezik, az uralaltáii, *nyelvek osztálya hat* nagyobb kisebb *nyelvcsaládból áll,* melyek: *a mandzsu, a mongol, a török-tatár, a szamojéd, a finn és a magyar.* Ezek minőségileg úgy viszonylanak egymáshoz, mint az indo-európai nyelvosztály egyes tagjai: az ind, a román, germán, szláv, celta és perzsa szinte egymáshoz, ámbár azok egymástól könnyen megfogható okokból távolabb állanak mint ezek. *De legközelebb a középázsiai nyelvcsaládok közől a magyarhoz csakugyan a finnek állanak,* s ezek sorából különösèn az urali finnek: *a nélkül mindazáltal, hogy a finn és magyar törzs közől egyiket a másiktól lehetne származtatni.* Addig is tehát, míg Reguly munkái megjelennének, tekintélyt tekintély ellen állítva, el fogjuk Schlözer és társai sejtelmeken alapvó tanaikat végkép utasítani, s egy magyarnak elfogúlatlan, nagyszerű fáradozásai eredményére támaszkodva, melyet egy szinte magyar nagy nyelvész, Révai Miklós, a tudomány egykori fejletlensége dacára ezelőtt több mint negyvenöt évvel oly helyesen előérzett, kimóndandjuk: mikép *a magyar, tagja egy roppant földirati kiterjedésű népségnek,* mely külön ágaiban, külön nevek alatt s külön időkben a históriai korok kezdete óta a világtörténetben gyakorta oly nagyszerűleg szerepelt, mely lángkardját az ismert fél világon átvillogtatva, majd Ázsiát, majd Európát megrázkodtatá, a világ legnagyobb birodalmai közől némelyeket eltemetett, egyebeket meghódított, nehá-

nyat megalkotott; mely a keleti Nagyoceántól, egyfelűl a Jeges s az Éjszaki-tengerig nyújtotta ki gyökereit, másfelűl hatalmát egész a Nílusig terjesztette;— ami pedig kebleinket méltán emelheti: *a magyar e régi és roppant fajnak legnemesebb ága*, mely t. i. nem csak rontott, de épített is, nem csak hódított, de fenn is tartott; mely polgárisodott népek közepett ezer éves állodalmat alkotott, azt a míveltség minden jótéteivel megtermékenyítette, s midőn népi és kari különbség nélkül önkényt közössé tette határai közt az igaz szabadságot, az emberiség legmagasb fokára hágott, s ez által magát nagy faja minden ágai közől örök megmaradásra leginkább érdemesítette!

XXIX. Az akademia érdemlett részvéttel fogadta 1847-ki egyik novemberi népes gyülésében a titoknok áttekintő értesítését Reguly öszves útjairól s ezek általános eredményeiről, mely alkalommal a Reguly által sok gonddal és költséggel összeszerzett *ethnographiai gyűjtemény* is fel vala a gyülési teremben állítva. Ennek alkotó részei: 1. különféle ruházatok; különösen lapp, szamojéd, vogul, osztyák és mordvín, férfi és női, szőrme (pelz), vászon, gyapju és csalánvászonból készűlt felső és alsó öltönyök; fejkendők, kötények, cipők, különféle ékszerek. E darabok, kivált a nőingek, részint igen cifrák, nagy gonddal és ügyességgel kivarrottak, némelyeknél a színek összeállítása s a rajz (dessein) csínos ízlést tanusító. A lapp s némely vogul szőrmés ruhát ezek közől maga utazónk viselt. 2. Bábok, nevezetesen szamojéd és cseremisz, férfi és nőalakok. 3. Minták,

u. m. vogul, cseremisz, osztyák és orosz lakok, szánok, korcsolyák, ívek, hállóké. 4. Fegyverek: sokféle nyilak s ide tartozó eszközök. 5. Egy valódi vogul lant (sangur), s egy valódi osztyák bálvány. 6. Régiségek: cserepek, vogul érckép, pénz; csúd sírokból került darabok. 7. Különféle csont-, állat- és ásványtani tárgyak, úgy kövűletek is, részint igen nagy becsűek. Reguly e küldeményt azon óhajtás nyilatkoztatása mellett ajánlotta az akademiának, hogy ha ez fel nem kivánná állítani, az a nemzeti muzeumban tétetnék le, mi csakugyan így is történt. Nem szükség említenem hogy e gyűjtemény, bár nem tetemes, mégis a maga neméban egyetlen a mívelt Európában; s méltónak tartom, hogy annak tárgyai kivétel nélkül mind lerajzolva, részint színes nyomatban közzé tétessenek, akár Reguly útleírásában, akár az akademia Évkönyveiben. Mennyivel biztosabb közlemények volnának ezek azon másolatoknál, melyeket némely nagy nevű utazók munkáikba részint futólagos látás, részint csak elbeszéllés után készített a rajzoló.

XXX. Elbeszélltük s röviden méltányoltuk is a finn-magyar kérdés állapotait s állását azon időben, midőn Reguly lépett e mezőre; hadd említsem még azon mozgalmakat is, mik Reguly vállalatával egykorúak, vagy ez által bel- és külföldön felgerjesztve az ő mozgatása eredményeinek tekinthetők. Az elsők közől mindenek előtt a köz tiszteletet oly nagy mértékben megérdemlő irodalmi Nestorunk *Fejér György* említendő, ki nemzetünk régiségeit tárgyazó elébbi irásaiban a magyar nép eredetéről, lakjairól, neveiről

értekezvén, 1840-ben egy bővebb munkát írt, melyben történeti úton a finn kérdésre is világosságot vet, s az atyafiságot határozottan elismeri, de nem úgy mint a külföldnek tetszett, hanem a finneket tartva éjszaki húnoknak[82]). *Bloch* Móric nyelvhasonlító úton indúlva, szinte még 1840. dec. 20-dikán tartott akademiai előadásában, a magyar és finn nyelvek rokonságát érintvén, különösen a szirjént vette vizsgálat alá, s róla azt állítá, hogy alig van nyelv, mely a mienkhez közelebb áll mint az: „nem csak, úgy mond, az általános grammatikai alakok, a hajlítás, a szóalkotás ugyanaz a magyarral, de a nyelv csínjának legkisebb szeszélyei is, amennyire a hiányos adatokból kivehető, megegyezők.“[83]) Itt említendő *Kállay* Ferenc magyar akademikusnak ide vágó munkálkodása is. E szorgalmatos nyelv- és történetbuvár már 1839 és 40-ben értekezett ismételve és bővebben nemzetünk régi lakairól, s azokat Hammerrel egyezőleg a volgai finnek földeire és Müller Ferdinánddal Jugriába tevén, e kérdést a földirati nevek gondos hasonlítgatásával derítette fel[84]). Utóbb Reguly vállalata, melyet kevés hazai tudós üdvözlött tisztább örömmel mint ő, arra

---

[82]) L. Aborigines et incunabula Magyarorum, ac gentium cognatarum populi Pontici, Pontus. Disquisivit Ge. Fejér. Buda. 1840. 4-r.

[83]) Nyelvészeti Nyomozások. Írta Bloch Móric. Buda, 1841. 16-r. a 13. lapon.

[84]) L. „A keleti nyelvek magyar történeti fontossága“ a magyar akademia Tudománytárában, az értekező osztály VI-dik kötetében; és: ‚Lebedias‘ ugyanott, VII-dik köt.

bírta, hogy általánosb figyelem és részvét gerjesztésére mind azt, mi e kérdés körűl nyelvészi, néprajzi s történeti tekintetben történt, összeállítá, e vázlatait részint a magyar akademia üléseiben terjeszté elő, részint a német philologusok bonni gyűlésének mutattatá be, s utóbb „Finn-magyar nyelv" helytelen cím alatt egy egészszé összesítve 1844-ben közre is bocsátá. Ugyanez évben Degérando, kit több tekintetben számítunk a mieink közé, lépvén fel a finn rokonság ellen [85]), szinte Kállay vette ezt védelmébe, s a ragyogó, de erőtlen fegyverrel megtámadt ügyet szerencsésen védte [86]). E mozgalmak gerjeszték fel *Bugát* Pál nyomozó kedvét is, ki magának egy jeles kis finn, eszt és lapp könyvtárt szerezvén [87]), komolyan s nem csekély szerencsével kezdte a finn nyelvet tanulni, s azt mind alaktani, mind lexikális tekintetben a magyarral összevetni. Az akademiában 1846. február 23-dikán tartott élő szóbeli előadása a törzsökrokonságra nem csekély világosságot vetett; s ha majdan nagyobb munkája, melyben ez összehasonlítás az említett két nyelv minden ízecskéjén keresztül lesz víve, megjelenendik, ez is kétségkivül nem keveset fog a tudománynak lendíteni. Egész teljében érezvén e derék tudósunk a finn tanulmányok becsét reánk nézve, már

---

[85]) L. fèlebb a III. fejezetben.

[86]) Az akademiában 1844. május 20. tartott előadásával.

[87]) Melylyel utóbb a m. akademia könyvtárát gyarapította azon kéréssel, hogy az a finn munkák rendes megszerzésével neveltetnék. A realisták ellenzették azt, és így csak a legfontosabb munkák vétetnek meg.

1844-ben, az akademiai aláirás alkalmával mondá ki, első s mindeddig egyetlen, egy finn tanszék Pesten felállítása iránti óhajtását, s feltevén hogy az Regulyra ruháztatik, annak felállításához alapítványi adalékkal is járult [88]. Évvel utóbb nyelvhasonlító egyletet indítványozott, melynek feladása leendett nyelvünknek minden ezzel érintkezett nyelvekkeli tudományos öszszevetése, de az még akkor nem létesűlhetett. Sajátmagának alaposabb kiképzésére finn tudósokkal levelezésbe lépett, s 1846-ban maga is Finnhonba szándékozott menni, de terve nem létesűlhetvén, Dr. Ingmannt, Anakreon finn fordítóját, nyerte meg vendégűl, kitől 1847-ben a finn nyelvben leckéket vett; s miután ez irányban a neki saját kitűréssel megjárta pályáját, legújabban a török nyelvet is felvette nyomozásai körébe. E sorok írója is foglalkodván egy ideig a finn nyelvvel, nézeteit az akademiában 1847. június 7. előterjesztette, s nyelvhasonlító úton igyekezett bebizonyítani, mit Fejér a nyúgoti finnekre nézve, történeti forrásokból tőn hihetővé, hogy a magyar nyelv, palóc azaz hún (régi) nyelvjárásában, az uraltői nyelvek anyja, ezek pedig amannak egytől egyig valóságos leányai. — És így nem csalódott *Baer* pétervári akademikus, midőn azon reményét fejezé ki, hogy „fel levén ismét költve Magyarországban a finnismus iránti

---

[88]) A hazafi-lelkű ajánlat így szól: „Máj. 29. Bugát Pál fizetett 5 ftot; szeretné azonban, hogy *Reguly még a távolban kineveztetnék a finn és evvel rokon nyelvek nyilvános tanáráúl,* és ennek akárhol leteendő tőkéjeűl ajánl *száz* pengő ftot.“

részvét, az a vizsgálatok hosszú sorát fogja maga után vonni“ [89]). Sőt ez irány éledez újra a finn földön is, s aligha nem Reguly ott voltának köszönhető a svéd *Kellgren* buvárlása [90]), mint Oroszországban *Baer*nek közbenszólása, ki anthropologiai úton indúlva, s némely történeti adatoktól látszólag támogatva, azon hypothesist állítá fel, hogy a magyarok egy uralkodó török törzsnek, őt uraló valamely finn törzsökkeli összeolvadásából állottak elő [91]), mely vélemény bővebb kifejtését *Kunig*, szinte pétervári akademikus, félig meg is igérte már, de ez igéretét aligha fogja beváltani valaha. Mert a *keleti* finnekről csak Reguly előleges tudósításából is, melyet elbeszéllésembe fölebb beszőttem, egészen más képet bírunk már is, mint amilyet a régibb utazók adhattak, kik azoknak sem nyelvét nem érték, sem életöket nem oszták úgy mint a mi utazónk, kitől ez ismeretlen éjszaki világról oly rajzot várhatunk, mely bennünket képesíteni fog ez egész, sok ágú néptörzsököt a maga totalitásában híven felfogni. Azzal aztán minden egyoldalú hypothesisnek mindenkorra eleje lesz véve.

---

[89]) L. Kurzer Bericht über wissenschaftliche Arbeiten u. Reisen . . . Petersburg, 1845 (a „Beiträge zur Kenntniss des Russ. Reiches und der angränzenden Länder Asiens“ IX-ik kötetében), a 253. lapon.

[90]) L. a II. fejezet végén.

[91]) L. a 89) alatt idézett munka 253—269. lapjait.

Légy tehát üdvöz, utazója a magas éjszaknak, hazád szent földén, melyet, szerencsésb mint hősi példányképed a Himaláya völgyeiben, annyi munka, fáradalom és szenvedés után, ismét megláthattál! Neked megadta a magyarok istene, hogy elveszett rokonaink hírét meghozzad: adjon erőt és kort, hogy hosszas munkádat be is fejezhesd, mely a tudomány világában nemzetedre fényt árasztand, nevedet pedig általadja maradékaidnak. A te fő jutalmad hazád javallása. — Hála és becsület a magyar akademiának, mely téged felkarolván, ereje szerint pártolt és segített; hála a haza fiainak, kik hozzájárultokkal nem engedék sülyedni már-már hanyatló ügyedet, és buzgó hála azon fejedelmi férfiú emlékezetének, ki abban a trónt is részeseddé tette. — De hála néktek is, áldozó szülői az önfeláldozónak; te pedig nagyszivű nő, méltó anyja ily ritka fiúnak! te fogadd a haza színe előtt tiszteletem, csodálásom kifejezését. Tanúja voltam fájdalmaidnak, midőn a bátor elszánást kalandosságnak bélyegezte a lelketlenség; küzdéseidnek, midőn kisszerű aggodalom e messzelátó terveket már-már meghiúsítá; búdnak, midőn szülötted sínlett és nélkülözött; reménytelenségednek, midőn annak jövője tűnt fel lelked előtt: de tanúja voltam anyai és honleányi fenkölt érzetednek is: te értetted őt egészen, s bizodalmad erőt adott fájdalmaid tűrésére; küzdöttél, s szerelmed áldozatokkal győzött sok akadályon; a sínlőben és nélkülözőben nem a magad hanem a haza gyermekét nézted, jövendőjét pedig arra az istenre bíztad, ki őt ezer

meg ezer mérföldön túl, hómezőkön és jéghidakon, oltalma ernyőjével fedezte. Anya, honleány és nő, méltó ki fiaddal élj! adja isten, hogy fáradalmai gyümölcseit megérve s fejét a hazai érdem cserkoszorújával jutalmazva lássad. — Annyi könynek méltó díja csak ez lehet!

REGULY UTÓLSÓ ÉVEI.

1849—1858.

(Írva 1868).

XXXI. Esdekléseink nem hallgattattak meg. Megtagadtattak tőle az erő és kor, életfeladatának megoldására, s anyja eltemette fiát, mielőtt hazája őt műveiben ismerhette.

Befejezésűl itt egy visszapillantás élte utólsó tíz évére, hogy e korirat, ha ez által alakilag életrajzzá nem válik is, mégis teljesen magába foglalja annak fő mozzanatait.

Reguly élete e vég időszakban ép oly szegény események és külső tettekben, amily gazdag vala ilyekben elébbi évtizede, s azért kevés szókban elmondhatók. 1848 junius 13-dikán, mint feljebb mondva volt, báró Eötvös József m. kir. cultusminister által az egyetemi könyvtár első őrévé neveztetvén ki, s

egyszersmind működései tekintetéből egyidőre a külföldön maradhatásra engedelmet nyervén, végre 1849 májusban haza jött. De a hon válságai közt húzódék beiktattatása, míg a katastroph is bekövetkezett, s a cs. teljhatalmú biztos b. Geringer Károly, november 12-kén „a forradalmi időszakban történt kinevezéseket semmiseknek nyilvánítván“, V. Ferdinánd király ministerei törvényes tetteiknek eltörlésével Reguly állása is megszűnt, mielőtt azt elfoglalta volna. Mindazáltal sikerűlt őt a tudománykedvelő biztossal megismertetni, s így Reguly általa 1850 január 25-dikén ideiglenesen, 1855 július 10-kén pedig gr. Thun Leó cs. közoktatási minister által valahára végleg, csakugyan kineveztetett. Ha itt a hivatalnokról volna szó, úgy elmondanám, hogy ő szigorú kötelesség-érzeténél, tudomány- s irodalomszeretetténél fogva, s képzékenysége segedelmével magát a könyvtártanban csakhamar kimívelvén, majdan e szak iránt szenvedélylyé fejlett hajlammal működvén, helyét díszszel betöltötte. De az olvasó itt a nyelvész Reguly működéseit akarja hallani, s ím e téren kezdődik életének azon lassan fejlődő tragikai fordulata, mely nyolc évvel utóbb halála által oly korai és váratlan befejezést nyert.

XXXII. Reguly harminc éves volt, midőn hazájába visszatért, hogy ifjusága és egészsége árán szerzett tudományos anyagait feldolgozza. De teste meg volt törve, lelkének erélye a hosszas és túlerőltető munka által kimerítve. Újra meg újra hozzá fogott volna roppant terjedelmű szerzeményei átvizsgálásához, hogy az annyi ágú keleti finnismus nagy rendszerét megal-

kossa; s mindannyiszor visszaijedt a tömegtől. Érezni kezdé, hogy hosszas betegeskedése alatt el levén tiltva a szellemi munkától, s ellankadván idegélete, elhalaványodtak azon benyomások is, melyeket útain és tanulmányai közt úgy vetett vala papirosra, hogy azokat majdan emlékezete segedelmével feléleszsze és kiegészítse. Nem volt képes. De érezve egyszersmind azon kötelezettséget, melyet a magyar tudomány irányában, nyert segedelmei árán, elvállalt, izgalmas gonddal várta szelleme önmunkás, előállító erejének, testi javulásával, megtérését: mit csak felfedező útain kezdett meg, felsőbb tudományos kiképzése folytatásának új hévvel neki feküdt. Első vonalban általános nyelvészeti és ethnographiai stúdiumaihoz fordúlt ismét; melyekhez később physiologiaiak, sőt a földrajz, annak újabb tudományos álláspontjára emelkedve, természetrajziak, a növény- és állatgeographia is járultak, így kivánva a népeket egészletökben, az égalj s a földhöz levő viszonyaikban felfogni, s ekép a néprokonsági kérdést minden oldalról megközelíteni. Gyönyörködéssel hallgatám eszme-közléseit, melyeknek kiterjedése, mélysége, s a felfogás szellemessége bennem nem ritkán örvendező megdöbbenést gerjesztének. Ő az ugor tőt, melynek legmagasb fejleménye neki a magyar volt, minden különbözései, de egyszersmind belső s azért szükséges egységében kivánta felmutatni. Kranioskopiai stúdiumaihoz csatolta végre a physiognomiaiakat, s hasonlítás okáért bevonta vizsgálatai körébe a hazai fajokat is. Megtanulván a fényképezést, a szűnidőkben néhány anthropologiai utat tett az alföldre, a palócok

közzé stb, melyeken mind arctani, mind fejméreti, de erkölcs- és lélekrajzi adatokat is szerzett; s jól emlékezem ez úton módosúlt s határozottan kifejezett azon meggyőződésére, mely szerint a magyar népségek minden ágai teljesen a kaukazi fajtához számítandók. E tanulmányai, melyek nyelvészeti hasonlításaira viszonyítva, az ethnógraphiai kérdést is megoldani segítsék, új aggodalmakat költvén bennem, szellemi munkássága mindennapi tanujában, hogy ily nagy kiterjedést adván készűleteinek, ily nagy és különnemű tömegekre növekedvén anyagai, ideggyengeségénél fogva nem lesz képes azokat megbírni: óvatos és kímélő gyöngédséggel gyakran a munkafelosztás szükségére figyelmeztettem, kértem hogy bizonyos egymásutánban igyekezzék tárgyát részletezni. Véleményem az volt, hogy eleinte csak ön nyelvészeti adatait állapítsa meg, egészítse ki, s hozza rendszerbe; majd ugyanazt tegye néprajzi tapasztalásaival; s ekép mind azt, mi csupán övé, terjeszsze elő kisebb nagyobb akademiai értekezésekben, hogy amit a tudomány csak tőle vehet, meg legyen a tudomány számára óva: azután ám fogjon ama rendszeres nagy munkához, mely sajátját, azzal együtt mit a tudomány már eddig bír, egységesen megalakítja.

XXXIII. Úgy látszék, az időről időre részvevő gyöngédséggel, de határozottsággal ismételt kérések nem maradtak siker nélkül. Egy ideig nem beszéllt feladatairól: gyanítani kezdém hogy elővette jegyzéseit, hogy keresi a gombolyag szálát, melylyel a legombolyítást megkezdje, s hogy majd csak meglep

azon közléssel, miszerint kellő közepében van a rég óhajtott munkásságnak — midőn egyszer, az éles szívfájdalom hangján megnyílik előttem, s magát saját kincsének felvételére tehetetlennek jelenti ki. Megilletődve bár vallomásán, mely feltételei és reményei sírja mellett tünteté fel őt, elrejtettem mély aggodalmamat, s „nem baj!" kiálték: tegyen ő is úgy, mint sok nagy hírű felfedező teszen, ki mással dolgoztatja fel fölfedezéseit, s kinél akkor élednek fel legbiztosabban a már-már elmosódásnak indúlt benyomások, midőn a munkatárs által egy és más iránt interpelláltatván, a részletek felé erélyesben fordúl a visszaemlékezés. Hét év óta ez vala a nagy ügyre nézve az első szerencsés perc: Reguly megragadta a mentő gondolatot, elhatározta így tenni; átadta vogul feljegyzéseit, felszabadítva hogy azokat Hunfalvy Pálnak adjam. „Megragadván az alkalmat — így ír Hunfalvy Pál, mert most már őt beszélltetem — mindjárt hozzá sieték, s arra kérém, hogy olvassa velem a vogul szövegeket, hogy megtanulhassam a nyelvet, mert csak azután lehetnék segítségére. Reá álla kérésemre Reguly, aki, ha néha elbeszélle is valamit úti kalandjaiból, még sem szereti vala közleni hozományait; s azon naptól fogva szorgalmasan olvasók a vogul mondákat. E foglalatosság felvidítá őt, s nagy munkakedv szállá meg. Fáradhatatlanúl kezdé rendezgetni szó- és nyelvtani jegyzeteit, *emlékezetei megújúlának, s úgy látszék, hogy testileg szellemileg felüdűl.* De ez a jó kedv csak az 1858. év tavasz-utóhaváig tarta." — T. i. az izgalom, mely a hévvel folytatott foglalatosság folytán gyenge

idegeitől el nem maradt, újra kimerítette erejét. — „Ezután megszűnék hozzám járni, folytatja Hunfalvy, avval biztatván engemet, hogy a nyári szűnidő alatt a budai hegyeken fog múlatni és épűlni, s majd őszszel megújúlt erővel folytatjuk a munkát. Én is nyárhóban falura menék, s ott nem sokára az a szomorú hír ére, hogy Reguly meghalt.“ 92) T. i. a budai Istenhegyen szerencsésen üdűlni látszó életet egy erős vérömlés eloltotta, hirtelen, váratlanúl, augustus 23-kán 1858. Ó mit éreztünk mí mindnyájan e csapáson, kik őt ismertük! Mert aki ismerte, tisztelte szerette is e nemes kedélyt, ez erkölcsi fenséget, melytől minden közszerű oly távol volt! S e hű, az élet minden viszonyai közt megbízható barát, e magas míveltségű, lelkes kedves társalgó — oda volt! — De nekünk itt első vonalban a tudóssal van dolgunk, s ehez kell visszatérnünk.

XXXIV. Igen, Reguly meghalt, de úgy szólván hogy új életre támadjon fel. Hagyományait anyja átadta az akademiának, s ez azok megfejtését, kidolgozását Hunfalvy Pálra bízta, ki erre maga volt hivatva azon az utolsó tél estvéin folytatott eszmecserék, valamint eszének mélysége, ritka nyomozó, elvonó és alkotó tehetsége, és azon páratlan tűrő és kitartó lelkesedésnél fogva, melyek őt a hieroglyphek és ékiratok megfejtői rangjába iktatják: mert szövegek állának előtte, melyeknek kulcsa nagyobb részt Reguly agyával együtt a föld alatt porladozik. — Az első, szinte megdöbbentő eredményt az 1859-diki Értesítő IV. füzete

92) L. Reguly Antal Hagyományai, Pest 1864. az Előszóban.

hozta: „*Egy Vogul Monda,* vogul nyelvtani és szótani kísérlettel,“ új világot hintve hasonlító nyelvészetünk mezejére; s azt követte öt évvel később: *A Vogul Föld és Nép,* mint „Reguly Hagyományai“ első kötete (M. Ak. Évk. XII. köt. Pest 1864), melyben, a kérdés előzményeinek kimerítő tárgyalása után, felfedezőnk utazásai és tartózkodása a vogulok és osztyákok közt, a vogulföld s a nép életének leirása, a vogulok szellemi maradványai, ú. m. hitregéi, vallási szertartásaik, társadalmi emlékezéseik s énekeik, az eredeti nyelven és fordításban adatván, a vogulok viszonyai a magyarokhoz fejtegettetnek, nyelvészeti és történelmi bizonyítékok kíséretében. A második, munkában levő, kötet a vogul nyelvtant és szótárt fogja hozni. Ezekkel a magyar hasonlító nyelvészet legerősb alapja le leszen téve. — Másik részét Reguly maradványainak *a csuvas, cseremisz és mordvin* nyelvadatok teszik, melyek a már megvolt anyaghoz nagy becsű adalékokat képeznek. Az akademia szerencsés volt kebelében ezek kidolgozására is egy szintoly készűlt, mint kitűrő erőt bírni *Budenz József*ben, ki azt örömmel felvállalván, az, öt év alatt a következő munkákban létesűlt: I. *Csuvas Nyelvészet:* 1. „Csuvas közlések és tanulmányok I. II. III.“ szerény cím alatt a nyelv teljes grammatikája (Nyelvtudományi Közlemények, kiadja a M. T. Ak. I. II. köt. Pest 1862, 3). — 2. Reguly Csuvas Példamondatai (u. ott. II. k.). — II. *Cseremisz Nyelvészet:* 1. Erdei Cseremiszség (Reguly Cseremisz Mondatai s egyéb nyelvanyag); 2. Cseremisz Tanulmányok, I. II. (u. o. III. IV. k. 1863, 4.). 3. Erdei és Hegyi-Cseremisz

Szótár (u. o. IV. köt. 1864), és külön is a külföld számára: Vocabularium Ceremissicum utriusque dialecti, Pest 1865. — III. *Mordvin Nyelvészet:* Mordvin közlések: 1. Erza-mordvin Mesék és Dalok, fordítással és nyelvészeti jegyzetekkel. 2. Reguly nyelvtani jegyzetei a moksa-mordvin nyelvről. 3. Moksa- és erza-mordvin (teljes) szótár (u. o. V. k. 1866).

XXXV. Ekkép egy évtized alatt majdnem befejezve látjuk azon nagy épületet, melyhez egy ritka ember, ifjusága, mondhatni élete feláldozásával hozta meg a magas éjszakról s a Volga mellékeiről az anyagokat; s melyet két rokon szellem, eléggé nem méltatható fáradozással s nem kevesebb elmeéllel, szerencsésen megalkotott. Általok Reguly dicsősége él nem csak a magyar, hanem az európai tudományban is: de mellette él azon két tudós érdeme is, kik nélkül az ő hozományai holt kincs fogtak volna maradni.

IX.

SZÉCHENYI ISTVÁN.

1791—1860.

(NEKROLÓG.)

Megjelent az Új Magyar Muzeum X. évfolyama IV. füzetében, 1860.

SZÉCHENYI ISTVÁN.

APRÍL 8. 1860.

S a népek millióinak
Szemében vérköny ül.

Egyikét a leggyászosabb napoknak jegyezzük be a nemzeti történet évkönyveibe. *Széchenyi István* megszűnt élni.

Akit egy egész nemzet sirat úgy mint őt, annak nagynak kellett lenni, a nemzetnek pedig méltónak reá.

S valóban nagy volt ő: nagy, lelkülete, intentiói, munkássága és sikereiben. Nagyságát ugyan csak a történelem fogja egykor teljes világosságában kimutatni; most még közelebb állunk hozzá, hogysem azt minden irányaiban áttekinthessük: mégis kötelességünk róla emlékezni, hálából őiránta, eszméltetés, tanulság, vigasztalás és bátorítás végett magunk iránt.

Azon kornak, melyben ő fellépett vala, csak külső eseményei voltak eddig történetírásunk tár-

gyai. Akkori politikai életünk megbírálása az erkölcsök, a gondolkodás, a közérzület ismeretét teszi fel, melynek kútforrásai még nincsenek eléggé átvizsgálva, közzé téve, s amit emlékezésből tudunk, töredékhalmaz, melynek összefüggéséről, értelméről még nem gondolkodtunk.

A nemzet politikája, azon sajátságos viszonyoknál fogva, melyek a magyar koronát századokon át egy korlátlan monarchia koronáival azonegy fejen egyesítették, védő, ellenzéki, gravaminális, szóval negatív, s mikor kellett, a tétlenség súlyával ható vala. A törvényhozás, a magyarnak eszmék iránti kész fogékonysága dacára, tartózkodó, félénk még szükséges- vagy igazságosaknak érzett reformok elfogadása s ajánlásában is, nehogy a kivánt változtatások közé nemkivántak is csúszszanak. Conservatív tehát *mindenben*, hogy annál biztosban conserválhassa az *alapokat* is, melyeken a szabadság és függetlenség nyúgodott. Ez volt a táblabírói politika, az éretlenség és rövidlátás gúnytárgya, de melytől az igazságos történelem nem fogja megtagadni azon érdemet, hogy csüggedhetetlen őrködésével fentartani, mérsékletével válságos percekben nem compromittálni, veszélyben visszavívni s megerősíteni értette az alkotmányt, s ekép fentartani a nemzetet is. Így 1784 után, így 1790, 1823, 1825-ben. De ez úton fejleszteni, a korok haladásaival előmenni nem lehete, vagy csak lassan s elégtelenűl. A nemzetiség ügyét is csak néhány jelentéktelen törvénynyel bírta támogatni, úgy ahogy. Az *alkotás* épen körén kivűl látszott fekünni. S műkö-

dése rendesen az országgyülések idejére szorítkozott, rendkivüli időkben az ezeket némileg pótló municipális térre. Ezeken túl *nem létezett politikai élet*, nem, amit csak ez táplálhat, igazi *közszellem;* egyedűl veszélyek idején keletkezék némi közérzület, s ez is csak egyes kockáztatott érdekek irányában, 's múlólag. Koronként pirító lankadás állt be: így a francia háborúk korában, úgy hogy e faj vele született nemességére csak a loyalitás számos tetteiről lehete rá ismerni. Ősei és utódai iránti kötelmeiről meg látszék feledkezni.

Az 1823. év eseményei felrázták a magyart veszedelmes álmából, s 1825-ben új biztosítékokkal sáncolta körűl alkotmányát. A reform kérdései, valamint 1791, úgy 1825 után is nagyobbára „rendszeres munkálatokba" temettettek. A nemzetiség kérdése újra szép szónoklatoknak lett tárgyává; institútiókra nem volt — — pénz!

Ekkor lépett elé Széchenyi. Első tette áldozat volt, mely bámulásra s örömkönyekre ragadta a nemzetet. Az akademia felállt. Megkezdette a főtáblán tettleg a magyar nyelvvel élést, s első ada kifejezést rövid szónoklatokban s alkalomszerű kitérésekben eszméknek, miket főrendi fülek e helyt még nem hallottak. Egy új kor kopogtatott benne a régi szellemű ház ajtaján. . . . . . De nem írok történetet, sem életrajzot; hanem csak is nekrológot.

Még ez országgyűlés alatt, Pozsonyban, alkotta meg a lóversenytársaságot. Legtöbben egy angol erkölcsű gavallér külföldieskedését, majmolásait, né-

melyek legfelebb egy huszárkapitány katonás szenvedélyét láták benne. Senki sem sejtette azon messzelátó számolást, mely vele ez institútiót életbe hivatta. A személyes hiúságot és ragyogni-szeretést *áldozatokhoz szoktatni;* a könnyebben költő mint szerző magyar birtokosban, kiben a haza fentartása szilárd oszlopait látta, nyereség- tehát *szerzésvágyat költeni*, mely végtire az öszves gazdaságra átvíve, gondolkodásra, *okszerű munkásságra* vezetendett a more-pátrió hanyaglás helyett; az anyagi érdekek fontosságára vívni ki a köz figyelmet, mert csak ezek virágzása nyújt *eszközöket* a szellemi érdekek virágoztatására, a *míveltség* fokozására, *a közjóhoz tettleges járulhatásra;* új tért nyitni a már hanyatló magyar *lovagias erkölcsöknek;* felrázni pangásából a *köznépet* egy nemes passió felköltésével, s alkalmat szerezni nekie, mely által észrevétlenűl a főrendűekhez közelíttessék ne csupán jobbágyi és adófizetői viszonyban; az *egyesületi szellemet* felkölteni, s mindenek előtt oly tárgyat tűzni ez elibe, mely lehető legtöbbeket vonzva, az egyesületi életet velök megkedveltesse; *concentrálni*, azaz Pestre vonni, kezdetben legalább egyszer esztendejében s múlólag *az aristokratiát* — s hány magyar főúr látta hazája fővárosát először a pesti lóversenyek alatt!!

Ezzel összefüggőleg, s azon cím alatt hogy az előkelő és vagyonos rendeknek a fővárosban kényelmi s élvezeti módot szerezzen, *casínót* alkotott, nemzetit, azaz melynek az *ország* minden vagyonos s előkelő embere tagja legyen — mi mellett nem a billard s

hírlapszoba, azaz egy jobbféle zárt kávéház eszközlése lebegett előtte, hanem *egyesülése* az egymást nem ismerő hazafiaknak, összesimúlása a különböző mívelt karokbelieknek, a *magyarságnak* parkétes teremekbe bévitele, eszmecserére alkalom-adás, melynek tárgya kezdetben társasági élvek, majd anyagi, politikai érdekek, s *közszellem*, köz érzület, véleménysurlódás útján *közvélemény fejlesztése* . . . . . . Ezek voltak a célok, mikre Széchenyi egy a köznapi elmék által legfelebb úri passiónak nézett tárgy életbe-léptetésével s nemzeties társaskörök megalkotásával törekedett. Leírhatatlan azon tevékenység, melyet e kimondott s ki nem mondott célok létesítésében személyes járáskelés, levelezés, oktatás, izgatás, az ügybe-bevonás, személyek s érdekek kiengesztelése körűl kifejtett! S a példa — melynek hatására számolt, s valljuk meg, e nemzetnél méltán, és sikeresen számolt — hatott: a két haza minden pontjain, hol néhány mívelt ember együtt lakott, felálltak casínók, olvasó társaságok, s egyetemesítették azon éredményeket, miket a középponti, a nemzeti casínó itt mutatott fel. Nem volt eszme, mely ez úton rövid idő alatt közbirtokká nem válék, nem volt nemzeti érdek, mely iránt a részvét a nemzettestet ez úton ne hatotta volna által.

Időközben jött a **Hitel**, Széchenyi politikai bölcseségének s fenkölt lelkének e nagy tette! Korszakos esemény, nagyobb hatású egy nyert nagy ütközetnél, egy kötetnyi törvénykönyvnél. Nem becsűlöm túl

a jelenetet. De kortársa és csendes tanúja én is e pályának, ismétlem: Széchenyi azon működésével, melynek kátéja a Hitelben s azt kiegészítő **Világ**-ban van letéve, **Magyarország politikai, nemzeti, míveltségi életének egy új korszakába lépett,** különbözőbe lényegesen a megelőzőtől, alapjára a következőnek. A magyar, s a magyar nemzet, más *Széchenyi óta és által* mint volt, s bizonyosan más, mint nála nélkül lett volna. Nem említem, mert nincs hely részletekbe bocsátkoznom, bár megérdemelné a kiemeltetést, hogy a *magyar nő hivatását a nemzeti élet*ben először ő mondta ki azon örök-szép Ajánlásban, melylyel ama reformi kátéját „honunk szebblelkű asszonyainak" adta át, mit azóta versben és prózában annyian mondtak el, s üdv e nemzetnek! nem siker nélkül. De érintenem kell, hogy itt mutatta ki bajaink első alapjaként szegénységünket, itt fejtette ki intézvényeink hibáit, vázolta ezek reformja szükségességét, itt fejtegette erkölcsi hibáinkat, sürgetve az *önismeretet*, itt nemzetgazdászati hiányainkat; itt vítatta fő teendőinkűl a polgári erény, nemzeti míveltség és *önmunkásság* kifejtését, az *egyesülés*ben találva fő eszközét az erkölcsi és anyagi haladásnak, amiért a társadalmi tért és útat sürgeté írásaiban is úgy, mint szóval és tettel.

Ez útakon készítvén elő a kedélyeket s elméket kor-követelte reformokra, s ezeket már a törvényhozás terére vinni kivánván, törvényjavaslatait a **Stádium**-ban tette le, melyeket a Hitelből indúlva *szoros rendszerben fejtett ki. Hiteltörvényszék, ősiség és fiscalitások eltörlése, általános birtokképesség, törvény előtti*

egyenlőség, nemtelenek önválasztott pártvédje, a házipénztáradó egyetemessége, közlekedési és vám-terhek egyetemes viselése, a közszorgalmat megakasztó intézvények eltörlése, magyar nyelv mint absolút státusnyelv, a helytartóság mint a fejedelmi szó egyetlen útja, és nyilvánosság — Ez az ő XII táblája. Az úrbéri *megváltást* már a „Hitel"-ben védelmezte. Alig van 1848-ig józan reformi pont, melynek csirája vagy formulázott kifejezése nem Széchenyitől származék: a lökést, mely egész addig terjeszté ki oscillátióját, ő adta.

Ezek mellett más anyagi és szellemi érdekek mellett is folyt munkássága szinte írásban, szóval a társas, megyei és országos téren, s tettel és kivitelben, mint: magyar játékszín, budapesti híd, vaskapu, gőzhajózás, óbudai hajógyár, újra lóügy, selyemtenyésztés, pesti rév stb.

Az alatt a negatív politika teréről általa a positívra átvezetett, a tétlenségből minden irányban pezsgő életre költött nemzet forrott, s nagy tehetségű, s szintoly lelkesedett, de kevesbbé higgadt elmék keríték kezökbe a mozgalmat. Széchenyi oda jutottnak látja vala nemzetét, hol nem sarkantyú többé, hanem fék kelle a különben örvendetes erőnek, nehogy a státusszekér lefelé hajtva összetörjék, nyakát szegve a hajtóknak is. Ezek által pedig a nemzeti mozgalom a reform és a forradalom határvonalán látszék ingadozni. Soha sem volt Széchenyi tiszteletesb, mint mikor sa-

ját eszméinek új és túlmenő növendékei ellen a nyílt harc terére lépett, oda vetve roppant népszerűségét; s a túlzók, s az ezek irányában a visszahatás törvényei szerint megerősödött conservatívok közt független helyzetet foglalva el, mint intő, mérséklő, s a forradalmi gerjedelmek ellenében a törvényes átalakúlás folytonos véde munkálkodott, csüggedetlenűl emelve a Sisyphus követ. E helyzetét a Kossuth Lajos ellen intézett „*Kelet Népe*" constatírozta; ez álláspontról óvta 1842-ki híres akademiai beszédében a nemzetet a *népiségi kérdés* minden túlhajtásaitól, az erkölcsi súly kifejtését sürgetve a kényszer helyett; valamint 1844-ben a magyar nyelv teljes kivívása után is újra, miután a diadalt nem törvény, hanem egyedűl erkölcsök biztosíthatják. Nem szorítkozott azonban az ellenpártok megerősödése és terjedése közben sem polemiai működésre: az *adó* kérdésének a megyékben megbuktával, az 1843—4-diki országgyűlés alatt tevé és fejté ki ama nevezetes inditványát egy, aránylag csekély *telekdíjból* (s ez a híres „két garas") kirekesztőleg országos célokra, vagyis egyedűl Magyarország szellemi és anyagi kifejtésére szolgáló, országos kezelés alá állítandó, *országos kincstár* iránt. Az 1844-ki országgyűlés után, mint a helytartó-tanács kebelében felállított országközlekedési bizottmány elnöke, a *Tiszaszabályozás* s egy teljes *országos közlekedési rendszer* előkészűletein fáradozván, az 1847/8-ki országgyűlés elibe terjesztett e két ügyben két jelentést, mik közől az utóbbi, a tervet s indokok kifejtését tekintve, a politikai bölcseség remekműve. Megelőzte

e kettőt, a nádor halála előtt néhány nappal, pythiai szellemmel írt *„Politikai Programm-töredéke"*, egyenesen Kossuth, és pártja, s *a* — *„forradalom" ellen intézve.*

S az 1848-ki átalakúlás — törvényes alakban, bár nem forradalmi eszközök nélkül — véghez ment. Széchenyi belépett a coalitiói ministeriumba, azt hivén, hogy belépése az Esterházy hercegével együtt, minden szavaknál inkább fogja a külföld szemeiben a törvényesség tekintetét ruházni e változásra, mi sok okból felette kivánatos volt; de nevelni az óramű mérséklő súlyát is. Azonban ily viszonyok közt szülemlett s oly viszonyok közé jutott ministerium, milyek ennek megszületésével egykorúlag észrevehetőkké lettek, nem igért tartósságot. Eme viszonyok hajtották Kossuthot oda, honnan nem volt szerencsés visszatérés. Széchenyi dictatúrát követelt a forradalom ellen, mert „salus reipublicae suprema lex": de azon férfiú, kit a fejdelem és nemzet egyező bizodalma a haza első tisztével felruházott volt, a költő szavai szerint:

> . . . *hű* vala, nem vala nagy.
>
> *(Kazinczy).*

Széchenyi esdeklései nem hallgattattak meg; a hazatért előtt csak *egy* borzasztó kép lebbent fel: a vérébe fúló Hazáé . . . Elvesztette eszméletét . . .

A nemzet méltó volt nagy emberére.

Voltak idők, midőn az általa felrázott ivadék ragadtatva forró vére által, vezérétől elfordúlt, nem fogadva intéseit, nem hallgatva kassandrai jóslatát.

A Megholt felett csak *egy* érzése van: a *vallásos szeretete.* Az öszves régi Magyarországban, a Kárpátoktól a tengerig, a Lajtától a moldvai havasokig, él e nemzetben a prófétája iránti hit, a remény hogy az ő reménye nem fog csalódni, s a szerető hála.

Igen is: a nemzet, mely így tud szeretni, méltó volt nagy emberére, s élni fog, mert megismerte őt. Kezébe veendi nemes szelleme hagyományait, a honszerelem s életbölcseség e szentkönyveit, s meríteni fog belőlök újra türelmet, loyalitást, kitűrést, munkás és áldozó hazafiságot.

Mint a közös jó Atya sírja felett a meghasonlott testvérek, úgy forradnak össze e holttetemek felett a haza minden szülötti: nincs többé rang-, hit-, nyelvkülönbség: csak *egy* fájdalom van, és *egy* szeretet.

„Magyarország nem volt, hanem lesz."

TOLDALÉK.

SZÉCHENYI ISTVÁN VERSE ANYJÁHOZ.

Szerencsém van a gr. Festetics Juliána, gróf Széchenyi Ferencnének, a Lajos, Pál és *István* anyjá-

nak a család soproni levéltárában ereklyeként őrzött albumából, Pál gróf szíves engedelmével kiírt, következő versezetet olvasóimmal közölni.

Széchenyi István azt, mint a vers alá írt kelet mutatja, élete huszonhatodik évében írta.

Alkalmilag érintem egy jeles politikai cikkirónk tévedését, ki nekrológjában azt állítja, hogy István gróf, mielőtt a politikai pályára lépett, gyenge volt a magyar nyelvben.

Feltehető, hogy Széchenyi István tizenhét évi katonáskodása alatt nem igen jött oly érintkezésekbe, melyek őt a m. nyelv *cultúrai haladásaival* megismertették, s így *az élet akkori magyar nyelvén túl* bizonyosan úgy nem bírta a nyelvet, mint azt ma sem bírja akár a puszta fia, ha magyar nyelvét nem — míveli. Azért 1825-ben a felsőbb társalkodásban, a főtáblánál, írási feltételekben bizonyosan amily szokatlan, oly szűk lehetett *neki* az.

De vele szülei kiskorától fogva csak magyarúl beszélltek: ezt *tőle* magától tudom. Ismertem nevelőjét, Lunkányit, s ugyanazt tudom ettől. Széchenyi Ferenc házánál, bár maga fiatal korában a német verselést űzte, magával hozván azt nevelése azon korban, midőn a magyar nyelv a főházakban nem *taníttatott*, s a magyar akkor ébredező irodalomba a nevendékek bé nem vezettettek: már Széchenyi Ferencnél is a társas kör magyar volt, valahányszor a részvevők nyelvképessége engedé [1]). Nem említem, hogy aki 1825-ben a nyelvet tökéletesen nem bírta, nem fogta 1828, 30, 31-ben ama négy kötetet írni, melyet elol-

vastatott ugyan irodalmi barátaival, a „Lovakrul"-t Döbrenteivel, a Világot Helmeczyvel: s fogadott is el amattól néhány intést grammatikai correctióra, idegenszínű mondatokra nézve (milyen vajmi sok fordúl elő ma is, de akkor még inkább, s törzsökös magyar íróknál is), ettől pedig egy pár új szót: de lelünk-e döbrenteiséget, helmeczységet itt vagy ott? mik pedig annyira nem olvadnak össze senki nyelvével, hogy első olvasásra megütnék nyelvérzékünket. Sőt ugyanazon saját, s Széchenyi István eszme-menetele által feltételezett, követésre nem ajánlható, de eredetiségében s szerzője szellemi sajátságában gyökerezett, eleven, dúslakodó, képes és szökdécselő, a tárgyakat élesen világosító hasonlatokban gazdag, erőteljes, nem ritkán a tiszta széphez felemelkedő írásmódját találjuk azokban, melylyel, élete végeig, minden írásaiban, szónoklataiban élt. Széchenyi maga alkotott magának nyelvet, s hogy ezt tehesse, nem mindennapi erővel kelle azt már hazulról bírnia.

És ím most egy új tanúval léphetek fel amaz állítás ellen: *Széchenyi legrégibb munkájával, s egyetlen költeményével,* melyet eddig ismerünk.

Nem csak érdekesség, vagy épen curiosum az. A költészet értője s kedvelője költőinek fogja a fiúi hála e szóvirág nélküli, egyszerű, nemesen szép kifejezését találni; sőt a saját alak és népies rhythmika által meg is lesz lepve[2]); a biograph fel fog örömében sikoltani az adatokért; a *hazafiúi szív áldani fogja azt az Anyát, ki Széchenyi Istvántól ezt a verset kiérdemelte*[3]).

Ha mind azt, mit szívem érez, tollammal leírhatnám,
Mind azt, mit csak Néked köszön, méltán elől adhatnám,
Boldog volnék,
S nem busolnék.
De hogy írja le a számát ezer aggódásidnak?
Hogy köszönje tanácsidnak, hogyan fáradásidnak
Számos nemét
És érdemét? —
Íme tűz és fegyver között imádsággal tartottál,
Betegágyaimban gyorsan Te magad apolygattál,
Te oktattál,
Tanácsoltál,
Te plántáltad szívemben a jót, melyben vagyok s leszek,
S *a mi csekélyt* Isten, Uram, s *Hazámért utóbb teszek*,
A *Te munkád*. —
S azért Reád
Szálljon háladásom mellett az Istennek áldása,
Attul lelked, gondjainak jutalmát hogy láthassa.

1. Május 1817. *Gróf Széchényi István.*

— Ugyanezen Albumból jegyzem ki gr. Széchenyi Ferenc három fia születésnapjait: *Lajos* született 1781. nov. 6. — *Pál*, a család mostani feje, 1789. nov. 10. — *István, 1791. sept. 23.* — Emez szerint igazítandó meg Széchenyi Istvánnak, biographiáiban, hírlapokban, sőt némely címereken is egymástól eltérőleg és hibásan kitett, születési ideje. Született pedig Bécsben, az Augarten nevű kert császári palotájában, melyet II. Lipót király engedett át az általa nagyra becsűlt gr. Széchenyi Ferencnek, neje lebetegedésének idejére. — Emlékezzék meg erről minden hű magyar, ki ama Ligetkert fái közt járdal.

¹) Maga Széchenyi István beszélli, hogy 1817-ben szabadsággal Bécsben levén szüléinél, itt egy ízben a lóügy egy külön tanácskozás tárgya volt, s hogy az urak magyarúl tanácskoztak.

²) —uu— | —uu— | —uu— | —uu
—uu— | —uu— | —uu— | —uu
—uuu |
—uuu |

Azon időben vonta már el az ifjú Széchenyi az előtte jól-ismert népköltészettől a choriambusos lejtést, s követte — kétségkivűl ösztönszerűen — midőn, épen az irodalom előtt, e formák tökéletes terra incognita voltak.

³) Ugyanazon fenkölt kedélyű nő, kinek, mint pártfogónéjának, Csokonai, „Tavaszát" ajánlotta.

TOLDALÉK.

CSOKONAI ÉLETÉHEZ.

A 82. lapon álló 100. jegyzethez: Azóta „Pofók"-nak birtokába jutottam, melyet egyéb azóta felmerült Csokonai-félékkel egy pótfüzetben adni szándékozom.

126. l. a 211. jegyzethez: Az „Árpád" töredékét és tervezetét is azóta közölhettem a *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* IX. kötetében.

141. l. a 238. jegyzethez: A Kurir e száma is megkerült, midőn az életrajz első kiadásának nyomtatása már be volt fejezve, s így azt a „Csokonai Minden Munkái" toldalékában közölhettem. Álljon itt a Kazinczy által írt Nekrológból a következő hely: „Cs. nagy kedvességet nyert versei által: még nagyobbat azoknál, akik őtet közelebbről ismerhették, szíve szelíd és jámbor volta által; mert az ő affectált és nem affectált misanthropiájából úgy sugárlott ki míndég az emberszeretet, mint affectált cynismusából az aesthetikai lélek.... Úgy ment a halálnak, amint azt az eszes embertől várni lehet; nem óhajtotta, de tőle nem rettegett. Emlékezete szent lészen közöttünk."

147. l. 250. jegyz.: Ezóta csakugyan birtokába jutottam a Lilla ez első, 1805-ki, kiadásának, melyet Illei Takács Károly versezete Cs. halálára előz meg. — Íme mily állapotban van mind maig könyvészetünk! midőn egy híres költőnk kapós könyvének, mely csak félszázad előtt látott világot, léteztét csak okoskodásokkal bírtam megállapítani.

172. l. a 186. számhoz: E jegyzések is megkerültek. Foglaltatnak azok Csokonainak 1803. febr. 20-kán Kazinczyhoz intézett levelében, mely 1847-ben a Kisfaludy-Társaság *M. Szépirodalmi Szemléje* II. köt. 21. és 22. számaiban meg is jelent.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.

Ráth Mór kiadásában megjelentek:

Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. decz. 10-kén megnyílt országgyűlés alatt. 3 füzet. 2 frt. 70 kr.
Kézai Simon mester magyar krónikája; ford. Szabó K. 1 frt.
Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18-dik század végén. Keresztesi J. egykorú eredeti naplója. 3 frt.
Lyrai Áloék. Nyugoti költőkből fordította Szász K. Gyémánt-kiadás. Díszkötésben 1 frt. 50 kr.
Macaulay B. T. Lord Clive. Warren Hastings. Az angol Keletindia meghóditásának története. Ford. Szász K. 2 frt.
Macaulay B. T. Hampden János, Pitt, Chatham gróf. Két politikai életrajz. Ford. Szász Károly. 2 frt.
May E. Az angol parliament és eljárása. Átdolg. Barsi. 1 frt.
Meissner A. Schwarzgelb. Történeti korrajz a múlt évtizedből. 8 kötet. 8 frt.
Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly. 6 füzet. 8 frt. 40 kr.
Gróf Mikó Imre. Benkő József élete és munkái. Benkő arczképével. 2 frt.
Mill St. János. A szabadságról. Fordította Kállay Béni. 2 frt.
Nagy Iván. Magyarország Családai, czímerekkel és leszármazási táblákkal. 20 kötet. Előfizetési ára 44 frt.
Nagy Iván. Magyarország Családai. Pótkötet 5 frt.
Nagy Iván. Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretáriusának **Komáromi Jánosnak** törökországi diáriumja s experientiája. 1 frt.
III. Napoleon császár. Julius Caesar története. Jogosított magyar kiadás. I. II. kötet. 8 frt. Térképek az I. kötethez 2 frt. 50 kr., a II. kötethez 3 frt.
A Nibelung-Ének. Fordította Szász Károly. Schnorr Gyula rajzaival. Pompás Album-kiadás. Előfizetési ára 8 frt. Díszkötésben 10 frt.
Orczy Tekla Imakönyve. 120 színnyomású képpel. 16 frt. Díszkötésben 24 frt.
Országgyülési Zsebkönyv. Országgyülési ház-rendszabályok. Országgyülési okmányok sat. 2. bővit. kiadás. 2 frt 40 kr.
Pap D. A pesti magyar nemzetgyülés 1848-ban. 2 kötet. 6 frt. 50 kr.
Prescott V. H. V. Károly császár lemondása és végnapjai a st.-justi kolostorban. Ford. P. Szathmáry Károly. 1 frt.
Ráth K. és Thaly K. II. Rákóczy Ferencz Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711). 3-dik kiadás. A fejedelmi szerző arczképével. 2 frt. 40 kr.
Renan Ernő. Az Apostolok. Ford. Molnár Aladár. 2 frt. 40 kr.
Rogerius siralmas éneke Magyarországnak IV. Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. — Tamás spalatói esperes „Historia Salonica“-jából a tatárjárás története. — Nagy Magyarország dolgáról. Ford. Szabó K. 1 frt.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.